

*Център за изследвания
и политики за жените*

ПОЛ И ПРЕХОД:
1938 – 1958

АКАДЕМИЧНА
КОНФЕРЕНЦИЯ

2011

*Център за изследвания
и политики за жените*

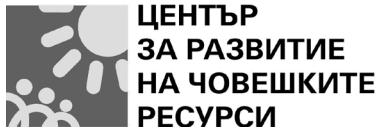

ПОЛ И ПРЕХОД: 1938 – 1958

Съставителки: Красимира Даскалова и Татяна Кметова

София, 2011

Настоящата публикация се издава в рамките на проект № 2009-1-DE2-GRU06-001820 6 „Изграждане на обща перспектива за европейска демократична политика, отчитаща пола“ (Gaining a Common Perspective for a European Gendered Democratic Policy – GCPER), финансиран от Програма „Грюндиг“, подпрограма „Партньорство за познание“, на Европейския съюз чрез Националната агенция по Програмата „Учене през целия живот“ – Център за развитие на човешките ресурси.

ЦЕНТЪР
ЗА РАЗВИТИЕ
НА ЧОВЕШКИТЕ
РЕСУРСИ

образование
и култура

© Фондация „Центрър за изследвания и политики за жените“

Редактор: Татяна Кметова

Печат: „Тип-топ прес“

ISBN 978-954-9361-17-9

Съдържание

Към читателите, *Татяна Кметова*

7

Част 1

Жените в обществения, икономически и културен живот (1938 – 1958 г.)

11

Промени в икономическия и социалния статус на жените в България
(1938 – 1958 г.), *Росица Рангелова*

13

Преход и семайно законодателство на България
(30-те – 50-те години на XX век), *Светла Балуцова*

39

Жените в наградната система на България
(30 – 50-те години на XX век), *Жорjeta Назърска*

53

Общинските служби и привличането на женската инициатива
в благотворителността и социалната работа, *Кристина Попова*

77

Жените агрономки и учителки по земеделско домакинство
в програмата „Образцово село“ (1937 – 1944 г.), *Милена Ангелова*

102

Традиции и иновации в живота на родопчанката в период на преход
(1938 – 1958 г.), *Надя Велчева*

122

Жените лагеристки. За колективната памет на едно поколение,
Ана Лулева

142

Кадровото досие на една архивистка в Студията за хроникални
и документални филми (юни 1949 – май 1951 г.), *Марияна Пискова*

153

Жените в ТКЗС или как се реализира политиката за равенство
между мъжете и жените в българското село, *Яна Янчева*

166

Разширяване на „частното“ пространство в публичното.
Списанието „Жената днес“ през 1954 – 1958 г., *Йоана Павлова*

189

Част 2

Организиране на жените и жените в организацията **201**

- За опекунското представителство на жените в България
1944 – 1958 г., *Илияна Марчева* **203**

- Женските дружества през втората половина на 40-те години –
една мъжка инициатива за женско равноправие, *Нуре Муратова* **222**

- Маргинализация на жените в „Дружествата на бойците против фашизма“
през 40-те – 50-те години на ХХ век – старият патриархализъм
в нова антифашистка реторика, *Петър Воденичаров* **235**

- Русенското женско движение в преход, *Ренета Рошкова* **243**

- Жените в червено: Комитетът на движението на българските жени
и развитието на прогресивните женски движения в Африка и Азия,
1980 – 1985 г., *Кристен Годси* **256**

Част 3

Интерпретации **277**

- Разширяване полето на труд на жените: възпроизвъдство
и професионална реализация, *Катя Владимирова* **279**

- Преодоляването на пола през първото десетилетие
след 9 септември 1944 г. – утопичната кулминация
на марксисткия феминизъм, *Гергана Попова* **299**

- Соц-женствености и соц-мъжествености: герои и симулации,
Ралица Мухарска **311**

- Държавният феминизъм на държавния социализъм: *contradictio in terminis?*,
Красимира Даскалова **330**

- За автор(к)ите (по азбучен ред на първото име): **339**

Към читателите

*Татяна Кметова,
Фондация „Център за изследвания и политики за жените“*

Настоящият сборник е заключителен етап от международен проект „Изграждане на обща перспектива за европейска демократична политика, отчитаща пола“ (2009 – 2011) с партньорското участие на Фондация „Център за изследвания и политики за жените“, финансиран чрез националния Център за развитие на човешките ресурси (ЦРЧР) от програма „Учене през целия живот“ на ЕС, подпрограма Грюндтвиг „Партньорства за познание“.

Целта на проекта бе чрез диалогичната комуникация като образователен метод и, използвайки академичен подход при обмена на различната историческа опитност на жените от Източна и Запада, да развие нови интердисциплинарни методи в образованието за осмисляне ролята на жените като носители на културни и политически ценности – общи за всички граждани на Европа. Още в хода на подготовката на проекта партньорите се съгласиха да фокусират усилията си върху осмислянето и интерпретирането на един период от двадесет години в историята на Европа (1938 – 1958), който е преломен за европейските общества и който носи радикална промяна в организацията на живота на европейските народи и по-специално в живота на жените.

В пет партньорски срещи в страни с исторически различно политическо развитие (Германия, Гърция, Дания, България и Естония) изследователи от академичните среди, преподаватели, музейни работници и представители на неправителствени организации чрез биографичните истории на жените, живели през избрания период, дискутираха темите: „Опитът на жените от Изток и Запад в периода 1938 – 1958“, „Различията между двете нива на политическо разбиране и памет – така, както се изучава, и така, както се разказва от жените“, „Нови, не дуалистични пътища на осмисляне на политиката и ценностите – лична и национална гордост и идентичност“, „Формулиране на общи ценности – човешките права в контекста на историята на жените“.

В рамките на дейностите по проекта на национално ниво през 2010 г. проведохме няколко „феминара“ – открити дискусационни форуми за препо-

даватели и научни работници, изследователи и докторанти, сътрудници и доброволци в неправителствени организации по основната тема „Какво се случи в живота на българските жени през периода 1938 – 1958 г.“. Във феминарите се обсъждаха теми като: начинът на представяне на историята на жените пред широката общественост върху опита на партньорките от Музея за история на жените в Орхус, Дания; начинът на „употреба“ на документалното кино от ранните 50-те години на ХХ в. – като пропаганда на „новия строй“ или като насищчение за овластяване на жените; начинът, по който процесът на придобиване на граждански и юридически права и навлизане на жените в обществения и икономическия живот на страните им е протекъл в европейския Запад и европейския Изток, както и в сравнение със страни от Далечния Изток (Китай и Тайван), и др.

На 21 – 22 юни 2011 г. Фондация „Центрър за изследвания и политики за жените“ и Софийският университет „Св. Климент Охридски“ – Българската група за история на жените/половете, Магистърската програма „Социални изследвания на пола“, Българската асоциация на университетските жени и Европейската магистърска програма по историята на жените/половете МАТИЛДА – организираха и проведоха Академична конференция „Пол и преход 1938 – 1958 г.“. Целта на конференцията бе да бъдат представени и дискутирани различни аспекти от историята на жените в преходния период непосредствено преди и след Втората световна война: придобиването и упражняването на граждански и политически права; участието на пазара на труда; политиките и публичните дискурси за половете през периода; репрезентациите (визуализацията) на жените в изкуството и медиите, и др. Пред активна, подвижна в реакциите си, съсредоточена върху интерпретациите на историческия период и последиците от вземаните тогава решения за живота на жените, сред аргументация и примери „за“ и „против“ доклади и научни съобщения на конференцията изнесоха университетски преподаватели, изследователи от институтите на Българската академия на науките, млади научни работници и докторанти – много от тях бяха участници и във феминарите.

Настоящият сборник представя в разгърнат вид техните изследвания по темата. Гласовете в него са гласове на жени и на един мъж (за радост, макар и малко, изследователи мъже в тази област има) от различни поколения, превижели физически, или интелектуално и емоционално преходите в модерната история на България (1938 – 1958 г. и 1989 – 2007 г.) по различен начин, и като изследователи, и като личности. Затова сборникът е толкова интересен – не само защото разкрива малко известни страни и факти от историята на

българските жени в контекста на големите световни и национални трансформации; не само защото в много от предложените текстове читателят ще „чуе“ гласовете на жени, реално живели през онази, отдалечена от нас вече повече от 60 години, епоха; а защото е и отзук, при цялата безпристрастност, която научният инструментариум дава в ръцете на изследователя, на все още незатихналия обществен дебат какво се случи след 9 септември 1944 г. в България. Избраният аналитичен и интерпретативен дискурс „история на жените“ дава авторовите оценки по-скоро на това трансформационно събитие в историята на страната. А както споделя в текста си Кристен Годси, американска изследователка, която не участва в конференцията, но участва активно в някои от феминарите, днес все още могат да се направят „спасителни антропологки интервюта“ (тя цитира известната българска историчка Мария Тодорова), за да се документират преживяванията и опитът на онези жени, които са „живели“ 1938 – 1958 г. и след това в периода на социализма в България. Може би точно с дебатите на конференцията и с това, какви реакции след читателите ще провокират поместените в сборника текстове, ще се доближим до една от целите, които си поставяхме в този проект - не само в общуването между участниците в проекта от различни страни от Източна и Запада в контекста на разделената Европа в средата на миналия век, но и по време на комуникацията на национално ниво - да постигнем критична самооценка и самоосъзнаване и разбиране на/за „другата“ в историята на жените.

Надяваме се, че сборникът освен чисто научната си стойност има и други измерения, както и останалите дейности по проекта – в резултат на проучването на влиянието на „голямата“ политика върху политиките за равнопоставеност по пол в различни социалнополитически контексти в миналото да изградим обща перспектива за днешната европейска демократична политика, отчитаща пола; да укрепим мрежите от професионалисти, работещи в областта на постигането на общите европейски цели като демокрация, сътрудничество, равенство и равнопоставеност по пол, чрез обмен на информация, знание и опит; да включим опита и резултатите от проекта в бъдещи образователни, обучителни и изследователски проекти.

Част 1

ЖЕННИТЕ В ОБЩЕСТВЕНИЯ, ИКОНОМИЧЕСКИ И КУЛТУРЕН ЖИВОТ (1938 – 1958 Г.)

ПРОМЕНИ В ИКОНОМИЧЕСКИЯ И СОЦИАЛНИЯ СТАТУС НА ЖЕНТИТЕ В БЪЛГАРИЯ (1938 – 1958 г.)

Росица Рангелова

УВОД

Желанието ми да участвам в тази конференция беше предизвикано от оригинално подбрания исторически период от развитието на България – от 1938 до 1958 г. В този твърде кратък от гледна точка на историята период от двадесет години са събрани три значителни и коренно различни, преломни от гледна точка на историята подпериода – първият обхваща края на 30-те години, които са сравнително благоприятни по отношение на икономическото развитие на страната в условията на капитализма и които са по същество предвоенни години; вторият обхваща първата половина на 40-те години, това е времето на Втората световна война, и третият – следвоенно време и началото на изграждане и утвърждаване на т. нар. „социалистически строй“ – по същество държавен социализъм с централно-планирана икономика¹. Във всички времена носители на промените в производствените и социалните отношения са хората, половината от които са от женски пол. В наши дни е общопризнато, че равнопоставеността между мъжете и жените има особено значение за развитието на икономиката и обществото. През периода 1938 – 1958 г. обаче нещата са били на доста по-ранен етап. Затова анализът на промените в икономическия и социален статус на жените представлява определен интерес. Допълнителен интерес предизвиква възможността да се правят някои паралели, предизвикани от формалния белег, че продължителността на разглеждания период съвпада с този от последните двадесетина години на смяна на политическата и икономическата система в България и прехода към пазарна икономика.

¹ Идеологическите и политическите аспекти, съпътстващи разглеждания период, са извън темата на доклада. Използваните наименования на двете системи на управление в страната преди и след Втората световна война са използвани като работни.

Целта на доклада е да представи и анализира чрез подходящи статистически данни осъществените промени в статуса на жените в контекста на икономическото и социалното развитие на България през периода 1938 – 1958 г. Залага се на идеята за взаимната обвързаност на двете сфери – икономическа и социална, а също и за влиянието на външната за страната среда.

1. Стопанско-исторически контекст

До средата на миналия век България е била типично земеделска страна, характеризираща се с голяма свръхнаселеност в селата и скрита безработица. Над 80% от икономически активното население е селско (82,4% през 1945 г.). Другите три основни социални групи, а именно: работници; служещи и заети със свободни професии; административен персонал – чиновници, имат почти еднакво участие с по 5-6%. Втората половина на 30-те години на ХХ век се свързва в представите на обществото тогава и на историците и до днес като сравнително спокойен и градивен период за България².

Съществено за периода 1939 – 1945 г. е силното влияние на войната, довело до основното деформиране на стопанската структура на страната. Това влияние би следвало да е отслабено от факта, че фактически няма военни действия на територията на България. Въпреки това страната се намира в непрекъснато състояние на военно положение. Войната довежда до прекъсване на международните връзки. Това води до затруднено и намалено производство на стоки за широко потребление, а то – до дефицит. През годините на Втората световна война националният доход е намалявал средногодишно с 6,3%. Общата характеристика на икономическата ситуация е обърканост и нестабилност. България успява да достигне националния доход на човек от населението от равнището му през 1939 г. едва към 1950 г.³.

² По-късно при централно планираната икономика беше приета практика за базова година на сравнение да се използва 1939 г. като най-подходяща, защото е най-близо до началото на Втората световна война и защото е смятана като най-благоприятната година в предвоенния период. Икономистът Асен Чакалов пише: „За база избрах 1939 г. като най-близката нормална година преди войната. Тази година е сравнително най-пригодна, понеже реколтата бе средна, макар и да е една от най-благоприятните години по размер на дохода“. (Вж. Чакалов, Асен. Националният доход и разход на България, 1924 – 1945. Печатница Книгограф, София, 1946, с.116 – 117).

³ Рангелова, Р. България в Европа: икономическият растеж през ХХ век. София, Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 2006, с. 31 – 52.

Към средата на 40-те години на XX век България е страна със слабо развита индустрия. Възприет е съветският модел на социализма, характеризиращ се с индустриализация и коопериране на земята. Идеята е индустриализацията и електрификацията да помогнат на селското стопанство, а то да осигури сировини за промишлеността⁴. Трудностите са много – има безработица, чувства се недоимък. В резултат на провежданата политика обаче още през 1952 г. общата промишлена продукция превишава 4,3 пъти тази на довоената 1939 г. и 2,1 пъти тази от 1948 г.

Икономическият напредък на България в сравнителен план с други страни очертава основата, която предопределя промените в икономическия и социалния статус на хората, включително и жените. Най-обобщено това може да стане чрез проследяване на динамиката на икономическия растеж през разглеждания период, измерен чрез размера на брутния вътрешен продукт (БВП) на човек от населението, като се отчита обстоятелството, че тази динамика се отразява при различни за страните изходни базови нива по абсолютна стойност (табл. 1).

Таблица 1

Индекси на БВП на човек от населението за избрани страни в света през определени години на двадесети век, 1913 г. = 100

(на база паритет на покупателната способност по цени от 1990 г. в долари по метода на Geary-Khamis)

	1938 г.	1945 г.	1958 г.	1990 г.
Австрия	102.5	50.0	176.0	549.0
Белгия	125.1	111.7	180.3	529.1
Дания	186.5	175.6	313.2	822.1
Финландия	205.4	202.9	373.6	1334.2
Франция	129.7	70.7	216.6	704.7
Германия	151.9	134.2	276.1	814.7
Гърция	218.9	79.5	280.5	1158.8
Ирландия	108.3	..	133.3	461.1

⁴ Истинската трансформация на икономическата система настъпва след одържавяването на промишлеността, осъществено в края на 1947 г., когато Великото народно събрание приема *Закон за национализация на частните индустритални и минни предприятия*. В резултат на национализацията се централизират не само капиталистическите промишлени предприятия, но и дребните занаятчийски производства, дараци, мелници, маслобойни и пр. От 1948 г. започва усилено коопериране на поземлената собственост, което в общи линии приключва към 1956 г.

Италия	150.8	91.5	277.8	984.5
Холандия	182.7	99.7	335.4	1017.4
Португалия	159.1	..	301.1	1302.7
Испания	111.9	135.7	229.1	1037.8
Швеция	171.0	212.3	344.1	870.2
Великобритания	132.5	154.5	190.2	436.4
Съветски съюз	174.4	143.6	335.2	855.6
България	145.8	103.7	269.9	693.2
Унгария	148.0	..	202.3	407.3
Полша	111.6	..	144.4	320.9
САЩ	154.5	317.9	362.8	1055.0
Канада	149.1	253.4	426.8	1576.4
Япония	245.7	143.2	428.7	3324.2

Източник: Maddison, Angus. (1995), Monitoring the World Economy 1820 – 1992. Paris, OECD, Development Center, Appendix D, Levels of GDP Per Capita, p. 194 – 201: <http://www.maddisonproject.net/>

Основни изводи за България:

- От 1913 до 1938 г. всички страни отбелязват нарастване на БВП на човек от населението – най-силно Япония (близо 2,5 пъти), следвана от Гърция и Финландия (над 2 пъти) и т.н., най-слабо Австрия и Ирландия (малко над 1 път). България показва увеличение на БВП близо с 1,5 пъти.
- До края на Втората световна война най-голям спад на равнището на икономическо развитие показват няколко страни, като най-силен, под равнището на този от 1913 г., е в Австрия (индекс 50), следвана от Франция, Гърция, Италия и Холандия. При все че България не участва пряко във войната, резултатите при нея са близки до тези в сериозно засегнатите страни и по-точно до Холандия, и доста пониски от тези на Германия. Повечето страни показват намаление на икономически си растеж, като само някои по-отдалечени от полето на военните действия го увеличават – САЩ, Канада, Швеция и др.
- Всички страни отбелязват в различна степен значителен икономически напредък през първите 13 години следвоенен период, когато повечето от тях, общо взето, възстановяват предвоенното си равнище. Особено забележим този прогрес е в Япония, Канада и скандинавските страни. За страните от новосъздадената тогава социалистиче-

ска система, към които принадлежи и България, средногодишният темп на растеж през този период общо е 6,1%. Най-високи, за повечето страни двуцифрени, са темповете през първата половина на 50-те години. Румъния отбелязва средногодишен темп от 14,1% през 1951 – 1955 г. и 6,6% през 1956 – 1960 г., България – съответно 12,2% и 9,7%, СССР – 11,4% и 9,2% и т.н. До началото на 60-те години в тези страни, включително България, се установява стабилен икономически растеж и благоприятни за времето си структурни промени, като институционалната структура получава пълен формат на съветския тип планово стопанство.

- Последната колона с данните за 1990 г. дава възможност да се проследи развитието на разгледаните държави през следващите три десетилетия на утвърдена обществено-икономическа система. Най-голям и безапелационно висок растеж отбелязва Япония, следвана от Канада, Финландия, Португалия, Гърция, САЩ, Испания, Холандия и т.н. Това, което прави впечатление обаче, са сравнително скромните резултати за страните от бившата социалистическа система и особено за Полша и Унгария. България се представя сравнително добре – с динамика, сравнима с тази на Франция.

2. Промени в икономическия статус на жените

Икономическата база има водеща роля и предопределя икономическия и социален статус на населението и в частност на жените.

В условията на оцеляване в селска среда, където хората са притежавали малки късове земя до края на Втората световна война, преживяването не е било възможно без участието на жената в трудовия процес. Съдбата на селянката до войната, а и непосредствено след нея се предопределя от примитивния и полуналущал характер на селското стопанство, ниски доходи и ниско равнище на материална и духовна култура.

В съответствие с обществено-политическите промени, усилията за модернизация на държавата и справяне с икономическите цели, както и в съответствие със задачите на идеологията, една от най-драстичните промени в индустриталното общество след Втората световна война, в това число и в България, е бързото навлизане на жените в работната сила. От гледна точка на търсенето на труд това се обяснява с необходимостта от работна ръка за възстановяване на икономиката след войната и предприетата реализация на

новата социалистическа идеология, която се изразява в активната политика по отношение на равенството между мъжете и жените⁵. Главно по идеологически и политически причини обществена система тогава не допускаше безработица (ако не се брои скритата). От гледна точка на предлагането започва проявата на няколко нови тенденции при жените – повишаване на образоването, намаляване на раждаемостта и увеличаване на заетостта и работната заплата⁶.

Първото условие за социалната интеграция на определен индивид или група от обществото е включването му / ѝ в трудовите процеси. По-активното участие на жените в платения труд е съпроводено със структурни промени в икономиката, изразяващи се в намаляване на дела на селското стопанство и увеличаване тези на индустрията и услугите. В България е налице евтина работна ръка, идваща от селата, където има скрита безработица. Нарастването на публичния сектор тогава създава възможности за трудовата реализация на жените⁷.

Някои основни черти на условията на труд в годините на социализма в страната бяха свързани със силното развитие на индустрията и то предимно тежката, която се базираше на големи по размер предприятия с голям брой заети, а също с недоразвития и подценяван сектор на услугите. Тези особености оказваха влияние върху разпределението на жените като работна сила по отрасли. Данните от таблица 2 показват много динамично увеличение на дела на заетите жени в промишлеността в края на разглеждания период, което продължава и след него. Жените увеличават дела си във всички отрасли. Традиционно те преобладават в текстилната промишленост (над 70% през 50-те години и близо 78% през 1961 г.), както и в шивашката, където се отбелязва особено бързо нарастване на дела им от 1956 до 1958 г. със 17,6 процентни пункта и след това до 1961 г. – с 8,2 процентни пункта само

⁵ През периода 1945 – 1989 г. България беше на едно от първите места по увеличаване на заетостта на жените, дори сред другите бивши социалистически страни от Централна и Източна Европа. В началото на 80-те години статистиката на страната отчита максимална трудова заетост на жените и най-ниско ниво на раждаемост за целия период след 9 септември 1944 г.

⁶ Във връзка с това Татяна Кметова казва: „Ако гледате стари документални филми от 50-те години например, ще видите колко по-целенасочено тогавашните млади жени са се стремели към образование, към професии, които са се смятали за мъжки, борили са се със стереотипите“. Вж. «Младите жени днес са по-неосъзнати от своите баби” <http://www.politika.bg/article?id=21231>.

⁷ Има доказана положителна зависимост между нарастването на публичния сектор и участието на жените в труда, с други думи колкото по-голям е публичният сектор, толкова по-голям е делът на заетите жени в него.

за три години. Над или близо половината е участието на заетите жени в хранително-вкусовата, полиграфическата и целулозно-книжната промишленост. По-слабо, но нарастващо и е участието на жените в химическа и каучукова промишленост (35% през 1961 г.), машиностроителна и металообработваща промишленост (16,3% през 1961 г.) и в другите отрасли на тежката индустрия.

Таблица 2

Относителен дял на жените в общия брой работници в промишлеността по отрасли, 1956 – 1961 г., %

Отрасли	1956 г.	1958 г.	1961 г.
Общо	30,9	35,4	38,3
Производство на електроенергия и топлоенергия	6,5	6,0	7,2
Топливна промишленост	7,2	7,9	9,1
Черна металургия (вкл. добив на руди)	7,6	7,6	11,0
Цветна металургия (вкл. добив на руди)	7,4	7,9	8,4
Машиностроителна и металообработваща промишленост	14,5	14,0	16,3
Химическа и каучукова промишленост	29,7	31,7	35,0
Промишленост за строителни материали	12,4	14,1	18,7
Дърводобивна и дървообработваща промишленост	7,8	8,4	13,3
Целулозно-книжна промишленост	27,7	31,5	46,9
Съкларска и порцелано-фаянсова промишленост	21,4	23,3	30,3
Текстилна промишленост	72,4	74,5	77,7
Шивашка промишленост	50,2	67,8	76,0
Кожарска, кожухарска и обувна промишленост	27,9	24,0	36,3
Полиграфическа промишленост	48,9	50,6	54,3
Хранително-вкусова промишленост	47,0	50,0	58,3
Други отрасли на промишлеността	46,8	47,6	37,0

Източник: Статистически годишник на НР България. София, Централно статистическо управление при Министерския съвет, 1962, с. 83.

Професията е предпоставка за равноправие между мъжете и жените, защото създава относителна икономическа независимост. За жените професията се превръща в концепция за живота и начин на живот. Тази концепция води да промяна в отношенията между половете в посока към равнопоставеност. Наличните статистически данни за специалистите с висше образование в страната са само за края на разглеждания период, но дори в рамките на 4 години (от 1955 до 1959 г.) се забелязва бързото увеличаване на общия

им брой с близо 19 хиляди и значителното увеличаване на дела на жените – общо от близо 20% на близо 25% (табл. 3). Относително нарастване на брой на жените с висше образование се отбелязва в почти всички групи специалности, като най-силно е женското присъствие в просветата, изкуството, здравеопазването и физкултурата, технологията на хранително-вкусовата промишленост, химическата технология и т.н. Засиленото присъствие на жените в тези специалности показва разширяване на сферите на тяхното влияние в икономическия и обществения живот.

Таблица 3
Специалисти с висше образование по групи специалности и пол, 1955 и 1959 г.

Групи специалности	На 1 юли 1955 г.		На 1 юли 1959 г.	
	Общо - брой	% жени	Общо - брой	% жени
Общо	61 166	19,9	89 862	24,3
Инженерно-технически кадри	9 478	7,6	16 473	13,8
в това число:				
геология и проучване на полезните изкопаеми	228	19,3	571	28,7
разработка и експлоатация на полезните изкопаеми	449	6,5
енергетика	526	2,3	1 067	6,4
металургия	82	8,5	328	21,3
машиностроение и електромашиностроение	2 241	1,7	3 769	7,0
химическа технология	834	18,2	1 277	32,0
технология на хранително-вкусовата промишленост	185	20,0	649	32,7
строителство	3 870	9,2	5 725	13,2
транспорт и съобщения (експлоатация)	199	4,0	609	2,1
Селско и горско стопанство	7 326	9,9	11 614	17,1
Икономика	13 196	11,2	19 083	14,2
Здравеопазване и физкултура	11 829	27,4	15 331	32,0
Просвета	9 900	47,8	15 337	52,3
Изкуство	1 507	40,3	2 267	36,6
Право	7 608	8,8	8 521	12,0
Други	322	2,8	1 236	4,4

Източник: Статистически годишник на НР България. София, Централно статистическо управление при Министерския съвет, 1959, с. 65, и 1960, с. 82.

Типична за жените професия е тази на медицинските сестри и акушерки. Наличните статистически данни позволяват да се очертава бързото нарастване на броя на заетите жени в тези дейности през разглеждания 20-годишен период: при общо увеличение на броя на медицинския персонал над 4 пъти на медицинските сестри е близо 23 пъти и на акушерките 3 пъти (табл. 4). При това положение относителният дял на медицинските сестри в общия брой медицински персонал се увеличава от 6,7% през 1939 г. на 37,8% през 1958 г., а този на акушерките намалява съответно от 13,3% на 9,9%. Следва да се има предвид, че в останалите три групи (лекари, стоматолози и фелдшери) също е включен немалък брой жени. Там най-значително е нарастването на броя на лекарите – 3,3 пъти, а този на стоматолозите и фелдшерите е близо 2 пъти.

Таблица 4

Медицински персонал в страната , 1938 – 1958 г., брой

	1939 г.	1950 г.	1955 г.	1958 г.
Общо, в това число	6 903	11 444	21 729	27 946
лекари	3 127	5 164	8 642	10 243
зъболекари/стоматолози	1 206	1 550	1 979	2 258
фелдшери	1 190	440	1 283	2 106
акушерки	918	1 986 (1949 г.)	2 029	2 778
медицински сестри	462	2 304	7 796	10 561

Източник: Статистически годишник на НР България. София, Централно статистическо управление при Министерския съвет, 1961, с. 359.

Заедно с активиране на работната сила (съответно увеличаване на заетостта) през годините след Втората световна война се увеличава и заплащането на труда. Средната годишна заплата общо на заетите в републиканската (държавната), местната и кооперативната промишленост нараства номинално от 4 551 лева през 1948 г. на 8 655 лева през 1958 г., тоест близо два пъти само за 10 години, като нарастването е по-значително през първите пет години (от 4 551 лева през 1948 г. на 7 013 лева през 1953 г.). Най-чувствително е нарастването на средната работна заплата при работниците в кооперативната промишленост – от 3 352 лева на 7 716 лева (2,3 пъти), следвано от това на работниците в местната промишленост – съответно от 3 874 лева на 7 908 лева (2,04 пъти) и в държавната промишленост – от 4 389 лева през 1948 г. на 8 582 лева (1,96 пъти), където обаче през 1958 г. тя е най-висока⁸.

⁸ По данни от Статистически годишник на НР България, Централно статистическо управление при Министерския съвет, София, 1962, с. 85. Тези данни трябва да се

Тези данни отразяват определена икономическа политика в полза на развитието на държавния сектор. Макар да не се разполага с данни отделно за жените, несъмнено увеличението на заплащането на труда се отнася и до тях⁹.

Интересно е да се направи паралел между участието на жените в труда тогава в бившите социалистически страни, в това число България, и тези в развитите страни извън социалистическата система. Във вторите се наблюдаваше така наречен триетапен модел на развитие на жените: *първи* етап – получаване на образование до младежките години, *втори* – брак, семейство и отглеждане на деца и *трети* – заемане с платен труд (при желание), когато пораснат децата. Времето показва, че масовото участие на жените в платения труд беше неизбежно и в двете групи страни. То се свързва основно с нарастващото търсене на труд, но изразява и пътя за постигане на икономическа независимост и равнопоставеност между половете. Жените от развитите страни с пазарна икономика също излязоха на пазара на труда, макар и по-късно¹⁰.

3. Демографски промени

3.1. Репродуктивно поведение

Според преброяванията на населението в България броят му през 1920 г. е около 4 miliona и 850 хиляди, от които 50,1% са жени. През годините той нараства и през 1934 г. достига 6 miliona и 77 хиляди, като процентът на

тълкуват по-скоро в тяхната динамика, отколкото по абсолютна стойност, доколкото през този период се извършват коренни и мащабни промени във валутно-финансовата сфера на страната, включително обмяна на парите три пъти (1947, 1952 и 1962 г.) и др.

⁹ Отсъствието на такива данни не позволява да се разгледат съществуващите различия в заплащането на труда по пол.

¹⁰ В определен период, най-вече към 80-те години на XX век, масовото участие на жените от бившите социалистически страни се разглеждаше и от двете страни на „желязната завеса“ като по-напредничаво поведение. Днес тази разлика между жените в двете групи страни се загуби, но поради по-високото равнище на доходи жените в развитите страни могат да си позволяят да наемат платен труд за домашна работа, т.е. наблюдава се т. нар. „екстернализация“ на домашния труд, с което се облекчават значително при ангажиментите по съвместяването на професионалния и семейния си живот. Вж. Рангелова, Р. Международно сравнение на заетостта на жените. – Икономическа мисъл. Икономически институт на БАН, кн. 11, 1990, с. 79 – 94.

жените пада малко под 50¹¹. През 1946 г. броят нараства до 7 милиона и 29 хиляди, а през 1956 г. е вече с 600 хиляди повече. От 1956 г. насам жените преобладават с малко над мъжете, като относителният им дял е трайно около 51% при 49% за мъжете.

Разгледано в по-широк план, през XX век настъпват значителни промени в демографското поведение на хората в България. Те са в синхрон с настъпилите демографски промени и в другите страни в Европа. Изразява се в значително намаление на раждаемостта, като само за 10 години то е от 39 на 1 000 души през 20-те години на 29,3 през 30-те години и продължава бързо да намалява след това, за да стигне до около 20 на 1000 към края на разглеждания период (табл. 5). Значително, макар и не толкова динамично, намалява и смъртността сред населението, в резултат на което през втората половина 30-те години естественият му прираст се променя от двуцифreno в едноцифreno число¹².

Промените, свързани главно с бързата индустриализация на България, с колективизацията на селското стопанство и високата териториална концентрация на общественото производство, дават отпечатък върху развитието на селищната мрежа на страната, изразено в т. нар. „урбанизация“. В резултат на това последва масова миграция на трудоспособно население от селата към градовете, при което много бързо нараства броят на населението в градовете, а това в селата силно намалява.

¹¹ Вж. Статистически годишник на Царство България. София, Главна дирекция на статистиката, год. XXXII, 1940, с. 38.

¹² Данныте в таблица 5 позволяват да се проследи демографската динамика през последните 90 години. Тенденцията на намаляване на раждаемостта в България започва от 1925 г., когато страната ни навлиза в т. нар. „демографски преход“. През целия разглеждан период до днес негативната тенденция е добре изразена, независимо от известни компенсационни ефекти след 1950 г. и колебания между 1968 г. и 1974 г. Спадът в раждаемостта е обективно обусловен от влиянието на множество демографски, социални и икономически фактори. Периодът 1970 – 1989 г. се характеризира със сравнителна стабилност на демографските процеси. Раждаемостта и смъртността намаляха, населението остана от т. нар. „ затворен тип“, тоест без емиграция и имиграция. Социално-икономическите промени след 1989 г. рязко ускориха процеса на понижаване на равнището на раждаемостта и са причина през 1997 г. естественият прираст на населението да спадне до минус 7,7‰. След регистриране на този минимум процесът започва да се стабилизира (Вж. Калоянов, Т. Остаряване на населението на България през периода 1960 – 1999 година. – Статистика. Национален статистически институт, 2001, кн. 2, с. 62 – 73). Отрицателен естествен прираст на населението около 5 промила означава, че всяка година то е намалявало във времето с от около 60 000 до около 35 000 души и може да се сравни с изчезването на един средно голям град в страната.

Таблица 5

Основни демографски показатели за България през ХХ век

Години	Коефициенти на раждаемост		Естествен прираст – на 1 000 души
	смъртност	на 1000 человека	
1921-25	39,0	20,8	18,2
1926-30	33,1	17,9	15,2
1931-35	29,3	15,5	13,8
1936-40	23,3	13,7	9,6
1941-45	22,4	13,4	9,0
1946-50	24,8	12,3	12,5
1951-55	20,6	9,9	10,7
1956-60	18,1	8,5	9,6
1961-65	16,4	8,2	8,4
1971-75	16,2	9,8	6,4
1981	14,0	10,7	3,3
1991	11,1	12,8	-1,7
1995	8,6	13,6	-5,0
2000	9,0	14,1	-5,1
2005	9,2	14,6	-5,4
2010	10,6	14,6	-4,0

Източник: Статистически годишник на България за различни години.

Урбанизацията води до действието на редица взаимосвързани фактори, които променят семенното поведение на българското население и в частност на жените. Една от основните промени е разрушаването на патриархалните представи за многодетното семейство и формиране на нагласите към семейство с две и дори с едно дете. Основните фактори в случая са възможностите на жените да се образоват, да участват в платения труд, а също и желанието да отглеждат по-добре децата си в градски условия, като им осигурят добро образование и професионална подготовка, което по правило е по-успешно при по-малък брой деца. Данните в таблица 6 показват ясни промени в раждаемостта в страната по възраст и местоживееще на жените през разглеждания период на база на живородените деца. *Първо*, те показват силното намаление на броя на общо живородените деца на 1 000 жени от средата на 30-те до към средата на 50-те години на ХХ век както в градовете, така и в селата, където е изразено много по-силно. *Второ*, наблюдава се увеличение на раждаемостта в най-младата група – от 15 до 19 г., като това е значително по-изразено в селата. *Трето*, за следващата възрастова група

(20 – 24 г.) се отбелязва относително увеличение на живородените деца в градовете, но то не е достатъчно, за да обрне общата тенденция на намаление в страната за тази възрастова група. Четвърто, за възрастовите групи жени от 25 и повече години е характерно рязко намаляване на живородените деца на 1 000 жени, като то е много по-ясно изразено в селата, отколкото в градовете. При все това броят на живородените деца в селата остава относително значително по-голям от този в градовете.

Таблица 6

Живородени деца на 1 000 жени (средногодишно) по възраст и място на живееене на майките, 1933 – 1958 г.

	Общо		В градовете		В селата	
	1933/1936	1955/1958	1933/1936	1955/1958	1933/1936	1955/1958
Общо*	112,8	73,0	76,4	61,8	123,7	79,2
15 – 19	49,1	62,6	34,6	41,3	53,7	77,5
20 – 24	197,1	177,4	138,4	147,6	213,6	194,2
25 – 29	191,6	125,6	138,8	104,7	206,3	139,0
30 – 34	126,5	58,4	89,0	51,9	137,2	62,8
35 – 39	77,4	28,2	48,9	22,6	86,4	31,2
40 – 44	35,6	8,6	19,5	5,8	40,9	10,0
45 и повече	11,8	1,6	5,5	0,8	13,8	2,0

* Включително живородените с непоказана възраст на майката.

Източник: Статистически годишник на НР България. София, Централно статистическо управление при Министерския съвет, 1962, с. 29.

Промените в репродуктивното поведение на населението водят до промяна във възрастовата му структура, която се изразява в т. нар. „стареене на населението“ – най-общо казано намаление на броя му в по-младите възрастови групи и увеличение на този в по-високите възрасти (табл. 7)¹³.

Средната продължителност на живота нараства във времето. През 1956 – 1957 г. тя е била 64,2 г. за мъжете и 67,6 г. за жените, или иначе казано жените са живеели по-дълго от мъжете средно с 3,5 години¹⁴.

¹³ Сравнението между структурата на населението по възрастови групи през периода 1934 – 1960 г. и тази от последните десетина години показва драматичните (и драматични) мащаби на демографската криза днес (табл. 7). Делът на децата (до 14 г.) е намалял повече от два пъти, този на възрастното население над 65 г. е нараснал почти с толкова, а на населението в трудоспособна възраст е нараснал с около 2 процентни пункта.

¹⁴ Днес тази разлика вече е малко над 7 години в полза на жените.

Таблица 7

Възрастова структура на населението в България през ХХ век

Години	Възрастова структура – години		
	До 14	15 – 64	65 и повече
1900	40,2	54,7	5,1
1910	39,8	54,9	5,3
1920	36,2	58,0	5,8
1926	34,9	59,3	5,8
1934	35,5	59,3	5,2
1946	27,9	66,3	5,8
1960	26,0	66,4	7,6
1970	22,7	67,5	9,8
1980	22,1	65,9	12,0
1990	20,1	66,5	13,4
2000	15,5	68,2	16,3
2010	13,8	68,5	17,7

Източник: Статистически годишник на България за различни години.

3.2. Механично движение на населението

През първата половина на ХХ век България е типично аграрна страна, в която селското население е около 80 %, градското – малко над 15 % и малко под 5 % се намира в чужбина¹⁵. Бури респект българската демографска статистика по това време, включително в частта ѝ за механичното движение на населението. Тя отчита както вътрешната, така и външната миграция по години (1931 – 1939 г.), пол, възраст, дестинация на емигрантите към две главни групи страни – за и от Европа, за и от извъневропейски държави и т. н.¹⁶. В началото на 30-те години се наблюдава сравнително постоянен поток от емигранти от страната, който нараства през 1934 г. два пъти и още по-разко от 1935 г. до края на десетилетието, когато се установява на едно по-високо равнище (табл. 8). През втората половина на десетилетието делът на емигриралите жени е около 40 %, тоест сравнително висок, но преобладават мъжете. Броят на имигрантите в България е сравнително постоянно през десетилетието, като само през 1932 г. е значително по-висок – общо 3

¹⁵ Вж. Статистически годишник на Царство България. София, Главна дирекция на статистиката, год. XXXII, 1940, с. 138 – 139.

¹⁶ Това насочва към въпроса защо 70 – 80 години по-късно при днешните обстоятелства за България липсват по-подробни данни за вътрешната и реални данни за външната миграция.

363. При определения отрицателен механичен прираст на населението през целия разглеждан период (по-малък през първата половина), забележима е близо двойно по-активната роля на мъжете в тези процеси. Почти всички имигранти (над 99 %) идват от европейски страни. Подобна е пропорцията и при емигрантите от страната – 97 – 98 % от тях отиват в европейски страни. Най-активни и при двета вида миграция са хората на възраст от 25 до 34 години¹⁷.

Таблица 8

Външна миграция: брой на емигранти от и имигранти в България, 1931 – 1939 г.

Години/ период	Имигранти		Емигранти		Механичен прираст		
	общо	% жени	общо	% жени	общо	мъже	жени
Средно 1931-1935	2 122	30,1	12 655	29,5	-10 533	-7 441	-3 092
1936	1 559	32,1	20 909	37,2	-19 350	-12 069	-7 281
1937	1 623	29,0	20 416	39,6	-18 793	-11 170	-7 623
1938	1 661	32,9	21 749	39,3	-20 088	-12 095	-7 993
1939	1 091	29,5	29 121	28,6	-28 030	-20 029	-8 001

Източник и изчислено по: Статистически годишник на Царство България. София, Главна дирекция на статистиката, год. XXXII, 1940, с. 138 – 139.

Според наличните данни за вътрешната миграция от 1947 до 1957 г. се забелязва активиране от 1950 г. насам, като апогеят е през 1953 г. и втори пик през 1956 г., които процеси могат да се свържат най-напред с урбанизацията в страната (табл. 9). Делът на общо мигриралите в рамките на страната жени (както заселени, така и изселени) е над 50 %, като надделява този на мъжете с от 1 до 4 процентни пункта. Приблизително такъв е делът на жените и в градовете, докато в селата този на заселените с малко надвишава дела на изселените¹⁸.

При външната миграция по-интензивен процес на изселване се наблюдава през периода 1948 – 1951 г., което се свързва с края на Втората световна война и последвалите политически събития, по-точно с преселването на еврейски семейства от България в новосъздадената държава Израел, на хора от

¹⁷ Вж. Статистически годишник на Царство България. София, Главна дирекция на статистиката, год. XXXII, 1940, с. 138 – 139.

¹⁸ Тотев, Ан. Миграционни и урбанизационни процеси в България. Демография. Избрани теми. София, Софийски университет „Св. Климент Охридски“, 1972.

други етноси, например турския и българския, които напускат страната, защото не приемат новите политически условия в нея и т.н. Относителният дял обикновено на напусналите страната жени варира от близо 44,7 % през 1947 г. до 67,9 % през 1955 г. Броят на влезлите в страната хора е по-скоро символичен и това предопределя отрицателното салдо по нетната външна миграция през целия период – увеличаващо се до 1951 г. и след нея поддържащо по-ниско и сравнително постоянно равнище. Относителният дял на пристигащите в страната жени е по-нисък от 50 % в началото на разглеждания период, показва максимум през 1950 г. (70 %) и после рязко намалява около 35 %, като се запазва на приблизително същото ниво¹⁹.

Допълнителна полезна информация дават данните за мащабите и насочеността на вътрешната и външната миграция в градовете и селата на България през периода 1947 – 1957 г. (табл. 9). По отношение на вътрешната миграция потоците на заселващи се в градовете хора са по-големи от тези на изселващите се, докато в селата положението е точно обратното. Механичният прираст при данните за градовете и селата включва както вътрешната, така и външната миграция и ясно показва преразпределение на населението в посока от селата към градовете. Относителните дялове на жените при вътрешната миграция и за градовете, и за селата надхвърлят тези на мъжете почти за всички години (изключение правят само две години за заселените в градовете жени – 1947 г. и 1956 г.), което е белег за по-активното им участие в миграционните процеси.

Таблица 9
Механично движение на населението (миграция), общо, 1947 – 1957 г.

Години	Вътрешна миграция			Външна миграция				механ. прираст - брой
	заселени брой	изселени брой	% на же- ните	имигранти брой	% на жените	емигранти брой	% на жените	
Общо*								
1947	102 886	102 886	50,2	141	44,0	1 095	44,7	-954
1948	119 909	119 909	52,8	21	47,6	15 839	49,6	-15 818
1949	114 389	114 389	55,3	41	48,8	21 565	52,1	-21 524
1950	133 839	133 839	54,5	20	70,0	57 393	48,0	-57 373
1951	130 178	130 178	53,5	-	-	99 477	47,9	-99 477

¹⁹ Предвид малкия брой на имигрантите в страната трябва внимателно да се тълкуват относителните дялове на негова база и още повече големите относителни дялове. В случая на 70 % за 1950 г. броят на жените е 14 от общо имигрирали в страната 20 души.

Пол и преход: 1938 – 1958

1952	112 158	112 158	54,0	29	34,5	515	56,9	-486
1953	185 025	185 025	53,8	-	-	400	58,5	-400
1954	132 402	132 402	52,3	-	-	242	52,5	-242
1955	134 724	134 724	52,5	-	-	820	67,9	-820
1956	161 196	161 196	51,5	36	38,9	370	51,4	-334
1957	131 465	131 465	53,1	137	35,8	275	48,4	-138

В градовете**

1947	57 971	28 155	47,8/48,4	70	48,6	970	42,6	28 917
1948	67 373	37 903	51,2/50,1	7	71,4	15 664	49,6	13 813
1949	63 466	32 969	52,6/51,7	21	57,1	20 509	52,0	10 009
1950	78 815	35 859	52,6/52,0	18	66,7	18 952	48,4	24 022
1951	75 002	30 984	52,1/52,2	-	-	13 853	48,0	30 165
1952	67 208	31 513	51,2/51,7	10	50,0	507	56,8	35 198
1953	127 881	51 049	51,8/52,7	-	-	397	58,4	76 435
1954	81 224	28 606	50,3/51,6	-	-	237	51,9	52 381
1955	90 277	28 493	50,5/52,2	-	-	685	68,6	61 099
1956	111 281	29 354	49,8/52,5	13	69,2	342	51,8	81 598
1957	82 061	22 676	51,6/53,0	56	46,4	176	47,2	59 265

В селата**

1947	44 915	74 731	53,3/50,9	4	75,0	125	60,0	-29 937
1948	52 536	82 006	54,8/54,1	2	0,0	152	46,7	-29 620
1949	50 923	81 420	58,5/56,7	2	0,0	994	51,8	-31 489
1950	55 024	97 980	57,2/55,4	1	100,0	38 441	47,9	-81 396
1951	55 176	99 194	55,5/53,9	-	-	85 624	47,9	-129672
1952	44 950	80 645	57,2/54,9	19	26,3	8	62,5	-35 684
1953	57 144	133 976	58,1/54,2	-	-	3	66,7	-76 835
1954	51 178	103 976	51,5/52,4	-	-	5	80,0	-52 623
1955	44 447	106 231	56,7/52,6	-	-	135	64,4	-61 919
1956	49 915	131 842	55,2/51,2	23	21,7	28	46,4	-81 932
1957	49 404	108 789	56,8/53,2	81	28,4	99	50,5	-59 403

* Включително имигранти и емигранти с непоказано местожителство и пол.

** Процентът пред дробната черта в четвъртата колона означава дял на заселени жени, а след дробната черта – на изселени жени.

Източник и изчислено по: Статистически годишник на НР България. София, Централно статистическо управление при Министерския съвет, 1959, с. 52.

Може да се заключи, че общо за страната жените имат малко по-активна роля от мъжете при вътрешната, а средно взето, и при външната миграция. Според населеното място жените в селата са по-активни при вътрешната миграция от жените в градовете, което е резултат на урбанизацията. Делът на емигриралите извън страната жени от градовете е от поръдъка на този на

жените в селата, като при вторите правят изключение данните за 1950 г. и 1951 г., показващи масово напускане на около 124 хиляди души при брой на напуснали през следващите години от порядъка на 8, 3 и 5 души. При това голямо изселване жените са относително по-малко от мъжете (47,9%).

4. Социални промени

Още в Търновската конституция от 1879 г. се гарантират равни права на всички граждани в България, но въпреки това не се осигуряват еднакви и за двата пола юридически права²⁰. Разглежданият подпериод от края на Втората световна война до към 1958 г. е още начален, но затова пък характерен с резкия поврат, когато управляващите са заети да проектират новия тип социалистическо семейство и съответстващите му ценности. Жените придобиват правото да избират и да бъдат избирани наравно с мъжете през 1944 г., когато се приема *Наредба-закон за изравняване правата на лицата от двата пола*, предоставяща на лицата от двата пола равни права във всички области на стопанския, държавен, културен и обществено-политически живот²¹. В Конституцията от 1947 г. се утвърждава равноправието на жените във всички сфери на социалния и политически живот и се учредят еднакви или сходни шансове и за двата пола по отношение на достъп до образование и участие в трудовия пазар²².

Социалистическото общество третира жените като прогресивна сила, която има особена роля в промените в съответствие с новата политическа и социално-икономическа система след 9 септември 1944 г. В редица партийни и правителствени документи се отбелязва новата роля, която се отрежда на жените в тогавашното общество. Още през 1946 г. в речта на пленум на Българския народен женски съюз Георги Димитров говори за „жената-човек“, „жената-другар“ и „жената-майка“. Социалното законодателство в България

²⁰ Търновската конституция от 1879 г. гарантира равни права на всички граждани в България, но въпреки това не се осигуряват еднакви и за двата пола юридически права, които да обхващат еднакви права върху собствеността, равенство в правото на настойничество, равен достъп до образованието, равно заплащане за равен труд, равенство в третирането при развод и др.

²¹ Вж. Наредба-закон за изравняване правата на лицата от двата пола. Държавен вестник, бр. 227, 1944. Още през 1937 и 1938 г. обаче жените в България получават частични избирателни права. Виж текста на Красимира Даскалова в настоящия том (бел. съст.).

²² Вж. Конституция на НРБ. София: Държавна печатница, Глава VIII, чл. 72, 1949.

променя социалния и професионалния статус на жените. Огромно е и усилието на официалния дискурс, развит в богата документация и медиите, за поставянето им в едни нови рамки и роли, задаващ въпроса за участието на жените на национално и местно равнище, в обществения живот, производството и политиката.

Важна изходна точка за промяната в социалния и икономическия статус на населението през разглеждания двадесетгодишен период е сферата на образованието. Показателите за образователните процеси в страната позволяват да се проследят тенденциите в културното развитие на дадена нация и какви промени настъпват в отделните поколения. Структурата по учебни заведения, преподавателски персонал и ученици през учебната 1938 – 1939 г. очертава следните нейни характеристики. Общият брой на учебните заведения за всички степени на образование в страната е 3 661, от които 95% са така наречените народни (тоест държавни), а останалите само около 5% са частни²³. Преобладаващият дял от тях са смесени (близо 98%), а в останалата част, в която са обособените като мъжки или женски учебни заведения, броят на мъжките (116) е около два пъти по-голям от този на женските (53). Делът на мъжете редовни преподаватели общо в двата вида учебни заведения е около 51%, като в народните учебни заведения той е най-висок в специалните (98,6%), следван от този във висшите (94,3%), а най-нисък е делът им в първоначалните училища, прогимназиите и непълните гимназии (от 47 до 49%), което показва, че там преобладават жените преподавателки. Делът на записаните момчета общо в образователната система е 55,5%, като в народните учебни заведения е най-висок в специалните училища – 88,7%, следван от тези във висшите – 79,9%, професионалните – 72,4% и т.н., което показва превес в по-високите степени на образование на момчетата пред момичетата. В частните учебни заведения делът на момчетата и момичетата е почти еднакъв, като този на момчетата е най-висок в прогимназиите – 66,1%, а на момичетата – в професионалните училища – близо 80%.

В годините след Втората световна война предмет на особени грижи е развитието на образованието. Създават се добри условия за действително всеобщо средно образование. Училищата по-успешно изпълняват своята социалната-икономическа функция, а именно – подготовката на младото поколение, включително жените, за ефективна социална реализация. Общият брой на студентите, завършили курса на образованието във висшите учебни

²³ Вж. Статистически годишник на Царство България. София, Главна дирекция на статистиката, год. XXXII, 1940, с. 695.

заведения, нараства близо 5 пъти през разглеждания период – от 1 223 през 1939 г. на 6 053 през 1957 г. По това време започва интензивно включване на младите във висшето образование. В броя на обучаваните редовни студенти бързо нараства относителният дял на жените, като само за две учебни години той се увеличава от 32,8% (1956 – 1957) на 39,4% (1958 – 1959 г.) – при общ брой съответно 30 886 и 39 413 (табл. 10). Като цяло се забелязва как образователното равнище се променя от по-ниските към по-високите степени на образование.

Таблица 10

Състав на редовните студенти по пол и възраст през учебните 1956/1957 и 1960/1961 г.

Възраст в навършени години	1956/1957 г.		1960/1961 г.	
	Общо	% на жените	Общо	% на жените
Общо	30 886	32,8	39 413	44,1
17	725	46,6	435	93,1
18	2 645	43,2	2 580	92,7
19	3 435	41,2	3 603	81,3
20	4 817	39,7	6 096	52,9
21-25	15 585	30,0	21 181	36,3
26-30	2 200	16,2	4 343	13,6
31 и повече	1 055	22,4	1 175	12,7

Източник и изчислено по: Статистически годишник на НР България. София, Централно статистическо управление при Министерския съвет, 1961, с. 345.

Много показатели са данните в таблица 11 за образование на населението в България според степените на образование, защото обхващат почти целия разглеждан двадесетгодишен период и имат разбивки освен по степени на образование, но и по градове и села, а също и по пол. Открояват се следните тенденции към общо повишаване на образователното равнище:

- *Незавършеното начално образование*, което е най-ниската степен, е по-срещано в селата отколкото в градовете; в селата е по-голям дял на мъжете, а в градовете – малко по-висок е този на жените. За тези 22 години дялът на незавършилите начално образование намалява с около 7 процентни пункта и в градовете, и в селата; и при мъжете, и при жените.

- Делът на завършилите начално образование е най-голям в сравнение с другите степени на образование – около 40% общо. Той намалява във времето при мъжете в градовете, което е в полза на дела на по-високи степени на образование; при мъжете в селата се запазва същият – около 48%, а се увеличава при жените – от 33% за 1934 г. на 44,4% през 1956 г.
- Значително се увеличава делът на завършилите основно образование – както в градовете, където в края на периода става преобладаващ, така и в селата; както при мъжете, където това увеличение е близо 2 пъти, така и при жените – около 3 пъти.
- Все още е малък делът на завършилите средно и полувисше образование, като присъствието в селата на такива специалисти е твърде малко. През периода 1934 – 1956 г. се отбелязва значително нарастване – близо 3 пъти, както общо, така и в градовете и селата.
- Делът на висшистите през 1934 г. е само малко над 1% (при около 4% в градовете и само 0,2% в селата), но нараства и то по-интензивно при жените, чийто дял обаче е доста по-нисък от този на мъжете.

През първите десетилетия след Втората световна война започват да се търсят по-активно начини за развитие на духовната сфера, здравеопазването и другите социални дейности. Започва активна работа по задоволяване на растящите духовни потребности на хората чрез различни форми на културно-масова дейност, библиотечно дело, кино, културно-историческо наследство и т.н.

Практиката в страните от целия свят и досега показва, че трудно се преодоляват традиционните стереотипи за ролята на мъжете и жените в трудовия, обществения и семейния живот. За средата на XX век тези стереотипи важат все още с голяма сила – жената се възприема като занимаща се с (и отговаряща за) възпитанието на децата, а мъжът е отговорен за материалното осигуряване на семейството. Не може да се отрече, че в следвоенния период в България се прави силен тласък към преодоляване (или поне смекчаване) на този стереотип.

Широко разпространено е мнението, че в страните от тогавашния държавен социализъм, включително България, обществените отношения са налагали двойно бреме на жената, като, от една страна, тя е изпращана на трудовия пазар, а от друга, не е облекчавана в традиционната й работа на домакиня. В женските биографични разкази постоянна тема е съчетаването на професията с грижата за децата и семейството, което често е изисквало жертване на личностното развитие. Така, от една стра-

на, жените се намесват активно в един доминиран от мъже и мъжки ценности социален ред, а от друга страна, като основна и най-важна роля им се вменява майчинството. Социалистическият модел на семейството сам по себе си предполага облекчаване на майката при грижите по отглеждане на децата. За целта се създават многобройни детски заведения. Бързо се развива системата за социални грижи. Докато през 1939 г. общият брой на заведенията за женски и детски консултации в страната е 504, през 1950 г. е вече 1 016, през 1955 г. – 1 469 и през 1958 г. – 1 880, което показва по-голяма динамика през 50-те години и особено през първата им половина.

Урбанизацията на живота в годините на държавния социализъм в България се съпътства с миграционни потоци на големи маси хора от селата към градовете, както това беше показано в табл. 9. Миграцията в града поражда дълбоки изменения в бита, културата и психиката на пристигащите от селото мъже и жени. Приобщаването на мигрантите към градската среда е придружено от трудности за двата пола. То започва с икономическата им адаптация.

При миграрането на селските семейства в града най-често първи се преместват мъжете. Това се подкрепя от статистическите данни за периода 1956 – 1965 г., когато 25 % от мигриралите (по всички миграционни направления) жени посочват причината „придружаване на съпруга“, а при мъжете относителният дял на последвали съпругите си (също по всички миграционни направления) е около 2%²⁴. Обяснимо е, че минава известно време (месеци, година, дори две), през което мъжете свикват с новата работа и вземат решение за заселване в града, след което довеждат семейството си. За пристигналите съпруги е необходимо първо да се ориентират в обстановката и да намерят работа. Най-дълбоките промени в начина на живот на жените от пристигналите от селото в града семейства са свързани с тяхната трудова дейност. Участието им в платения труд, както и в други социални дейности, е най-сигурният белег за тяхната еманципация в обществото. Новите трудови условия в града са твърде различни от тези в селото и те трябва да се адаптират към тях.

В поколението млади жени по това време, преживели войната и станали съвременници на извършващите се след нея радикални икономически, социални и културни изменения в страната, се заражда стремеж

²⁴ Вж. Причини за вътрешната миграция и изменения в социално-икономическата характеристика на мигриралите лица през периода 1.12.1956 – 1.12.1965 г. Държавно управление за информация при МС, 1968, с. 19.

да участват в тях, като с това променят целия си начин на живот. В ценностната система на мигриралите от селото в града жени, независимо от тяхната възраст, освен труда се включват и необходимостта от придобиване на професия. Професията е предпоставка за равноправие, създава относителна икономическа независимост, като се променя и делът на работещите жени, който непрекъснато нараства от 50-те до началото на 90-те години на XX век. Тази тенденция действително се изразява в по-малка икономическа зависимост и промяна в отношенията между половете.

Начинът на живот на градските семейства се превръща в еталон на поведение за селските мигранти, включително по отношение на семейното и репродуктивното поведение²⁵. Но промяната на новодошлите в градовете не става толкова бързо и лесно. То търпи въздействието на две противоположни групи въздействия. От една страна, жените изпитват все още силните връзки със селото, които ги придържат към установените там форми на културно-битов и семеен живот. От друга страна, те изпитват влиянието на градската среда с утвърдените в нея по-напреднали форми на бит и култура²⁶. Градският начин на живот променя не само бита и съзнанието на мигриралите хора от селото, но и социално-психологическата им нагласа по отношение на репродуктивното им поведение. В това отношение страната ни следва тенденциите на други страни в света и в частност западноевропейските, където повишаването на равнището на образование и култура на жените и трудовото им участие също съвпада с малък брой деца в семейството. С преселването си в градовете селските семейства и в частност жените променят не само икономическия и социалния, но и културния си статус. При това приспособяване към градските условия на труд и живот се променят и ролите на мъжа и жената в семейството. Както следва да се очаква, социалната трансформация на селското семейство в градско става по-лесно при семейства, в които и двамата съпрузи са по-млади и имат по-високо образование. Наред с нарастването на потребностите от образование и професионална квалификация се повишават и културните интереси и

²⁵ Вж. Николова, М. Жените от мигриралите в града семейства: адаптиране и репродуктивно поведение. – Население. Център за изследване на населението, бр. 1 – 2, 2002, с. 138 – 149.

²⁶ Преселването на семействата от селото в града е съпроводено с трудности за тях и от битов характер. Наред с дефицита на много основни стоки, поради което е въведена купонна система в страната, един от основните проблеми е липсата на жилища. Практикува се вариант за даване на жилища под наем в размер на стая и обща кухня, тоест правото на ползване на една кухня от две или повече семейства. Липсват достатъчно работни места, места в детските градини и др.

общата интелигентност на мъжете и жените, в това число и на мигриралите от село. Поради по-голямата си природна гъвкавост и комуникативност жените са тези, които по-бързо и по-лесно възприемат новите форми на бит и поведение в градските условия.

Ефекти в бъдещето – вместо заключение

Описаните промени през разглеждания период 1938 – 1958 г. показват ясно рязкото и непрекъснато увеличаващо се участие на жените в производството, в професионалната и обществената сфера вследствие на процесите на урбанизация и модернизация в България в годините на държавния социализъм. Това промени из основи икономическия и социалния им статус и с това доминирането на мъжете в йерархията. Статусът на жените обаче продължи да се разглежда и повече или по-малко реално е практикуван в една патерналистична система и представа за това какво е добро за жената като цяло.

Може би ясна обобщаваща картина за промените в икономическия и социалния статус на жените в България, постигнати през предишните десетилетия, дава изследване на Population Crisis Committee във Вашингтон от 1988 г.²⁷. В него са обхванати 99 страни, в които живеят по това време 2,3 млрд. жени, представляващи 92 % от женското население в света. Според избраната методика за оценка на благосъстоянието на жените през 80-те години се използват 20 показателя в пет области – здравен статус, брак и деца, образование, заетост и социално равенство. При максимално възможен общ 100 най-висок индекс има Швеция (87), следвана от Финландия, САЩ, Източна Германия (бившата ГДР), Норвегия, Канада, Дания, Австралия, а най-нисък общ индекс има Бангладеш (21,5). България се представя на доста добра позиция – девето място след споменатите първи осем по-горе, като има общ индекс 78 и е преди Белгия, бивша Чехословакия, Унгария, Франция, бивша Западна Германия, Австрия, Полша, Холандия, Великобритания и т.н.²⁸.

²⁷ Вж. Country Rankings of the Status of Women: Poor, Powerless and Pregnant. Population Crisis Committee. Briefing Paper No 20. Washington, D.C., June 1988.

²⁸ Подробният анализ на първичните данни показва, че България има максимално оценени показатели (5 точки при възможни от 0 до 5) при грижи за отглеждане на децата (в години), записани ученички за основно и средно образование, равенство в брака и семейството. Сравнително ниско са оценени показателите за наличие на жени специалисти и записаните в университета (по 2 точки), а при платената заетост, икономическото и политическото равенство между мъжете и жените и законовата защита на жените те са 3,5.

Таблица 11

Равнище на образование на населението според отделните преброявания, %*

Годи- ни	начално незавършено			начално завършено			основно			средно и полувисше			висше		
	общо	мъже	жени	всичко	мъже	жени	общо	мъже	жени	общо	мъже	жени	общо	мъже	жени
Общо															
1934	23,8	26,0	21,5	39,8	46,5	33,1	11,3	14,7	7,9	3,7	4,3	3,2	1,1	1,8	0,3
1946	17,6	18,8	16,4	40,0	42,5	37,5	22,2	27,0	17,5	6,1	7,2	5,1	1,4	2,3	0,6
1956	16,3	16,6	16,0	39,8	40,7	38,9	28,9	33,9	24,0	11,2	11,8	10,8	2,4	3,7	1,2
В градовете															
1934	18,0	18,2	17,8	36,6	39,6	33,5	24,6	27,3	21,8	10,9	11,1	10,7	3,9	6,3	1,3
1946	12,4	11,9	13,0	30,5	30,6	30,4	34,7	38,1	31,1	16,0	16,5	15,4	4,8	7,5	2,1
1956	11,3	11,0	11,6	26,8	25,4	28,2	39,7	43,2	36,3	24,2	23,8	24,5	6,5	9,6	3,4
В селата															
1934	25,5	28,4	22,7	40,8	48,7	33,0	7,2	10,7	3,7	1,5	2,1	0,9	0,2	0,3	0,0
1946	19,3	21,2	17,5	43,3	46,9	39,9	17,7	22,9	12,8	2,5	3,6	1,6	0,2	0,4	0,1
1956	18,9	19,5	18,3	46,5	48,6	44,4	23,4	29,0	17,8	4,8	5,8	4,0	0,4	0,7	0,1

* Има се предвид процентът на завършилите дадена степен на образование към населението над възрастта, на която могат да имат завършено съответното образование. По-конкретно:

- процентът на завършилите начално образование е изчислен към населението над 11 години;
- на завършилите основно образование – към населението над 14 години;
- на завършилите средно и полувисше образование – към населението над 18 години;
- на завършилите висше образование – към населението над 22 години.

Източник: Статистически годишник на НР България. София, Централно статистическо управление, 1960, с.19.

Библиография:

Калоянов, Тодор. Остаряване на населението на България през периода 1960 – 1999 година. – Статистика. Национален статистически институт, 2001, кн. 2, с. 62 – 73.

Конституция на НРБ. София, Държавна печатница, Глава VIII, чл. 72, 1949.

Кметова, Татяна. Младите жени днес са по-неосъзнати от своите баби <http://www.politika.bg/article?id=21231>.

Николова, Мария. Жените от мигриралите в града семейства: адаптиране и репродуктивно поведение. – Население. Център за изследване на населението, бр. 1 – 2, 2002, с. 138 – 149.

Наредба-закон за изравняване правата на лицата от двата пола. Държавен вестник, 1944 г., бр. 227.

Причини за вътрешната миграция и изменения в социално-икономическата характеристика на мигриралите лица през периода 1.12.1956 – 1.12.1965 г. Държавно управление за информация при МС, 1968.

Рангелова, Росица. България в Европа: икономически растеж през ХХ век. София, Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 2006.

Рангелова, Росица. Международно сравнение на заетостта на жените. – Икономическа мисъл. Икономически институт на БАН, кн. 11, 1990, с. 79 – 94.

Статистически годишник на НР България. София, Централно статистическо управление при Министерския съвет, 1962.

Статистически годишник на НР България. София, Централно статистическо управление при Министерския съвет, 1961.

Статистически годишник на НР България. София, Централно статистическо управление, 1960.

Статистически годишник на НР България. София, Централно статистическо управление при Министерския съвет, 1959.

Статистически годишник на Царство България. София, Главна дирекция на статистиката, год. XXXII, 1940.

Тотев, Анастас. Миграционни и урбанизационни процеси в България. Демография. Избрани теми. София, Софийски университет „Св. Климент Охридски“, 1972.

Чакалов, Асен. Националният доход и разход на България, 1924 – 1945. София, Печатница Книпеграф, 1946.

Country Rankings of the Status of Women: Poor, Powerless and Pregnant. Population Crisis Committee. Briefing Paper No 20. Washington, D.C., June 1988.

Maddison, Angus. Monitoring the World Economy 1820 – 1992. Paris, OECD, Development Center, 1995: <http://www.maddisonproject.net/>.

ПРЕХОД И СЕМЕЙНО ЗАКОНОДАТЕЛСТВО НА БЪЛГАРИЯ (30-ТЕ – 50-ТЕ ГОДИНИ НА ХХ ВЕК)

Светла Балуцова

Преходи, революции и „Големият взрив“: подходи към българската социална история

Думата *преход* представлява буквalen превод на латинското съществително име *transitus* (или *transitio*) и носи многозначната семантика на „етап“, „момент“, „завой“, градация“, „последователност“, „преминаване“ от едно състояние в друго, т. е. вид промяна¹. В българския език терминът придобива особена популярност чрез употребата си в след тоталитарното пространство след 1989 г., като характеризира фазата между старото, командно-партийно управление и очакваното ново общество на демокрация, политически плурализъм и пазарна икономика.

Концепцията за преходи и преходни периоди в съвременната история обаче не е нововъведение на отиващия си ХХ век. В близкото минало на държавите от Източна Европа *преход* се обвързва с марксистко-ленинското учение, в което обозначава период, неизбежен при преминаването от (така наречения) експлоататорския капиталистически строй към същинския комунизъм. Маркс определя този преходен период като форма на „революционна трансформация“ на обществото, отъждествена с „революционна диктатурата на пролетариата“². Диктатурата на пролетариата се тълкува като „първият етап в работническата революция“, през който работническата класа завзема държавната власт, обобществява средствата за производство и се установява като класа хегемон. В ленинизма тази централна роля на работническата класа се свежда до ръководната функция на силно централизираната комунистическа партия, която трябва стратегически да оглави комунистиче-

¹ bg.wiktionary.org/wiki/преход.

² Marx, Karl. Letter to J. Weydemeyer, 5 March 1852. – In: Buick, Adam. The myth of the transitional society. – Critique, No. 5, Glasgow, 1975, pp. 50 – 70: wspus.org/2011/05/the-myth-of-the-transitional-society.

ската революция и да упражнява политическата власт в името на трудещите се по време на прехода от капитализъм към комунизъм³.

Революционната реторика на марксизма-ленинизма бързо прониква в следдеветосептемврийския социално-политически, икономически и културен живот на България, като оставя трайно влияние и върху социалистическата историография. 9 септември 1944 г. – датата, когато легитимното правителство на Константин Муравиев е свалено чрез преврат и заменено от отечественофронтовска власт с решаващото присъствие на Българската комунистическа партия – доскоро се интерпретираше като социалистическа революция, макар и в местен, национален мащаб⁴. Анализите на българската история биват канализирани чрез класово-партиен подход, следващ модела теза – антитеза, с налагаша се дихотомия, базирана на *преди* и *след* деветосептемврийската дата. 9-ти септември се превръща във вододел между две исторически епохи, чието тълкуване през следващите десетилетия упорито бива свеждано до бинарната опозиция *добро – зло, социализъм – капитализъм (монархофашизъм)*.

Опростеното противопоставяне на политическите ери обаче се оказва идеологически нефункционално при социалистическото осветяване на историята на българската държавна политика към семейството и децата. Визирайки законодателното положение към семейството в преддеветосептемврийското минало, социалистическите интерпретации съществено се отклоняват от наложилия се биполярен модел. Вместо революционен разрыв с миналото, превес взимат тълкувания, наподобяващи антропологическата схема на световните митове за божественото сътворение или напомнящи научните, философски и отчасти теологични представи за Генезиса, кристализирали в хипотезата за „Големия взрив“. По-скоро дескриптивна отколкото аналитична, хипотезата за „Големия взрив“ изцяло насочва вниманието си върху развитие-

³ Вж. Lenin. Working class and bourgeois democracy. – In: Collected works. Vol. 8, London and Moscow, Lawrence and Wishart, 1962, p. 79. – In: Joseph, Jonathan. Lenin's concept of hegemony: www.whatnextjournal.co.uk/Pages/back/Wnext3/Hegemony.html. Фразата „хегемония на пролетариата“ принадлежи на Павел Акселрод, руски марксист и пръвноначално сподвижник на Ленин преди 1917 г. Ленин заема фразата, като развива концепцията й.

⁴ Относно подходите в българската историография, с които се третират преддеветосептемврийското минало и социалната политика на България, вж. Балуцова, Светла. „Големият взрив“ в детското социално законодателство на България: репрезентации в социалистическата научно-популярна литература, 1944 – 1989 г. – В: Колева, Даниела и Костадин Грозев (съст.). История, митология, политика. София, Докторантски и постдокторантски институт Диалог Европа/Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2010, с. 244 – 254.

то на света след пределната точка назад във времето, с чието митично начало започва световното летоброение. След 1944 г. в българската историография се налага тълковен модел на миналото, чрез който се спуска завесата на историческата забрава. Така историята на социалното законодателство към семейството и децата се представя като продукт на дълго историческо развитие⁵, чийто начален момент обаче имплицитно съвпада с „Деветосептемврийската социалистическа революция“ и следователно се обвързва с навлизането на комунистическата партия в официалната власт. Като най-ранни прояви на социално законодателство в областта на семейните и детски грижи се сочат *Наредбата-закон за изравняване на правата на лицата от двата пола* от 1944 г., последвана от първата социалистическа (Димитровска) конституция от 1947 г., с която се гарантират равни права на децата, родени в и извън брак. Социалната политика спрямо семейството и децата се определя като система от научнообосновани мероприятия, целящи подобряването на здравното обслужване и здравеопазването на детето и неговата майка⁶, като ударението пада изключително върху държавните инициативи след 1944 г.

Целта на това проучване е да оспори закостенелите идеологически постановки на социалистическата пропагандна машина относно основополагащата роля на деветосептемврийската власт в областта на семейната политика в България. Вместо това студията разглежда пред и след деветосептемврийските законодателни прояви като процес, т. е. преход, започнал през 20-те години на ХХ век, утвърдил се през 30-те и началото на 40-те години и продължаваш през следващите десетилетия на комунистическо строителство. Съпоставят се законодателните мероприятия на българската държава спрямо семейството преди и след 9 септември 1944 г., като се очертава както континуитетът, така и промените през 30-те, 40-те и 50-те години. Във фокуса на вниманието се поставя пронаталистичната държавна политика, поощряваща раждаемостта, разгледана през призмата на прехода, осъществен в демографския, законодателен и политически живот на страната.

Демографски преход и особеностите му в България

Самият термин *демографски преход* е продукт на 20-те години на изминалия век, макар че налагането му като концепция в обществените науки

⁵ Енциклопедия България. Т. VI. София, Издателство на БАН, 1988 г. – В: Балуцова. Цит. съч., с. 252.

⁶ Енциклопедия България. Т. IV, София, Издателство на БАН, 1984 г., стр. 786.

датира от втората половина на 40-те години насам⁷. В основата му лежи линеарната интерпретация на историческото изменение на съотношението на компонентите на социално-биологичния баланс на населението в Европа и по света. Спадът на смъртността и раждаемостта в индустриално-напредналите европейски страни на Западна Европа, започнал през XVIII и XIX век, се проектира върху демографското поведение на населението на страните в Източна и Южна Европа, а по-късно и извън Европа. Предполага се стъпаловидно сходство в демографската динамика на световното население, като началните точки на промените в географския мащаб се обвързват с „лаг“, т. е. закъснение във времето⁸.

В сравнение със западноевропейските страни промените в социално-биологичния състав на населението в България са отложени във времето с 50 – 100 години, като протичат в съществен период от няколко десетилетия. Докато предвоенния период (1880 – 1911 г.) се характеризира с високи раждаемост, смъртност и естествен прираст, то през 20-те години на изминалия век смъртността като цяло, но също така и раждаемостта вече бележат спад. В междувоенния период България бързо навлиза в т. нар. „трети период на демографски преход“ (1921 – 1945 г.), през който раждаемостта намалява почти двойно в сравнение с параметрите си от началото на века (до 22%), а общата смъртност спада на 14%. Детската смъртност, макар и намаляваща, запазва високите си стойности (над 100%)⁹.

⁷ Терминът „демографски преход“ е спорно, „условно понятие“. Вж: Тотев, Атанас. Основни преходи в развитието на съвременния демографски преход. – В: Население, специално издание, 2000, с. 3 – 11, 3. Пръв за „демографски преход“ заговорва американският учен Уорън Томпсън през 1929 г. Подобна идея, но независимо от Томпсън, се развива по-късно от французина Адолф Ландри през 1934 г. в студията му *La Révolution Démographique*. Очевидно Ландри не е познавал американските изследвания. Заглавието на Ландри обаче широко се използва близо десетилетие по-късно от американец Франк Ноутстейн като синоним на демографски преход.

⁸ Литературата върху традиционния модел на демографския преход е значителна. Тук се използва статията на Dudley, Kirk. Demographic transition theory. – In: Population Studies, Vol. 50, N. 3, 1996, pp. 361 – 387, 361 – 362.

⁹ Относно особеностите на българския и източноевропейския модел на демографски преход вж. Додунекова, Ваня. Исторически предпоставки на демографския преход в България. – Население, бр. 1 – 2, 2002, с. 34 – 42; Botev, Nikolay. Nuptiality in the course of the demographic transition: The experience of the Balkan countries. – Population Studies, No. 44, 1990, pp. 107 – 126; The story of a ‘Maverick’: Bulgaria’s fertility decline’. – In: Journal of Family History, Vol. 20, No. 1, 1995, pp. 44 – 66; McIntyre, Robert. Bulgaria: Politics, Economics and Society. London and New York, Printer Publishers, 1988, pp. 25 – 26; Тотев, Анастас. Демографско-исторически очерк на България. – Годишник на Софийския Университет: Юридически факултет. Т. II, № 65, 1974, с. 167 – 171.

Причините, довели до отрицателната нагласа към повече деца, са множествени и от различно културно и икономическо естество. Сред основните фактори се нареждат сравнително примитивното земеделие и икономика на страната; раздробяването на частните земеделски стопанства в резултат на патрилинеарния закон за наследството, гарантиращ равни наследствени права на всички синове; високата гъстота на селското население на единица обработваема площ; скритата безработица в селата, както и затруднената трудова миграция на работоспособния ресурс към града или зад граница.

Спадът в смъртността и най-вече в раждаемостта продължава по времето на социализма, като допълнително се усложнява от радикалните идеологически, политически и стопански преобразования в обществото. Форсирани индустриализация, урбанизация „отгоре“ водят до трайни промени в социално-икономическата структура на населението. В демографски план периодът 1945 – 1989 г. води до увеличение на населението, но при силно изразено намаление на годишния прираст. В последния му стадий се очертава допълнителна, нова тенденция, а именно застаряване на населението¹⁰.

От историографска гледна точка интерес представлява реакцията на преди и следдеветосептемврийската централна власт към демографските промени в страната. Налага се въпросът за възможните приемствености и / или промени в семейната политика, които биха наложили концепцията за преход в социално-демографското законодателство към семейството между 30-те, 40-те и 50-те години в българската история.

Развой на законодателството към семейството и децата (30-те – 50-те години)

Преддеветосептемврийски период

В междувоенния период българските правителства провеждат политика съгласно социалните нужди на населението, но също така и в унисон с нуждите на държавата. 20-те и началото на 30-те години се оказват богати на законодателни мерки от социално-хигиеничен характер, засягащи ка-

¹⁰ Предложеното описание на българския демографски преход следва анализа, даден от българския демограф Анастас Тотов, който активно участва в демографските изследвания, научните и обществените дебати както в пред, така и в следдеветосептемврийското политическо пространство на България. За повече подробности виж Тотов, Анастас. Кратък очерк за демографското развитие на България. –Население, бр. 5, 1992, с. 9 – 19, 10 – 11.

чествения социално-биологичен потенциал на населението. Първоначалният акцент пада върху подобряването на здравословното състояние на нацията чрез опити да се намали високата детската и майчина смъртност. През 20-те години се полагат основите на законодателната защита на децата и майките в България (без разлика на етнос и вероизповедание), която впоследствие се развива и обогатява във времето. Започнати като социално-административни мерки (организирана борба със сифилиса, 1920 г., 1921 – 1922 г.; организация на акушерски курсове, 1920 – 1924 г.; реорганизация на демографската статистика, 1923 г.) и законодателни инициативи (*Законопроект за народното здраве*, 1923 г.), през следващите две десетилетия към тях се добавят *Законът за народното здраве* (1929 г.) и неговото допълнение (1940 г.), както и *Постановлението на министерския съвет за бесплатно лечение на бременни руски бежанки* (1930 г.)¹¹.

През втората половина на 30-те години в българското публично пространство обаче навлиза нова тема, а именно пронатализмът – усетената необходимост от законодателни мерки за поощряване на числеността на населението чрез стимулиране на раждаемостта. Тя е реакция към настъпващите катализми в световния ред и приближаването на Втората светова война. В дневния ред проблемът за качествения състав на населението се преплита с въпроса за числеността на младите поколения. Започва да се обръща внимание на бързото намаление на раждаемостта, което вече обхваща не само градските среди, но също така и селата, където живее основният трудов и военен ресурс на земеделска България. Демографската картина и възпроизведството на населението пессимистично се обвързват с въпроса за националното оцеляване.

Началото на пронаталистичното безспокойство на българската държава се поставя в края на 30-те години, когато през поредните 1937, 1938 и 1939 години сп. „Народно здраве“ – медийният орган на Главната дирекция на народното здраве – последователно обявява конкурси за най-успешна фотография на многодетно семейство в България. Целта е да се предизвиква дебат около раждаемостта в страната, както и да се изтъкне нейната обществена и държавна значимост¹². Възпроизведството на населението се изкарва от рамките на личната семейна сфера; многодетството придобива значението

¹¹ За повече информация, вж. Baloutzova, Svetla. Demography and nation. Social legislation and population policy in Bulgaria, 1918 – 1944. Budapest–New York, Central European Press, 2011, pp. 43 – 126.

¹² Бележки на редактора: за многодетните. – Народно здраве, бр. 22 – 23, 1 юлий 1939, с. 15.

на национална заслуга, а големите семейството се обявяват за „несъкрушима слава“ на България и следователно, заслужават държавно покровителство¹³.

В този дух в началото на 40-те години се въвежда институцията на семейни добавки в България. Законът за временното увеличение на заплатите на държавните служители и за временно добавъчно възнаграждение за семейното положение на същите служители по бюджета за 1941 бюджетна година (1941 г.) и Законът за подобряване на материалното положение на държавните, общинските и други служители в Царството (1942 г.), макар и насочени към ограничена целева група семейства, подсказват обвързването на националните интереси с грижите за децата. В разгара на войната и засилващите се политически размирици в страната държавата продължава със законодателните инициативи в сферата на семейната политика, като разширява хоризонтално обществените групи с право на допълнително парично стимулиране при раждане и многодетство. *Правилникът за издръжка на работническите деца* (1942 г.), както и последвалата през 1943 г. поправка на закона, включват децата на работниците от частния промишлен и тютюнообработвателен сектор, както и от интелектуалната сфера. Към тях се присъединяват различните категории зависими деца, определени според техния семеен статут: брачни, осиновени, доведени, узаконени. Въвежда се система на подоходно нарастване на добавките в зависимост от броя на децата в семейството, като те не подлежат на данъчно облагане. Така социалното законодателство, подсигуряващо превантивни мерки срещу влошаването на условията за живот на семейството, се смесва със необходимостта от овладяване на тежкото вътрешно положение в страната, както и с пронаталистичната нагласа на държавата, стимулираща възпроизводството на населението¹⁴.

През 1943 г. XXV Обикновено народното събрание гласува и приема първия пронаталистичен закон в България *Закон за многодетните български семейства*¹⁵. С него към Дирекцията на народното здраве се учредява специ-

¹³ България крие несъкрушима слава в своето многодетство. – Народно здраве, бр. 13-14, 1938, с. 1.

За повече информация относно прехода на държавния интерес към количествената характеристика на населението, вж. Baloutzova, Demography and nation. pp. 127 – 244; Балуцова, Светла. Демографската политика на България в международна перспектива (1937 – 1944 г.). – Балканистичен форум (под печат).

¹⁴ За повече информация, вж. Балуцова, Светла. Непризнатата приемственост: предсоциалистическите корени на детското законодателство при социализма (България, 1919 – 1944). – В: Еленков, Иван и Даниела Колева (съст.). Детството при социализма: политически, институционални и биографични ракурси. София, ЦАИ София/Рива, 2010.

¹⁵ Закон за многодетното българско семейство – Държавен вестник, бр 71, 31.03.1943

ален „Отдел за многодетни семейства“. Като „многодетни“ биват определени родители с минимум четири живи брачни деца, независимо от биологичния им произход (собствени, природени, доведени или осиновени). Същите привилегии, с изключение на символичните почести, се предвиждат и за родители с три деца, като по този начин се разширява диапазонът на потенциалните реципиенти.

Законът съдържа както положителни, поощрителни постановления, касаещи многодетните семейства, така и някои ограничителни мерки. Към първите се числят правото на безплатни брачни удостоверения (вули) за бедни младоженци; отпускането на нисколихвен новобрачен заем на всички младоженци, опростен при раждането на поне четири деца; данъчни облекчения в зависимост от броя на децата; подоходно право на безплатно ползване на медицинските услуги от страна на многодетните семейства; правото им на намалени училищните такси и намаления при ползването на услугите на БДЖ. На многодетните селски семейства се дават привилегии при разпределение на земя, при отпускането на земеделски кредити и закупуване на селскостопански инвентар. Многодетните бащи биват освободени от трудова повинност и последни подлежат на мобилизация, а на многодетните майки се раздават церемонилани награди: златен медал при седем живородени деца, сребърен – при пет – шест деца и бронзов – при четири деца. На майките се гарантира предимство на опашките в магазините и в обществения транспорт.

Първоначално законопроектът за многодетните български семейства предвижда и някои ограничителни, евгенични мерки, най-вече в определянето на възрастови ограничения за младоженците и за многодетните родители и налагането на предбрачно здравословно освидетелстване на новобрачните. Силно дискутиран е първоначално залегналият „ергенски данък“ за несемейните мъже над 27 години, както и за бездетните семейства. Впоследствие ергенският данък обаче бива отхвърлен от народните представители, а предложените възрастовите ограничения за многодетните родители отпадат.

По своята същност Законът за многодетните български семейства от 1943 г. съчетава едновременно пронаталистична и социална логика, подчинена на необходимостта от гаранция за национална сигурност в смутното и тревожно военно време. Съгласно публикуваните мотиви, крайната цел на закона е закрилата на българската нация и нарастването на човешката й мощ. Тази цел обаче се осъзнава като отдалечена във времето – като част от неопре-

– В: Baloutzova. Demography and Nation, pp. 207 – 244; Балуцова, Св. Демографската политика на България (под печат).

дelenото бъдеще, обвързано с твърде много непредсказуеми медицински, икономически и обществени фактори. В мотивите на закона се подчертава взаимовръзката между спада на раждаемостта в България и тежките стопански условия, които го предизвикват. В обръщението си към народните представители по време на гласуване на законопроекта за многодетните български семейства министърът на вътрешните работи и народното здраве го определя като закон за обществено подпомагане, визиращ различни категории български граждани, включително и многодетните родители. Така първият пронаталистичен български закон се вписва в рамките на обявената през 1942 г. правителствена програма за подпомагане на социално слабите, за модернизация на стопанството, на живота и здравното опазване на селското население¹⁶.

Следдеветосептемврийски период: приемственост и промени

След 1944 – 1945 г. тенденциите за намаляваща раждаемост в България продължават, а страната постепенно навлиза в четвъртия, напреднал етап от демографския преход. Макар и тези процеси да не се усещат сериозно в десетилетието непосредствено след деветосептемврийските промени, прави впечатление, че новата власт здраво стъпва на преддеветосептемврийските законодателни основи в областта на семейната и демографска политика. При това вместо революционни, радикални промени се налага последователност и градивна приемственост.

Преди всичко новата власт бързо приема и усвоява наличното предсоциалистическото семейно законодателство като основа, която интензивно надгражда с нови, дефинирани като „социалистически“ по дух законодателни инициативи. Приетите редица укази и постановления агресивно, лавинообразно нарастват по брой. До края на 1951 г., т. е. докато не влиза в сила Законът за отменяне на всички закони, издадени до 9 септември 1944 г.¹⁷, те се натрупват и „съжителстват“ успоредно с преддеветосептемврийското законодателство, като цялостната им логика върви успоредно на завареното законодателство. Продължава да се прилага Законът за многодетните семейства, като инкорпорира и другите, небългарски етнически общности в материията

¹⁶ Филов, Богдан. Идеология и програма на управлението на България. София, Печатница „Кожухаров“, 1942 г., с. 9 – 13. – В: Балуцова. Демографската политика (под печат).

¹⁷ Закон за отменяне на всички закони, издадени до 9 септември 1944 г. – Известия на Президиума на Народното събрание, бр. 93, 20.11.1951.

си¹⁸. В тази си форма той просъществува до 1951 г., когато бива заменен с Указа за насырчаване на раждаемостта и многодетството на Президиума на Народното събрание¹⁹.

През периода септември 1944 – 1957 г. само в областта на многодетството се приемат приблизително петдесет нормативни и поднормативни актове, пряко засягащи насырчаването на раждаемостта в страната²⁰. Чрез тях се регулира отпускането на нисколихвени заеми на младите новобрачни двойки, дават се еднократни помощи за младоженците, всъпващи в законен брак, както и еднократни помощи при раждане на живо дете, а също така платен отпуск по майчинство и семейни надбавки. Към тези мерки спадат и законодателното продължение на преддеветосептемврийската практика на безплатни пътувания на многодетната майка и нейните деца с БДЖ и речния транспорт и безплатното (или с отстъпка, в зависимост от броя на децата) къпане в обществените бани²¹.

Въпреки декларираната от комунистическата пропаганда идеологическа непримиримост с всичко, свързано с предсоциалистическата реалност, новите законодателни инициативи не противоречат, а продължават дейността на предишните, дамгосани за „фашистки“ правителства, като запазват реториката на многодетството. Мотивите и обосновките не се променят съществено в сравнение с преддеветосептемврийския период. И преди, и след 9 септември 1944 г. към регулативата на семейството в страната се подхожда като към жизненоважна стратегия по пътя към една „нова“ България – „свободна,

¹⁸ Вж. *Наредба-закон за изменение и допълнение на Закона за многодетните български семейства*. – Държавен вестник, бр. 113, 18.05.1945.

Същото важи и за Правилника за приложение на Закона за многодетните семейства. – Държавен вестник, бр. 196, 21.08.1948; Изменение на параграфи 9, 13, 15, 16 и 36 от горния Правилник. – Държавен вестник, бр. 259, 4.11.1948.

¹⁹ Указ за насырчаване на раждаемостта и многодетството. – Известия на Президиума на Народното събрание, бр. 52, 29.06.1951.

Вж също *Правилник за приложение на Указа за насырчаване на раждаемостта и многодетството*. – Известия на Президиума на Народното събрание, бр. 72, 7.09.1951, отменен с *Правилника за приложение на Указа за насырчаване на раждаемостта и многодетството*. – Известия на Президиума на Народното събрание, бр. 74, 13.09.1955.

²⁰ Вж: Многодетство. – В: Максимов, Хр. (съст.). Справочник по законодателство на Народна Република България. София, Държавна печатница „Наука и изкуство“, 1957, с. 292 – 294.

²¹ Окръжно № VII – 1311 относно безплатните пътувания на многодетните майки. – Държавен вестник, бр. 123, 31.05.1947; Окръжно № VII – 2 – 1949 относно снабдяване с книжки за пътуване на многодетните майки. – Държавен вестник, бр. 152, 5.07.1949.

независима и мощна”²². В писмото си до Конгреса на многодетните в България Георги Димитров, в качеството си на министър-председател, подчертава необходимостта от „верни на народа ни синове и дъщери, бъдещи строители във всички области на държавния, обществен и културен живот на нашата страна”²³. Именно затова многодетните жени и техните деца биват изравнени в статута си с оформящата се привилегирована прослойка на борците против фашизма и капитализма: Наредба № СГ –I – 34/ 1949 г. поставя знак на равенство между „пострадалите от войните, фашизма и от обществените бедствия“ и „многодетните майки“ при ползването на бесплатните и с намалени цени услуги в обществените бани²⁴.

На този фон на приемственост обаче проличават и промени. Нараства интензитетът на пронаталистичното звучение, което започва подчертано да доминира и придобива форма на политическа агитация и партийна директива. Г. Димитров превръща увеличаването на количествения състав на населението в национална повеля: „Нова България се нуждае особено от бърз и голям числен прираст на нашия народ, от многобройно количество деца“; „Бъдещето на нашата нация зависи в голяма степен от ръста на българското население, от намаляването на детската смъртност до най-възможния минимум, от отглеждането на многобройно количество здрави физически и духом поколения. Общонационална задача трябва да бъде в близко бъдеще нашият народ да се брои най-малко десет милиона души“²⁵.

Докато законодателството през ранните 40-те години на XX век е под формата на наредба-закони заради ексклузивното, извънредно военно положение в страната, в следдеветосептемврийския период техният авторитарен изказ се продължава и втърдява. Налага се тотално-административен подход в областта на семейната и демографска политика, а действителният обществен дискурс изчезва през 50-те години, заменен с препоръките на общественици с партийни поръчки. Насърчаването на раждаемостта се направлява с наредби, постановления, заповеди, окръжни, които нямат необходимост

²² Димитров, Георги. Писмо до Конгреса на многодетните в България. – В: Благоев, Димитър, Димитров, Георги. За жената и семейството. София, Издателство на Отечествения фронт, 1979, с. 251 – 252.

²³ Так там.

²⁴ Наредба № I – А – 1475 за бесплатните и с намаление цени къпания на пострадалите от войните, фашизма и обществените бедствия многодетни семейства. – Държавен вестник, бр. 81, 8.04.1948; Наредба № СГ – I – 34 за бесплатните и с намаление цени къпания на пострадалите от войните, фашизма и обществените бедствия многодетни майки. – Държавен вестник, бр. 126, 4.06.1949.

²⁵ Димитров, Г. Писмо до Конгреса на многодетните, с. 251.

от придвижаващи мотиви, а са директно спуснати „отгоре“. Те се превръщат в повели, които трябва да се следват.

При така създадените континюитет и промени в семейното законодателство след 9 септември 1944 г. прави впечатление фактът, че някои от новите, „социалистически“ по дух законодателни нововъведения, се оказват по-скоро стари, преддеветосептемврийски инициативи от 1943 г., които тогавашното правителството на Богдан Филов се опитва, но не успява да прокара. Такова „нововъведение“ е облагането с 5% данък на общия доход на „неомъжени-те, овдовелите, семейните (след първата година от брака или след втората година от смъртта на дете) и разведените без деца“ в *Указа за насърчаване на раждаемостта и многодетството* (1951 г.). Ранните правителствени опити за въвеждане на ергенски данък през 1943 г. биват отхвърлени от Народното събрание поради енергичните възражения на депутатите, които ги тълкуват като излишно данъчно бреме над мъжката част на населението. Парламентарното неодобрение през 1943 г. е в съзвучие с негативните настроения към този тип данък и сред самото общество²⁶. Комунистическият указ обаче не намира подобен отпор. Той не само налага допълнителна данъчна тежест на населението, но също така разширява целевите му групи. Съгласно *Наредбата-закон за изравняване правата на лицата от двата пола*²⁷, както и чл. 72 от Димитровската конституция, приета през декември 1947 г.²⁸ и останала в сила до 1971 г., жената е обявена за равноправна с мъжа „във всички области на държавния, частноправния, стопанския, обществения, културния и политическия живот. Това равноправие се осъществява, като на жената се осигурява, наравно с мъжа, правото на труд, за равен труд – равна заплата, правото на почивка, на обществени осигуровки, пенсия и образование“. На базата на така провъзгласеното равенство между двата пола нововъведенията през 1951 г. ергенски данък вече обхваща не само несемейната мъжка част на населението, но също така и несемейните и бездетни жени.

Съществено се измества и фокусът на законодателството, свързано с регулирането на семейството и демографското състояние на нацията. Съгласно *Закона за подобреие на материалното състояние на държавните, общински и други служители в Царство България* (1942 г.) и допълнението на *Правилника за*

²⁶ За повече информация относно дебатите около евентуалното въвеждане на ергенски данък в България през 1943 г. вж. Baloutzova. Demography and Nation, pp. 236 – 242.

²⁷ *Наредба-закон за изравняване правата на лицата от двата пола.* – Държавен вестник, бр. 227, 16.11.1944.

²⁸ Конституция на Народна република България. – Държавен вестник, бр. 284, 6.12.1947.

издръжка на работническите деца (1943 г.) преддеветосептемврийското законодателство е по-скоро джендър неутрално. Целевата му група е семейството в най-широката му дефиниция (съпруг, съпруга, брат, сестра, дядо, баба и пр.) и обхваща всеки семеен член, легитимиран като „служещ“ или „глава на семейството“, независимо от пола²⁹. В следдеветосептемврийски период обаче в центъра на законодателната реторика попада жената, определена най-вече чрез биологичната си функция на майка и обществената си функция на труженичка и общественичка. Ролята и значението на жената започва да изпъква не само в публичното пространство, но и в семейството. Димитровската конституция включва „особените грижи“ към майката и детето от страна на държавата, а чрез Кодекса на труда от 1951 г. на жената се гарантира държавна закрила от уволнение при бременност (от четвъртия месец нататък) и майчинство (до навършване на осеммесечна възраст на детето). Въвежда се забрана за практикуване на тежък труд от бременни и млади майки, като последните биват премествани на по-лека работа³⁰.

След 9 септември 1944 г. на жената майка започва да се налага и сериозна обществена отговорност. Редом с издигнатото на общественото ѝ значение нараства и нейният дълг и поетата пред обществото и нацията тежест. В поздравленията си към участничките в пленума на Българския народен женски съюз през 1948 г. Георги Димитров призовава към по-нататъшно активизиране, всестранно развитие и издигане ролята на българската жена. Той посочва, че при новите социално-икономически условия жените могат пълноценно да използват своите права и задължения като достойни граждани на Народната република, а също така и като майки – „първи възпитателки на своите деца – бъдещето на нацията“³¹.

Обобщение и заключение

Прегледът на наследството, прието от социализма в сферата на семейното законодателство, показва, че независимо от постулатите на социалистическата пропагандна машина за основоположната роля на комунистическата

²⁹ За повече информация, вж. Baloutzova. Demography and Nation, pp. 92 – 96.

³⁰ Кодекс на труда. – Известия на Президиума на Народното събрание, бр. 91, 13.11.1951.

³¹ Димитров, Георги. Задачите на БНЖС за политическа просвета и културно издигане на българската жена. Реч пред пленума на Българския народен женски съюз на 6 април 1948 г. – В: Благоев, Димитър; Димитров, Георги. За жената и семейството. София, Издателство на Отечествения фронт, 1979, с. 208 –220, 219.

партия и държава в сферата на грижите за младите поколения, преддевето-септемврийската епоха се оказва богата на инициативи, засягащи семейството и децата. Техният характер е отговор на и резултат от национално-политическите и исторически особености в развитието на България в междувоенния период, както и на обективно наложителите се промени в демографското поведение на населението от края на 20-те години на XX век, което продължава и при т. нар. „народна власт“. Стъпвайки върху предсоциалистическото наследство в областа на семейното право, комунистическият режим го адапира към собствената си идеология и нужди, като продължава да го разширява в пронаталистична насока през следващите десетилетия. Процесите на този законодателен преход от една към друга социално-икономическа, политическа и идеологическа реалност носят ясните белези на континюитета, т. е. последователността, но също така въвеждат – поради наложилото се командно-административно управление на държавата – консервативни законодателни инициативи, отхвърлени непосредствено преди 9 септември 1944 г. от Народното събрание. Редом с това се засилва звученето на пронаталистичната идеология от втората половина на 40-те години на XX век. Докато преди 9 септември тя се явява подвластна на социалната политика на държавата по време на кризисния военен период и цели смекчаване на тежестта на жизнените условия за населението и осигуряването на социалния мир в страната, след 1944 г. увеличаването на населението и насърчаването на раждаемостта се превръщат в основна цел на новото законодателство. Запазва се националната значимост на децата, като от втората половина на 40-те и през 50-те години стимулирането на раждаемостта се превръща и в партийна директива. Многодетството вече не само се обвърза с националната, но и с идеологическата и партийна кауза, като на потомството, а следователно и на жените (вече стриктно дефинирани като труженички и майки), се придава жизненоважно значение за строежа и успеха на новия комунистически строй.

ЖЕНИТЕ В НАГРАДНАТА СИСТЕМА НА БЪЛГАРИЯ (30 – 50-ТЕ ГОДИНИ НА ХХ ВЕК)

Жорjeta Назърска

Въведение

Настоящият доклад разглежда проблем, на практика непроучван в българската историография до момента – за удостояването на българските жени с държавни отличия (ордени, медали и награди) през ХХ век¹. Акцентът пада върху периода на политически и социален преход (30 – 50-те години на ХХ в.)². Основна цел на текста е да изследва: 1) процеса на включване на българските жени в т. нар. елити с репутация (reputational elites)³, и факторите,

¹ За системата от държавни отличия съществуват няколко основополагащи монографии, но в тях не е потърсено мястото на жените, макар на места да се споменава награждаването им. Вж. Петров, Т. Българските ордени и медали. София, ВИ, 1982, 2002; Същият. Ордени и медали в България. София, ВИ, 1998; Същият. Наградната система в България, 1878 – 2010. София, ВИ, 2011; Павлов, П. Българските ордени, медали и знаци. Ч. 1. София, ПХП, 2002, 2005. Биографичните трудове за жени отразяват спорадично и лаконично отличията, получени от тях. Вж. Късева, Цв. Първите дами на Царска България. София, УИ, 2010; Зографова, К. Многоликата българка. София, Изток-Запад, 2006. Едва през последната година тази тема намира своите проучватели – в програмата на конференцията „Светът на българина през ХХ в.“ в Димитровград са заявени два близки до темата доклада: на Светла Димитрова (Регионален исторически музей – Стара Загора) на тема „Общински отличия и награди (Стара Загора през ХХ век)“ и на Албена Чобанова (Регионален исторически музей „Стою Шишков“ – Смолян) на тема „Отличията за жени в българската наградна система“.

² За преходите в българската история през този период вж. Калинова, Ев., И. Баева. Българските преходи, 1939 – 2002. София, Парадигма, с. 13 – 138.

³ Елитите с репутация са смятани за социална класа, обособена въз основа на обществено признание (престиж). От една страна, те са част от социалните елити, тясно свързани с политическата власт и изграждани целенасочено от страна на владетелите/управляващите с цел да упражняват влияние и власт. Вж. Hunter, Floyd. Community Power Structure: A Study of Decision Makers. Chapel Hill, University of North Carolina Press, 1953; Polsby, Nelson. Community Power and Political Theory. New Haven, Yale University Press, 1980; Dahl, Robert A. Who Governs? Democracy and Power in an American City. New Haven, Yale University Press, 1961. От друга страна, елитите с ре-

които му влияят (политическа рамка, социален произход, етническа, религиозна и политическа принадлежност); 2) сдобиването (или не) с власт на получилите държавни отличия жени; 3) мястото на женските образовани елити в елитите с репутация.

Докладът се основава на исторически анализ предимно на непознати архивни източници⁴, допълвани от сведения от периодичния печат, мемоарната литература и визуален материал. Част от архивната информация беше систематизирана в няколко просопографски бази данни и впоследствие обработена със статистически методи.

1. Наградната система и българските жени, 1878 – 40-те години на ХХ в.

Наградната система в България е създадена след Освобождението по руски образец. Още Временното руско управление връчва на опълченците и участниците във войната руски ордени и медали. С идването на княз Александър I наградната система е модифицирана по германски тертип. С течение на времето, и особено по време на Фердинанд I, номенклатурата от ордени и медали е развита⁵.

До 1944 г. в страната съществуват 6 ордена, 4 медала, 3 почетни знаци и голям брой възпоменателни медали. Според техните статути те се дават или еднолично от монархическата институция, или от нея по предложение на изпълнителната власт и други обществени организации. Съществува йерархия между наградите, като тя носи по-голям престиж съобразно по-големите заслуги на даден гражданин пред обществото. Не съществуват сведения наградите да са били обвързани с финансови бонуси за лауреатите⁶.

путация всъщност се сдобиват със символен капитал, който им дава възможност да разполагат със символна власт. Вж. Бурдийо, П. Социалното пространство и символната власт. – В: Същият. Казани неща. София, УИ, 1993, с. 127 – 145; Същият. Практическият усет. София, Фигура, 2005, с. 209 – 227.

⁴ Основно от: ЦДА, ф. 3к (Монархически институт), ф. 177к (МНП), ф. 7 (БНЖС), ф. 10 (Съюз на наградените с Ордена „За храброст“ в България), ф. 28 (НС на ОФ), ф. 417 (Комитет на българските жени). В личните архивни фондове на жените в централните и териториалните архивохранилища също има много материали.

⁵ Петров, Т. Цит.съч.

⁶ Так там; Извлечение от статутите на царските български ордени и Правилник за награждаване с тях. София, ДП, 1924.

За разлика от Русия и Австро-Унгария, където за жените са създадени специални ордени (съответно „Св. Екатерина“ и „Св. Елизабет“)⁷, в България жените (българки и чужденки) получават отличия, които се дават и на мъже-те. През проучвания период жените са удостоявани с 6 от съществуващите 13 на брой основни отличия. Те не са награждавани само с най-висшия орден „Св. св. равноап. Кирил и Методий“ (даден на ограничен кръг мъже), с ордените „За военна заслуга“ и „За заслуга“ и с медалите „За заслуга“, „За човеколюбие“ и „За спасение на погибащи“.

Народният орден „За гражданска заслуга“ е учреден през 1891 г. и се раздава до 1947 г. Той има 6 степени и две разновидности (с или без корона). Към него съществува **„Дамски кръст“** с 3 степени. С този орден се удостояват цивилни лица за заслуги и примерна служба в полза на обществото. Той е израз на благодарност на отечеството към заслужилите дейци⁸.

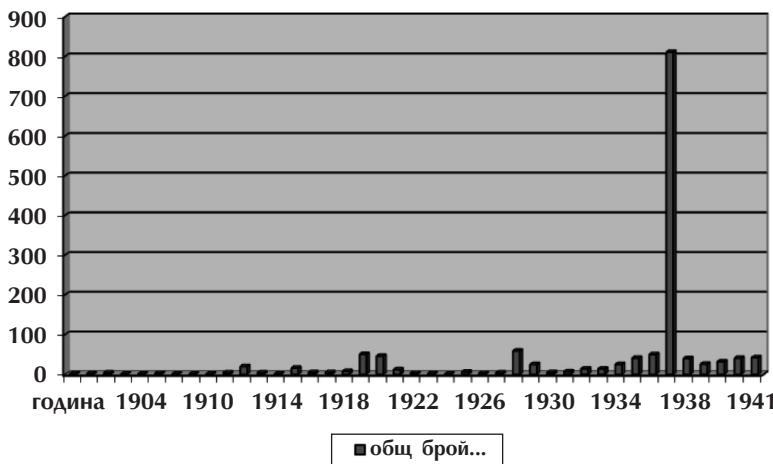
От наличните данни⁹ се установява, че удостояването на жени с „Дамски кръст“ започва през 1897 г., сравнително скоро след неговото учредяване. Те представляват 25 % от всички наградени. Наблюдава се неравномерност в раздаването на отличието – много малък брой жени са наградени до 1918 г., а през междувоенния период има увеличение с пъти. Особено активен е цар Борис III, който във връзка с 20-годишнината от своето интронизиране през 1938 г. награждава 831 жени, или 58,4 % от всички. Ако се съпоставят периодите до и след 1938 г. също се забелязва непропорционалност – съотношението е 30,3 % : 69,7 %.

⁷ За ордена „Св. Екатерина“ вж. Кузнецов, А. А. Энциклопедия русских наград. Москва, Голос-Пресс, 2002, с. 43 – 45. За ордена „Св. Елизабет“ вж. Meřička, Václav. Orden und Ehrenzeichen der Österreichisch-Ungarischen Monarchie. Vienna and Munich, Anton Schroll & Co, 1974.

⁸ Извлечение от статутите.

⁹ Просопографска таблица, съставена според: архивните данни в ЦДА, ф. 3к, оп. 2, а.е. 100, л. 1 – 43; Списък на наградените лица с княжески български ордени от 1879 до 22.09.1908. София, ДП, 1911; Списък на наградените лица с царски български ордени през 1908 – 1911 включително. София, Придворна печатница, 1912. Те са сравнени с Николова, А., съст. Непознатата Елисавета Консулова-Вазова. София, НХГ, 2002, с. 6 – 13; Известия на НВИМ, 1984, т. 6, с. 141; Литературен глас, № 288, 6.11.1935; Зографова, К. Цит.съч., с. 146; Митова-Ганева, К. Великотърновки – от традицията към модерността. В.Търново, 2009, с. 61. Трябва да се отбележи, че количествените данни от таблицата не съвпадат с тези, които дава Петров, Т. (Цит.съч., с. 303) за периода 1891 – 1908. Моето впечатление е, че на много места той не е работил де визу с архивния материал.

**Народен орден „За гражданска заслуга - Дамски кръст“:
брой наградени жени**

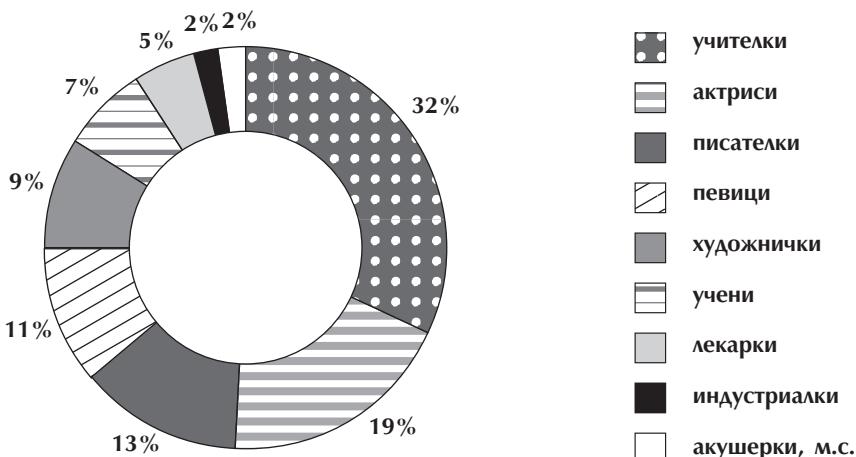
Графика 1. Брой наградени жени с „Дамски кръст“ (1897 – 1947)

Сред наградените чужденците са малцинство (12,1%), но те получават по-високите две степени, докато българките имат превес (87,9%), но са награждавани предимно с III ст.

Социалният профил на наградените е разнообразен. Сред чужденците преобладават аристократките и съпругите на дипломати и политици (напр. княгиня Александра Кантакузино и графиня Мария Тарновска), но не липсват интелектуалки (напр. философката Ксения Антанасиевич от Югославия) и видни фигури в сферата на благотворителността. Сред българките се откроява групата на интелектуалките (учителки, писателки, актриси, певици, лекарки, учени), но не е мълък делът на жените с разнообразен социален произход, заслужили наградата си за дългогодишна безупречна служба или участие в обществени сдружения. Показателно е, че по случай 50-годишнината от Освобождението през 1937 г. са наградени първите две българки индустриски – Мара Чилова и Славка Д. Тошева¹⁰.

¹⁰ М. Чилова управлява химическа фабрика в Костинброд, а С. Тошева има предприятие за копринени тъкани и вратовръзки. Вж. за тях също в: ДА – Враца, ф. 34; Ичевски, Ст. Човек на делото, с неизчерпаем духовен мир. – В: 125 г. от рождението на д-р Н. Чилов, 09.2010, с. 3.; Станева, Ев., съст. Алманах на българските индустриски, 1878 – 1947. София, Изд. „Хр. Ботев“, 1995.

Народен орден „За гражданска заслуга - Дамски кръст“: профил на удостоените българки

Графика 2. Професионален профил на българките, удостоени с „Дамски кръст“

Сред отличените има българки, еврейки, арменки, натурализирани полякини, французойки и чехкини. Немалко жени са неколократни носителки (учителките Рада Киркович, Недялка и Свобода Чардафонови, актрисите Елена Снежина и Милка Ламбрева, певиците Мария Милкова-Золотович и Людмила Прокопова и др.).

Удостояването става често по случай юбилеи на училища и женски дружества, по повод лични, творчески и институционални годишници, на празници. Мотивите за удостояване ясно отразяват порасналата обществена и професионална роля на българските жени в публичния сектор: „Едни от най-преданите народни труженици, дали по-голямата част от живота си в предана и безкористна служба на родната ни култура“; „родолюбива българка по време на робството“; „постоянство, трудолюбие, съично социално чувство“¹¹. Примерно, Невена Еню Манолова, наградена с „Дамски кръст“ II ст., е била 23 години председателка на Женското дружество „Майчина грижа“ в Пловдив, основателка е на клона на Съюза за закрила на децата, оглавявала е местния клон на „Любов към Родината“, 15 години е била подпредседателка

¹¹ ЦДА, ф. 3к, оп. 13, а.е. 2, л. 58 – 59, 109 – 115; а.е. 4, л. 9; а.е. 32, л. 15, 34; а.е. 57, л. 22 – 22 гр.

на пловдивския Дом на изкуствата и печата. Манолова е наградена с почетен знак „За наслърчение към човеколюбие“ II ст. и с Малката значка на БЧК¹².

Награждаването с „Дамски кръст“ е престижно за лауреатките. То се отразява в публикуваните им биографии в енциклопедични справочници и алманаси, в юбилейни и посмъртни статии и публикации¹³. Грамотите и самите ордени са пазени като реликва от носителките и техните наследници, впоследствие предавани в музеи или архиви¹⁴. Награждаването носи само символен капитал на своите притежателки, но не и финансови приходи. Орденът/ите не са фактор за политическа кариера, а напротив – председателката на Българския женски съюз Димитрана Иванова не се открива сред наградените.

За разлика от други държави в България с **орден „За храброст“** се удостояват и жени. Първите негови носителки са отличилите се на фронта по време на Сърбско-българската война. Те са предложени от своите военни командири. Йона Маркова (1855 – 1923) от с. Бойница, Видинско, се записва доброволка заедно със своя съпруг и участва в боевете при Трън и Сливница. Наградена е с орден „За храброст“ IV ст. По-късно е доброволка в Балканските войни, където получава втори орден „За храброст“. Хаджи Софица Цанова (1840 – 1911) и акушерката Ефросиния Златкович участват в отбраната на Видинската крепост като милосердни сестри. Там се отличават с „безстрашие и отвага“ и с „неустрашим подвиг“, както са мотивирани заповедите за тяхното награждаване с орден „За храброст“ IV ст.¹⁵. Цанова е погребана с военни почести и салюти в родния си град¹⁶.

В началото на XX в. с орден „За храброст“ I ст. са наградени още две жени – царица Елеонора и германската императрица Августа¹⁷.

¹² Пак там.

¹³ Алманах на СУ „Св. Климент Охридски“. Животописни и книгописни сведения за преподавателите, 1888 – 1939. София, 1940; Божилова-Патева, Ж. Венец от неувяхващи цветя. – Вестник на жената, № 951, 1.12.1943.

¹⁴ Само два от многообразните примери: в БИА – НБКМ (ф. 234, а.е. 192, л. 1) е запазена грамота за удостояване на Мария Салабашева с „Дамски кръст“ I ст. в качеството ѝ на съпруга на дипломатическия агент във Виена, 7.06.1912. В личния фонд на Ана Колушева (ЦДА, ф. 142А) са предадени нейните ордени „Кирил и Методий“ I ст., Народен орден на труда, златен, както и медалите ѝ „България 1300“, „100 г. Ленин“ и „25 г. народна власт“.

¹⁵ ЦВА – В.Търново, ф. 1, оп. 1, а.е. 43, л. 122.

¹⁶ Искра, 1891, № 3, с. 282; Военноисторически сборник, 1985, № 4 – 6, с.153; Йоцов, Й., Н. Алтынков, А. Стоянов, Р. Петкова-Близнакова. Градът на завоя. Книга за Видин и достойните му граждани. Видин, Витоника, 2008.

¹⁷ Стойчев, Ив. Шестдесет години военен орден „За храброст“, 1880 – 1940. Б.м.г., с. 10.

През Балканските войни са дадени още 8 отличия на жени, които имат реални постижения на фронта. Това са най-вече доброволките в състава на Македоно-одринското опълчение. Две от тях имат твърде интересни биографии. Донка Богданова-Ушлинкова (Ставрева) (1885 – 1935) произхожда от Смилево. Участва като четничка в Илинденското въстание, воюва в 8 Костурска дружина в двете Балкански войни и във 2 пехотен полк през Първата световна. За своята храброст и успешно осъществени задачи е наградена с три ордена „За храброст“ I, II и III ст. Повищена е в звание „ефрейтор“ и „кандидат-подофицер“¹⁸. Мария Колева (1860 – 1928), майка на 10 деца, воюва през Балканските войни като милосердна сестра в 10 Прилепска дружина. „Тя имаше ангелска душа и лъвско сърце“, казват нейните съвойници. За дейността ѝ по време на десанта в Шаркьой (1913) е наградена с два ордена „За храброст“, III и IV ст., и е повищена в звание „младши подофицер“. Затова след войните тя членува в Съюза на запасните подофициери¹⁹.

Макар делт на жените, наградени с орден „За храброст“, да е твърде нищожен в проучвания период²⁰, той отразява реалната им роля в българската войска – те не се рекрутират в нея, а участват като медицински персонал и понякога като доброволки. Въпреки това награждаването им с военен орден, по правило мъжки, е важен знак и им носи както символен капитал, така и възможността да участват в професионални дружества, затворени за жени в другите държави.

Царският орден „Св. Александър“ е учреден през 1881 г. и има 6 степени. С него се награждават български и чужди поданици по личното благоволение на монарха²¹. През посочения период само 0,02% от носителите му са жени. Най-престижната степен, I ст. с брилянти, е дадена на царица Елеонора по случай венчавката ѝ с царя през 1908 г. Има сведения, че през 1913 г. доброволката в Македоно-одринското опълчение Мария Колева е удостоена с VI ст. с мечове²².

Медалът „За наука и изкуство“ е учреден през 1883 г. и има две степени, златен и сребърен. Дава се като поощрителна награда и отличие на лица, проявили се в изкуството, науката, промишлеността и стопанството²³.

¹⁸ Български воин, 1925, № 9, с. 5; Илюстрация Илинден, 1937, г. IX, № 8, с. 13; Явашчев, С. Подофицерският корпус в България, 1878 – 1945. София, ВИ, с. 219 – 221.

¹⁹ Так там, с. 215 – 218.

²⁰ Не е възможно да се пресметне с точност. До 1940 г. са раздадени приблизително 33 400 ордена. Делт на жените, носителки на орден „За храброст“ IV ст. в периода 1880 – 1908, е 0,9%. Вж. Петров, Т. Цит. съч., с. 301; Стойчев, Ив. Цит. съч., с. 7 – 10.

²¹ Извлечение от статутите, с. 7 – 8.

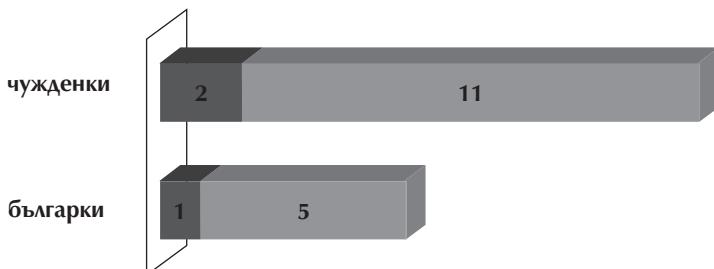
²² Петров, Т. Цит. съч., с. 302; Явашчев, С. Цит. съч., с. 215 – 218.

²³ Извлечение от статутите, с. 8 – 10; Петров, Т. Цит. съч., с. 158.

Въсьност медалът е един от най-рядко използваните в наградната система. Жените, удостоени с него, са 9%. Повечето от тях са чужденки – художнички, артистки и певици²⁴.

Медал „За наука и изкуство“: наградени жени по произход

■ златен ■ сребърен

Графика 3. Произход на жените, наградени с медал „За наука и изкуство“

От българките се открояват имената на актрисите Адриана Буцевска, Екатерина Златарева, Елена Снежина и Маня Попова, както и на Екатерина Каравелова, като членка на Софийското училищно настоятелство. Този списък е твърде скромен, ако се сравни с този на българските творци мъже, носители на медала. Сред тях се срещат имената на писатели (Ив. Вазов, Т. Влайков, Елин Пелин), художници (Б. Шатц, Ж. Спириданов, Ив. Ангеров, Н. Маринов), учени (Ив. Буреш, В. Златарски, М. Арнаудов) и много други. Сред носителките на медала лисват цели творчески групи – на художничките, писателките и учените, което е недвусмислен атестат за нищожния престиж, с който се ползват техните занимания в обществото. Тези групи са награждавани предимно с „Дамски кръст“.

Почетният знак „За насърчение към човеколюбие“ е учреден през 1917 г. Той се присъжда за човеколюбие и благотворителни дела и има две разновидности: за мъже с 4 степени и за жени с 3 степени²⁵. През годините

²⁴ Просопографска таблица, съставена според архивните данни в ЦДА, ф. 3к, оп. 13, а.е. 118; ф. 177 к, оп. 1, а.е. 708, л. 36, 59 – 60, 101 – 102, 111; Списък на наградените лица с княжески..., с. 426. Данните са сравнени с таблиците на Петров, Т. Цит. съч., с. 158.

²⁵ Извлечение от статутите, с. 11 – 12; Петров, Т. Цит. съч., с. 139.

43,3% от носителите му са жени. Основно това са българки и по-рядко чужденки²⁶.

**Почетен знак „За насьрчение към човеколюбие“, 1917-1944:
профил на носителките по произход**

■ 1 степен ■ 2 степен

**Графика 4. Произход на жените, наградени с Почетен знак
„За насьрчение към човеколюбие“**

Повечето са активистки на женски и социални организации – Комитета за помощ на деца от воинишки семейства, Малтийския орден, Международния съюз за подкрепа на децата, Рокфелеровата фондация, БЧК, Дружество „Самарянка“, женски дружества от Бургас, Нова Загора и София, също лекарки и медицински сестри. Сред тях има българки и еврейки. Известни имена са Ганка Хаджипетрова, Теофана Лукаш, Теодора Ноева, Елисавета Консулова-Вазова и др.²⁷. Почетният знак е връчван твърде неравномерно във времето, но може да се забележи, че и тук се наблюдава „пик“ през 1938 г.

²⁶ Просопографска таблица, съставена според архивните данни в ЦДА, ф. 3к, оп. 2, а.е. 127. Те са сравнени с Късева, Цв. Цит. съч., с. 120, 126.

²⁷ Ганка Хаджипетрова (1847 – 1928) е основателка и председателка на Женското дружество „Милосърдие“ в Бургас, известна благотворителка; за нея вж. Забележителни жени от Бургаския край. Бургас, БСНГИ, 2007, с. 20. Теодора Ноева е директорка на в. „Женски свят“ (Варна, 1893 – 1898) и председателка на дружество „Майка“; за нея вж. Ставрева, Л. „Женски свят“. – Черно море, № 2123, 8.01.2005. Теофана Лукаш (1868 – 1946) е дългогодишна директорка на Стопанското училище „Мария Луиза“ в София и членка на Дружество „Майка“ в София; за нея вж. Училищно дело, г. II, бр. 32, 14.12.1929; Назърска, Ж. Младежта, социалният пол и социалната промяна в България (началото на XX в.): два опита за портрет. – В: Костов, Ал., Д. Парушева, Р. Прешленова, съст. И настъпи време за промяна. Образование и възпитание в България, XIX – XX в. София, ИБ – БАН, 2008, с. 87 – 105.

След успешното завършване на Сърбско-българската война през април 1886 г. княз Александър I учредява **Почетен знак „Червен кръст“**. Отличието се връчва на лица, учреждения и дружества в случаите, когато са провъзгласени за почетни членове на дружеството или когато са показали особено усърдие при изпълнение на длъжностите си по отношение на Червения кръст, или са допринесли особена материална или морална заслуга или помощ на дружеството в мирно и военно време. Знакът има две разновидности – голям и малък кръст²⁸. Тъй като в Дружество „Червен кръст“ на централно и местно ниво участват твърде много жени, те имат значимо място сред наградените с това отличие. Първоначално това са само аристократки чужденки; с течение на времето са наградени голям брой самарянки за работата им през Балканските войни, лекарки за участието им в курсовете за самарянки и членки на дамските комитети към БЧК²⁹.

В номенклатурата на българската наградна система до 1944 г. **възпоменателните медали** са много на брой и разнообразни по характер. Те се създават по определен повод и се раздават без предварителен регламент, по решение на монарха³⁰. Такива са медалите, припомнящи Освободителната война (1877 – 1878), възшествието на Александър I (1879), раздаването на първите знамена на войската (1881), Съединението (1885), интронизирането на Фердинанд I (1887), построяването на ж.п. линията Ямбол – Бургас (1890), женитбата на княза (1893), 25 години от Априлското въстание (1901), независимостта (1909), 25 години от управлението на цар Фердинанд (1912), войните от 1912 – 1918 г. и др.

Българските жени не са пропускани сред наградените с подобни възпоменателни медали. Добър пример е този, раздаден от цар Фердинанд I през 1909 г. по случай признаването на българската независимост³¹. Сред 14 490-те отличени са министри, депутати, държавни чиновници, кметове, офицери, войници, поборници, опълченци, общински съветници. Измежду тях се срещат имената на 46 жени (0,4 %) – царицата, придворни дами, съпруги на министри и на известни личности, но също така на дами, отчлили се със своята обществена дейност или в професията си: участнички в Сърбско-българската война (акушерката Христина Хранова, доброволката Йона Маркова), актриси (Адриана Будевска, Вяра Игнатиева), начални и гимназиални учителки,

²⁸ Извлечение от статутите.

²⁹ Пенкова, С. Сърбско-българската война и първите отличия на Червения кръст. – Военноисторически сборник, 2005, № 4, с.64; Чакалова, Ел. Благотворително дружество „Самарянка“. – В: Марс, Евгения, съст. Полувековна България. София, 1928, с. 272 – 273; Късева, Цв. Цит. съч., с. 120, 126.

³⁰ Петров, Т. Цит. съч.

³¹ ЦДА, ф. 3к, оп. 2, а.е. 124.

лекарки (д-р Нина Берова-Ораховац, д-р Деша Казасова), телеграфистки от ТП станции в Русе, Стара Загора и Габрово.

Макар да не са част от държавните отличия, съществуват и отличия в рамките на армията, които също нареджат носителите им сред елитите с репутация. **Шефството на полкове** е широко разпространена практика в Западна Европа, останала като традиция от Средните векове. В България тя е пренесена през 80-те години на XIX в. от първите български князе, отменена е през 1919 г., през 1932 г. е възстановена по повод царската сватба и развита до Втората световна война³².

Обикновено с честта да поемат шефство над определени военни единици са удостоявани владетелят, членовете на неговото семейство или високопоставени чужденци с политически принос или близко роднинство. Полковият патрон има конкретни ангажименти: да носи униформата на своя полк при официални събития, да финансира ушиването на парадни униформи на своите офицери и войници (със съответни цветове и вензели), да си назначава адютанти от офицерския състав на полка, да дарява сервизи, посуда и аксесоари със своя герб на официални случаи, да дава прием на офицерите и обяд на войниците на полковия празник, обикновено съвпадащ с рождения ден на шефа³³.

Фердинанд I удостоява с такова шефство последователно своята майка, княгиня Клементина Орлеанска – патрон на 9-ти пехотен Пловдивски полк; първата си съпруга, княгиня Мария Луиза Бурбон-Пармска – шеф на 8-и пехотен Приморски полк и 2-ри конен Ломски полк; и втората си съпруга, царица Елеонора Ройс-Кьостриц – покровител на 24-ти пехотен Черноморски полк (1912). Той дава шефство и на руската велика княгиня Мария Павловна, гостувала заедно със съпруга си за тържествата при откриване паметника на Цар Освободител през 1907 г. През 1932 г. цар Борис III удостоява младата си съпруга царица Йоанна с честта да бъде шеф на три полка – 11-ти пехотен Сливенски, 2-ри артилерийски и 10-ти конен³⁴.

³² Дерменджиев, Хр. Униформите на Лейбгвардейския на Н.В. конен полк. – Един завет, 1994, № 2, с. 50 – 51.

³³ Цанкова-Ганчева, Д. Мундир и аксесоари на шефа на 9 Пловдивски пехотен полк. – Военноисторически сборник, 2004, № 3, с. 72.

³⁴ Искренов, Г. Уроци по Закон Божий за учебната команда при 2-и коний на Н. Ц. В. княгиня Мария Луиза полк. Лом, Цонов и Лилов, 1905; История на 2 конни на Н. Ц. В. княгиня Мария Луиза полк (1 март 1881 – 1 март 1906). София, Балкан, 1906; 8 пехотен Приморски на Н. Ц. В. княгиня Мария Луиза полк. Живот и бойна дейност на формирането до свеждането му в дружина. Ч. 1 – 3. Варна, 1932; Мустакерски, Г., Д. Терекиев. Историята на 9 пехотен Пловдивски на Н. Ц. В. княгиня Клементина полк (1878 – 1918). София, ВИФ, 1935.

Княгините Клементина и Мария Луиза, както и царица Елеонора, приемат много сериозно своите функции. Има сведения за техни редовни срещи с полковете, фотографии и музейни експонати доказват създаването на вензели и носенето на съответните униформи³⁵. По случай 80-годишнината на княгиня Клементина (1899) всички офицери и войници от нейния шефски, 9-ти пехотен Пловдивски полк, са наградени с възпоменателен знак с надпис „Чест и вярност“³⁶. След сватбата си с българския монарх царица Йоанна получава като подарък от своя 10-ти конен полк кавалерийски кон и парадна униформа³⁷. Запазените фотографии не са запечатали кадри от носенето на такава униформа от страна на царицата.

През проучвания период 1878 – 1944 г. се създава и развива българската държавна наградна система. Още от първите години на нейното съществуване се обособяват награди (ордени и медали) специално за жени, каквато е била традицията в Западна Европа и в Русия. Същевременно обаче жените (българки и чужденки) са удостоявани и с останалите държавни отличия.

Българските жени получават отличия с висок и с по-малък престиж, но в никакъв случай не са поставени в маргинална група. Мотиви за награждаване обикновено са реалните заслуги на отличените пред държавата и обществото – на бойното поле, в професионалната и благотворителната сфера. Не е установена намеса на определени социални или политически критерии.

През изследвания период делът на жените с държавни отличия към този на мъжете се колебае от 0,04% до 48%, в зависимост от характера на отличието. Най-често жените получават от общите (непрофилирани полово) ордени и медали за благотворителност, милосърдие и творчески прояви. Минимален е делът им при отличия за военна или политическа дейност. В този смисъл може да се твърди, че наградната система преди 1944 г. е джендър профилирана и утвърждава традиционните джендър роли за жените – на домакини, майки и общественички в териториалната община.

Първоначално чужденките са предпочитани пред българките при награждаване, но след средата на 30-те години съотношението се променя драстично в полза на местния елит. Измежду наградените има жени с различна социална принадлежност: по етнически произход (българки, еврей-

³⁵ Димитров, П. Баба Клементина. София, БАН, 1994, с.92; Бурбулон, Робер дъо. Български дневници. София, Колибри, 1995, с. 83 – 84.

³⁶ Петров, Т. Цит. съч., с. 138.

³⁷ Шефски полкове: <http://www.kingsimeon.bg/pages/show/id/136>, последно влизане 26.07.2011.

ки, арменки, натурализирани чужденки), по вероизповедание, по произход (гражданки и селянки), по принадлежност към буржоазията (интелектуалки, индустриалки, търговки, занаятчийки) или работническата класа (чиновнички, телеграфистки, телепистки), по степен на образование.

Съществуват жени, наградени с няколко степени на един и същи орден, и такива, удостоени с по 2 – 3: царица Елеонора, Екатерина Каравелова, Адриана Будевска и Констанца Ляпчева. Елеонора Ръойс-Къострицима е удостоена със „Св. Александър“ I ст. с голям кръст и брилянти, както и „За храброст“ IV ст. Каравелова получава „Дамски кръст“ I ст. (1919), златен медал „За настърчение към човеколюбие“ (1927), сребърен медал „За наука и изкуство“ (1920) и почетен знак на София. Ляпчева е наградена с „Дамски кръст“ I ст. (1929), златен медал „За настърчение към човеколюбие“ (1937), почетен знак „Червен кръст“, голям кръст, и почетен знак на София³⁸.

Наградите носят на притежателките си само символен капитал, а не материални блага³⁹. Те са уважавани от своите съвременници и съграждани, канят ги на тържества, устройват им се тържествени юбилеи, широко коментирани са в периодичния печат и художествената литература. Единственото, което те инкасират вследствие своите награди, е възможността да се сдобият със символна власт – приемането им в различни професионални организации или организации на носителите на определени ордени. Не е известно жените орденоноски да са получавали пенсии или финансови премии.

В хронологически план се забелязва начало на преход в началото на 30-те години и особено в началото на Втората световна война. Негови маркери са нарасналото брой отлиния, връчвани на жени; разширяването номенклатурата на ордените и медалите, които им се присъждат; връчването на по-високи степени; изтласкването на чужденките.

Много интересен факт са писмата, с които немалко жени се самопредлагат за ордени пред централната власт. Тук могат да се посочат два примера. През 1941 г. учителка от Пазарджик с 28 прослужени години се жалва срещу това, че през 1938 г. не е била предложена за медал от своя директор. Като дъщеря на опълченец, възпитана да обича цар и родина и винаги да работи за тях със себе-отрицание, тя иска дар от любимия си монарх. Изразите „несправедливо ми бе

³⁸ ЦДА, ф. 3к, оп. 2, а.е. 100; а.е. 118; а.е. 124.

³⁹ Единствено носителките на орден „За храброст“ ползват намаления при пътуване с БДЖ, параходи и трамваи според *Наредба-закон за привилегиите по БДЖ на кавалерите на военни ордени* (1935). Това е различно от практиката в Русия и Италия, където се дават парични награди, и Франция, където се отпускат пенсии. Вж. Стойчев, Ив. Цит. съч., с. 12, 15.

отнета радостта от моралното възнаграждение“ и „бях изложена на злословията, че не съм заслужила такъв, което пък ме дълбоко нараняваше“, красноречиво говорят за стойността на отличията в тогавашното общество⁴⁰. Зарухи Папазиян, учителка от Силистра, иска медал, морална награда, за това, че през 1913 г. е помагала на българи в Малгара. През 1942 г. тя пише: „Обичам България като мое отечество, извършеното от мен бе дело на спонтанен израз на искрените ми чувства, спомените ми са единствените бисери на моя живот“⁴¹.

На последно място трябва да се отбележи значимото място, което заема женският интелектуален елит сред отличените с държавни награди. Отначало това са учителки, писателки и актриси, упражняващи предимно „традиционнни“ и социално приемливи професии, но с течение на времето до тях застапват лекарки, учени, музикантки и художнички.

2. Наградната система и българските жени, 1945 – 50-те години на ХХ в.

От 1944 г. до края на 50-те години българското общество навлиза във време на всеобхватен преход – политически, стопански, социален и културен. Той засяга както старите структури, така и мястото на жените в обществото. Мястото на жените в наградната система през този период се обуславя от процесите на разрушаване на старите политически, стопански и културни елити; от създаването на нови, съставени от работническата класа и селяните; от включването на нови елити, формирани в СССР; от ускорената индустриализация и силово налаганото коопериране; от изграждането на тоталитарна държава с масова партия и казионни организации⁴².

Още от началото на 40-те години жените навлизат трайно в сферата на наемния труд – през 1956 г. са 30,9% от всички работници, а през 1958 г. – 35,4%. Дори отделни сектори на промишлеността се феминизират: през 1956 г. делът на жените в текстилната промишленост е 72,4%, в шивашката – 50,2%, в полиграфическата – 48,9%, в хранително-вкусовата – 47%⁴³. Много жени вече участват активно в политическия живот – по линия на

⁴⁰ ЦДА, ф. 3к, оп. 13, а.е. 24, л. 21.

⁴¹ Так там, а.е. 51, л. 3.

⁴² За преходния период и процесите на промяна вж. Калинова, Е. и др. Цит. съч.; Знеполски, Ив., ред. История на НРБ. Режимът и обществото. София, ИИБМ, Сиела, 2009.

⁴³ Статистически годишник на НРБ, 1947 – 1948. София, ГДС, 1948, с. 60.

членството си в партиите на ОФ и на опозицията, като бивши партизанки и концлагеристки, като участнички във войната; те стават народни представителки, общински съветнички, министърки, профсъюзни активистки, дейци на казионните организации и пр. Налага се новата представа за жената майка, труженичка и общественичка, която заменя традиционните стереотипи⁴⁴.

През 1944 – 1950 г. държавната наградна система формално се запазва, старите отличия продължават да се използват, но вече им се придава нова форма, вид и съдържание. По същото време се въвеждат част от наградите, използвани в СССР след 1936 г.⁴⁵.

В периода 1944 – 1948 г., когато старата наградна система все още действа, утвърдените цивилни ордени и медали се връчват спорадично, само на политически благонадеждни лица (пример са медалите „За наука и изкуство“, дадени на Т. Павлов, А. Стоянов, Т. Самодумов, Саша Попов, П. Владигеров и на няколко съветски дейци) и най-често част от управляващата коалиция ОФ или от БРП (к)⁴⁶. Така те фактически се обезличават и заместват от новите отличия, които отразяват духа на промените.

Това се отнася и до жените. „**Дамският кръст**“, традиционно отличие за жените в предходния период, почти не се връчва. С него се награждават или гостуващи чужденки (югославската писателка Десанка Максимович, 1946), или ръководството на БНЖС по случай обявяването на републиката. Тук вече политическият критерий се налага като основен. Всички наградени са от коалицията ОФ (БРП (к), БЗНС, БРСДП и НС „Звено“), като сред тях се открояват имената на известните комунистически активистки Цв. Киранова, Д. Богатинова, В. Начева, Ел. Драмалиева⁴⁷. Медалите „**За наука и изкуство**“ и „**За насьрчение към човеколюбие**“ изобщо не са връчвани на жени в следвоенния период до тяхната отмяна през 1950 г.⁴⁸.

Сериозна промяна се наблюдава при **ордена „За храброст“**. В заключителния етап на Втората световна война, когато България става съюзник на Атлантическата коалиция, в армията участват общо 4 218 българки. Най-голям е делът им (около 17 %) в гвардейските и доброволческите формирования, където се записват по-голямата част бивши партизанки, участнички в бойните групи, поли-

⁴⁴ Илиева, Н. и кол. Жената в НРБ – социално-икономически придобивки. Справочник. София, Партиздат, 1989; Коцева, Т., Ир. Тодорова. Българката – традиционни представи и променящи се реалности. Перник, Кракра, 1994; Социализмът – реалност и илюзии. Этнологични аспекти на всекидневната култура. София, ЕИМ – БАН, 2003.

⁴⁵ Петров, Т. Цит. съч., с. 29 – 32.

⁴⁶ ЦДА, ф. 3к, оп. 13, а.е. 118.

⁴⁷ ЦДА, ф. 7, оп. 1, а.е. 30, л. 144.

⁴⁸ Так там, ф. 3к, оп.13, а.е. 118; а.е. 127.

тически затворнички и концлагеристки. През първия период на войната участват три български армии с общо численост 450 000 души, от които 3 700 са жени. От тях 720 са в бойните части, 930 във фронтовите болници и 2 050 в дивизионните и областните болници. Жените в бойните части участват като стрелци, разузнавачки, артилеристки, картечарки, артистки във фронтовите театри, санитарки, в логистиката и др. Във втория период на войната участват 518 жени, от които 95 са в бойните части. Лекарки, медицински сестри и санитарки са 395, а артистки и военни кореспондентки в Културния отдел на Щаба на армията – 28⁴⁹.

От всички участвали във войната 39 жени са наградени с 40 ордена „За храброст“, което представлява само 0,9%⁵⁰. Но в сравнение с предишния период това количество ордени е забележително и маркира преход: жените вече се награждават не поединично, а масово; отличават се не само милосърдните сестри, а вече и тези на бойната линия. 90% от наградените са гвардейки – най-много от 1-ви Софийски и Търновски пехотен полк, останалите са медицински сестри и актриси. За своя подвиг доброволката Вълка Ташевска (1923 – 1944) е наградена със златен орден I ст., а Величка Караманолова (1925) получава два ордена⁵¹.

Биографиите на тези жени са различни в сравнение с доброволките в Балканските и Първата световна война. Те са млади (средно на 22 години), произхождат предимно от селата, имат ниско образование (основно и не завършено средно), през 40-те години са били комунистически активистки и участнички във въоръжената съпротива. Отличията от фронта им носят нещо повече от символен капитал. Те легитимират молбите им да придобият статут на ветеранки от фронта и да станат активни борци против фашизма и капитализма⁵². Наред с това обаче отличените не са допуснати до Съюза на наградените с ордена „За храброст“, който съществува през 1939 – 1952 г. В неговите документи не съществуват данни за участие на жени в местните клонове и в централното му управление⁵³.

⁴⁹ Щерева, Д. Участието на жените в Отечествената война 1944 – 1945 г. – Известия на Военноисторическото научно дружество, т. 13, 1972, с. 152.

⁵⁰ Просопографска таблица, съставена въз основа архивните данни в ЦДА, ф. 3к, оп. 13, а.е. 117; Стойчев, Ив. Жени кавалери на ордена „За храброст“. – Изгрев, 6.05.1948; Щерева, Д. Българката в Отечествената война. София, ВИ, 1975, с. 341 – 389.

⁵¹ Так там.

⁵² Статутът на ветерани носи социални и материални придобивки: намаления в транспорта, парични добавки, преференции при наемане на работа или обучение. Вж. Ангелова, Ма. (Не)споделената памет на късния социализъм: Движението „Народната памет разказва“ (1983 – 1989). София, Семарш, 2010, с. 78 – 80, 86 – 90; Бояджиева, П. Социалното инженерство. Политики за прием във висшите училища през комунистическия режим в България. София, ИИБМ, Сиела, 2010.

⁵³ ЦДА, ф. 10, оп.1, а.е. 5; а.е. 9. Този факт съвпада с маргиналното място на жените

Старата наградна система е изместена от новите отличия и почетни звания, учредени в периода 1948 – 1953 г.: орден „Девети септември“ (1945) – за участие в народното въстание и укрепване на народната власт; званията „Герой на социалистическия труд“ (1948), „народен“ и „заслужил“ (1948); ордените „Г. Димитров“ (1950), „Червено знаме на труда“ (1950) и „Народен орден на труда“ (1953); Димитровската награда (1949)⁵⁴. Всички те са заимствани като форма и съдържание от съветската наградна система и утвърждават нови критерии – политическа принадлежност и лоялност, произход от новите класи (работници, кооперирани селяни, народна интелигенция), утвърждаване на тоталитарната власт във всичките й измерения.

При награждаването на жени тези критерии се спазват. Това изключително ясно личи от една статистика, съставена през 1959 г.⁵⁵. Тук носителките на отличия са разделени по политически и икономически признак, съобразно новите класи. Всяка от тях има своя „запазен периметър“ и на практика се капсулира от другите. Примерно, интелигенцията получава основно маргиналния в наградната система орден „Кирил и Методий“, за да се поощри умствения ѝ труд, смятан за второстепенен в новото общество. Селяните и работниците са награждавани с първостепенни отличия, т.нр. „трудови“ ордени, но не и с такива, свързани с интелектуална дейност.

Таблица 1.
Жени, наградени с медали и ордени от Президиума на НС, 1959 г.

Активни	Ордени и медали	% жени												
			НРБ	9септември	Червено знаме на труда	Народен орден на труда, I ст.	Народен орден на труда, II ст.	Народен орден на труда, III ст.	Кирил и Методий, I ст.	Кирил и Методий, II ст.	Кирил и Методий, III ст.	Медал „За труда и отличие“		
Политико-обществени	46,1	-	2	-	-	-	-	-	3	5	11	48		
Научно-културни	41,5	3	-	4	1	5	16	25	29	36	191			
Промишленост, строителство и транспорт	8,9	-	-	2	11	33	71	-	-	-	-	32		
Селско стопанство	22,4	-	-	-	24	41	32	-	-	-	-	-		

ветеранки в Дружествата на бойците против фашизма.

⁵⁴ Петров, Т. Цит. съч., с. 35 сл.

⁵⁵ ЦДА, ф. 28, оп. 18, а.е. 53, Жени, наградени с медали и ордени от Президиума на НС.

„Герой на социалистическия труд“ е почетно звание, учредено през 1948 г. и регламентирано подробно с укази на Президиума на Народното събрание през 1953 – 1954 г. Дава се за изключителни и трайни постижения в народното стопанство, просветата и културата, изкуството, строителството и защитата на социализма и комунизма⁵⁶. През 1953 – 1957 г. са публикувани точни параметри на добивите в растениевъдството и животновъдството, които могат да донесат това звание⁵⁷. Освен медала „Златна звезда“, носителят му получава оден „Г. Димитров“, голяма парична премия и право на бронзов бюст в родното си място⁵⁸.

Жените са едни от първите носителки на това звание. От създадената база данни⁵⁹ става ясно, че в периода 1948 – 1958 г. това са само работнички (тъкачки и предачки), наричани „елит на работническата класа“, и селянки (отглеждащи в ТКЗС телета, ябълки и тютюн). Отличията им се дават за високи трудови постижения в рамките на комунистическото съревнование, плановата икономика и ударническото движение (всички са назовавани „стахановки“, „ударнички“, „многостаночнички“, „високодобивнички“)⁶⁰.

Награждаването с тези почетни звания едновременно стимулира процеса на оформяне на новите класи, структурира стереотипа за „социалистическа жена“ и пропагандира напредъка в индустриализацията и колективизацията. Не случайно „героините на труда“ се позиционират на високи партийни и държавни постове – партийни секретарки, депутатки в народните съвети, делегатки на партийни, ТКЗС и профсъюзни конференции и конгреси⁶¹.

Техният живот е отразяван широко в периодичния печат (особено женския) с репортажи и снимки, в публицистична и художествената литература и в изобразителното изкуство⁶². Там те се портретират като „икони“, чийто живот

⁵⁶ Петров, Т. Цит. съч., с. 35.

⁵⁷ Указ за удостояване със званието „Герой на социалистическия труд“ и награждаване с ордени на НРБ първенците от селското и горското стопанство членове на ТКЗС, работници от АЗС, МТС, горски стопанства, научно-изследователски учреждения, земеделски училища, околовръстни комитети на БКП и околовръстни народни съвети за достигнати високи успехи в областта на селското стопанство през 1953, 1954 и 1955 г. София, 1953; Указ за удостояване със званието „Герой на социалистическия труд“ и награждаване с ордени на НРБ първенците от селското и горското стопанство за постигнати високи успехи през 1956, 1957, 1958, 1959 и 1960 г. София, 1957.

⁵⁸ Илиев, Ат. и кол. Героите на социалистическия труд: социален портрет и трудова активност. София, Профиздат, 1987.

⁵⁹ Просопографска таблица, съставена въз основа на данни от ЦДА, ф. 28, оп. 18, а.е. 53; ф. 417, оп. 5, а.е. 552; сп. „Жената днес“, 1945 – 1958 г.

⁶⁰ Жената днес, 1952, № 2, с. 2 – 3.

⁶¹ Пак там, 1953, № 2, с. 9; 1957, № 5, с. 1; № 7, с. 2 – 3; 1958, № 1, с. 2 – 3.

⁶² Вж. Немирников, Кр., Т. Гигов, съст. Пратеници на бъдещето. Очерци за герои на

следва шаблон: беден произход; даден шанс от народната власт; скромни, предани, създали добри семейства със съпрузи единомышленици; общественички, майки и производственички. Журналистите и писателите ги наричат ту „пратеничка на бъдещето“, ту „булече на място“. Акцентът е върху ползването на съветския опит и преизпълнението на плана. Има няколко преекспонирани „типови“ биографии. Първият тип е на тъкачката стахановка, родена в селско многодетно семейство, останала рано сирак, експлоатирана във „фашистка“ фабрика, превърнала се в отлична производственичка, примерна съпруга, добър човек, любяща майка, достойна избраница на народа. Така са описвани Арша Тихомирова и Латинка Гъльбова. Вторият типаж е на звеноводката в ТКЗС, която увеличава неимоверно добива на тютюн, зеленчуци или плодове. Тя обикновено има сериозно отношение към съветския опит, любов към кооперирането, а самата тя е скромен човек и предан работник⁶³.

През 1950 – 1952 г. с „Герой на социалистическия труд“ са удостоени 14 жени (11 в промишлеността и 3 в селското стопанство); до 1963 г. техният брой става 43. Въпреки това чувствително нарастващо социолозите отчитат, че делът на жените „героини“ е съществено по-малък от този на мъжете. Те го обясняват най-вече с домашните задължения и майчинството, които отклоняват жените от плодовит труд⁶⁴.

Димитровска награда се учредява по примера на Столинската премия през 1949 г. и като ново отличие се присъждва за пръв път през 1950 г. Лауреатите ѝ са колективи и лица, отличили се с теоретични и приложни трудове в науката, изкуството и архитектурата в духа на социалистическия реализъм⁶⁵.

социалистическия труд, орденоносци и първенци в труда от Юистендилски окръг. София, Профиздат, 1982; Попов, Ст., К. Санджев, съст. Денят, в който оставаме. Очерци за герои на социалистическия труд, орденоносци и челници на труда в Пловдивски окръг. София, Профиздат, 1984; Йосифова, Бр. Героят на труда Гица Андреева. София, 1953; Панева, Ел., П. Клисурова. Жената в XXII художествена изложба. – Жената днес, 1952, № 4, с.18.

⁶³ Чанев, Н. Герой на социалистическия труд. – Жената днес, 1952, № 1, с. 6 – 7; Ламбов, Т. Героят на социалистическия труд – Арша Тихомирова. – Пак там, № 2, с.5; Белчева, М. Герои на социалистическия труд. – Пак там, № 6, с. 8 – 9; Бленика. В школата за ръководни кадри на промишлени предприятия. – Пак там, 1953, № 2, с. 9; Киранова, Цв. За пълна изборна победа. – Пак там, № 11, с. 2; Стефанова, Л. Героини на труда. – Пак там, 1957, № 11, с. 12; Анева, В. По широкия кооперативен двор. – Пак там, 1958, №1, с.2 – 3 и др.

⁶⁴ Буров, Ив. и кол. Герои на социалистическия труд и орденоносци (Социологическо изследване). София, Профиздат, 1967, с. 8.

⁶⁵ Петров, Т. Цит. съч., с. 35.

От базата данни⁶⁶ става ясно, че почетното звание, което носи солидна парична премия, е предпочитан стимул, който властта дава не толкова на работничките и кооператорките, колкото на жените в изкуството – артистки, оперни и народни певици, пианистки, балерини. Едва след тях се нареджат тъкачките и кооператорките. Основното, което сближава творческата интелигенция, е участието в / изпълнението на произведения на соцреализма – филми като „Данка“ (1952, реж. Борозанов, Фичев и Илинчев), стихове за Г. Димитров и Сталин, антифашистко творчество и пр. В мотивите за награждаване се казва, че лауреатките са „оформени прогресивни писателки“, със здрави идейно-политически позиции и изграден прогресивен мироглед⁶⁷.

Въпреки това дълт на жените носителки на Димитровска награда, в сравнение този на мъжете, е малък: 4,9% в литературата за 1949 – 1951 г. Тази тенденция се запазва и през 60-те – 70-те години.

Званията „народен“ и „заслужил“ са учредени с указ през 1948 г. и се отнасят първоначално само за артистите и учителите. Впоследствие те обхващат 37 професионални групи. Званията са предназначени основно за интелигенцията, за изключителни и значими заслуги на дейци от духовната сфера, за тяхната дългогодишна и предана служба. От средата на 50-те години на носителите се дават материални бонуси: увеличаване на заплатите, хонорарите и пенсийте до 40%⁶⁸.

От наличните биографични и статистически данни⁶⁹ става ясно, че сред наградените артисти през 1947 – 1950 г. има солидно ядро жени – драматични актриси и певици от старото и от младото поколение. Те се премират най-вече заради заслуги или лоялност към новата власт. Например актрисата Марта Попова, балдъза на социалдемократа Г. Бакалов, е отличена заради публична декламация на стихове на Лермонтов в анти-мионархически дух, а Адриана Будевска – заради завръщането си в комунистическа България от изгнание. На тях са устроени юбилеи и се рисуват официални портрети⁷⁰.

⁶⁶ Просопографска таблица, съставена въз основа на данни от ЦДА, ф. 28, оп. 18, а.е. 53; сп. „Жената днес“, 1945 – 1958; Цонев, Й., Ив. Сестримски. Лауреати на Димитровска награда в областта на литературата. София, КНИК, 1953, с. 15, 33; Енциклопедия България. Т.7. София, БАН, 1978.

⁶⁷ Цонев, Й. Цит. съч.

⁶⁸ Радев, В. Почетните звания „народен“ и „заслужил“ за дейците на културата и образованието след 9 септември 1944 г. – Известия на НИМ, 1992, т.9, с. 210 – 220.

⁶⁹ Просопографска база данни, съставена въз основа на данни от ЦДА, ф. 417, оп. 5, а.е. 552 и сп. „Жената днес“, 1945 – 1958 г.

⁷⁰ Марта Попова, н.а., лауреатка на Димитровска награда. По случай 70 г. от рожде-

Интересен факт е, че въпреки очевидната феминизация в образователната сфера (през 1959 г. там работят 60,4 – 64,6% жени) званията „народен“ и „заслужил учител“ се получават много повече от мъже, администратори и организатори (дялт на жените е 44,4 – 50%)⁷¹. Това показва ниското позициониране на жените в образоването и необективните критерии при награждаване. Въщност това личи и от базата данни. Освен дълъг стаж, тук приоритет дават критерии като „активна обществено-политическа дейност“ и „ликвидиране на неграмотността“⁷².

Званието „Майка героиня“ и орденът „Майчина слава“ в три степени са учредени през 1950 г. Те се присъждат на жени, родили и отгледали над 10 деца. От 1952 г. не се допуска награждаване, ако между децата има „врагове на народната власт“⁷³. С това звание се приобщават към властта възрастните жени, също така бившите ятачки и майките на партизани, както и част от мюсюлманките в страната⁷⁴. Така се пропагандира и пронатализмът като една от съществените политики на новия режим⁷⁵.

За 1959 г. са удостоени общо 11 023 многодетни майки, като властта ги диференцира много умело, съобразно техните политически позиции и етнически произход⁷⁶.

Майките героини стават персонажи на редица художествени произведения – картини, книги, дори стихове. Представеният тук цитат от съчинение на Веса Паспалеева⁷⁷ убеждава не само за създадената симбиоза в наградната система след 1944 г., но и къде се намира символният капитал на тази епоха – у партизани, ударници стахановци и орденоносци.

нието ѝ и 50 г. от сценичната ѝ дейност. Сборник. София, НИ, 1961, с. 107; Руска Маринова. Портрет на народната артистка Адриана Будевска. 1947.

⁷¹ Радев, В. Цит. съч.

⁷² Жената днес, 1951, №7 – 8, с. 4 – 5.

⁷³ Петров, Т. Цит. съч., с. 190; ЦДА, ф. 1б, оп. 6, а.е. 1645, л. 261 – 262. – http://www.nbu.bg/webs/historyproject/dokumenti_44-62/razdel7t1/f1borbae1645.pdf

⁷⁴ ТДА – Благоевград, ф. 1347, оп. 1, а.е. 10, л. 1 – 2, медал „За майчинство“ I ст. на Мария (Муша) Шопова, 1952. (Благодаря на д-р Нурие Муратова за предоставените ми архивни документи); М. Б. Слава на многодетните майки. – Жената днес, 1952, № 5, с. 6; Белчева, М. Достойна делегатка. – Пак там, 1953, № 1, с. 10.

⁷⁵ За пронатализма вж. Kasabova-Dincheva, Anelia. Neue alte Normen. Die versuchte Normierung der Sexualitaet im sozialistischen Bulgarien. – Ethnologia Balkanica, 2004, vol. 8, pp. 155 – 175; Брунбауер, Улф. „Социалистическият начин на живот“. Идеология, общество, семейство и политика в България, 1944 – 1989. София, МД Елиас Канети, 2010, с. 481 – 547.

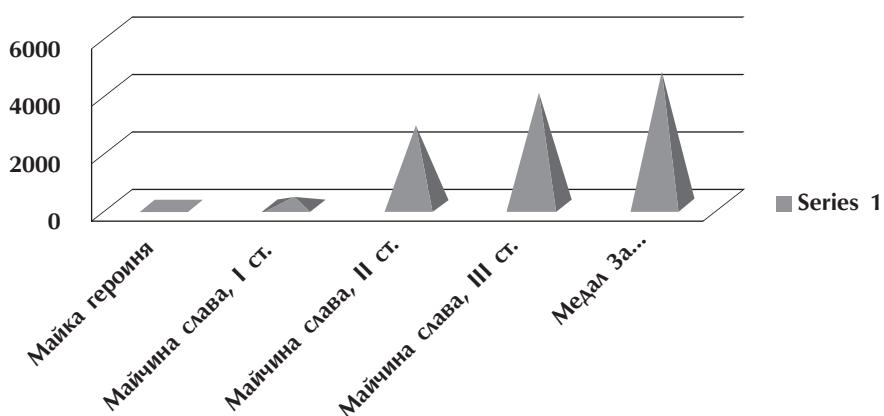
⁷⁶ ЦДА, ф. 28, оп. 18, а.е. 53, л. 76 – 78.

⁷⁷ Жената днес, 1953, №3, с.15.

Орденоноска

*Със ордена „Майчина слава“
Гърдите ти днес ще накичим!
[...]
Откърми деца юначаги:
Два сина борци партизани,
Най-малката весела Блага
Отлична стахановка стана!
До ордена „Майчина слава“
Звездата Димитровска грее –
Желаем ти, майчице, здраве!
Родината с теб се гордее!*

Почетното звание „Майка героиня“ и Орден „Майчина слава“ (1959)

Графика 5. Жени, носителки на почетното звание „Майка героиня“, ордена „Майчина слава“ и медала „За майчинство“, 1959 г.

След 1944 г. е унищожена постепенно старата и се утвърждава нова наградна система, която налага като основни почетните звания с материалните стимули към тях. Това се предпоставя от променените политически условия (нуждата от партийна монолитност и лоялност към режима и вноса на модели от СССР), но и от новото социално инженерство (създаването на нови класи).

Новата наградна система е вече широко отворена за жените, предвид тяхното място в публичната сфера и труда, участието им в политическите структури и властта. На практика за тях не остават „неусвоени“ отличия. Дават им се както първо, така и второстепенни. За разлика от предходния период основните критерии за получаването им не са реалните заслуги пред обществото и държавата, а политическата благонадеждност и принадлежността към „основните“ социални класи. Затова мотивацията за награждаване рязко се променя – високи селскостопански добиви, увеличаване на продукцията, победа в съревнованията, прослава на комунистическия ред, следване на съветския опит. Силно променен е и социалният профил на награждаваните: процентът на интелектуалните елити е свит за сметка на икономическите и политическите; равнището на образование на награждаваните жени рязко спада; вследствие Студената война не се отличават чужденки от т. нар. капиталистически свет. Значима промяна е подмяната на социалния капитал с материални блага.

Остава непроменен обаче малкият дял на наградените жени – като цяло и спрямо отличените мъже. Това доказва, че въпреки политическите трансформации в описвания период социалната промяна все още не се състояла.

Заключение

Направеното проучване на мястото на българските жени в системата от държавни награди ясно открява два периода – преди и след 1944 г. Реалното ускоряване на промяната обаче се чувства още в края на 30-те и началото на 40-те години на XX в., като тя се диктува от комплекс политически, социални и културни фактори.

Преходът може да бъде маркиран като појава и утвърждаване награждаването на жени, наред с това на мъжете; увеличаване техния брой и процент от минимален до значителен; постепенно намаляване дела на чужденките за сметка на българките; изместване на аристократките и принадлежащите

към буржоазията от жени с обикновен произход, както на интелектуалките от работничките и селянките (особено през 40-те – 50-те години на XX в.); първоначално удостояване на жените с маргинални и гражданска, а по-късно с първостепенни и военни отличия; замяната на критерия за обществени заслуги с политически; появата, наред със символния капитал, който присъват наградените дами, на материални придобивки.

И през двата проучвани периода се забелязва участие на женските образовани елити в елитите с репутация, но при различни условия.

Като цяло се установява, че българките стават интегрална част от националните елити с репутация през XX в. В рамките на тези елити обаче жените се стратифицират съобразно своето обществено влияние през конкретния период. Там те не получават значима власт и не могат да осъществяват видима вертикална социална мобилност. Вследствие на бавния модернизационен процес в социалната сфера женските елити с репутация са овластени до определен „стъклен таван“ и не се превръщат в обществени лидери.

ОБЩИНСКИТЕ СЛУЖБИ И ПРИВЛИЧАНЕТО НА ЖЕНСКАТА ИНИЦИАТИВА В БЛАГОТВОРИТЕЛНОСТТА И СОЦИАЛНАТА РАБОТА

Кристина Попова

До втората половина на XIX век организацията на общинското подпомагане на бедните в градовете в Европа е свързана с почетни длъжности, изпълнявани от видни граждани. На тях се възлага вземането на решения за даването на помощи при отделните случаи. Това почетно участие се определя от съответните градски правилници и е отредено на представители от градския елит, като носи и определена политическа тежест. Процесите на индустриализация и урбанизация през XIX век предизвикват динамични социални промени: застрояват се набързо нови квартали – неблагоустроени, без хигиенични условия за живот, гъсто населени с градска беднота; появяват се нови групи наждаещи се от подкрепа – безнадзорни деца, останали без работа и препитание възрастни, малолетни проститутки, скитници и бездомници. Законодателството – първоначално в Англия (Poor Law), а след това и в другите индустриални страни – се опитва да регулира масовата бедност (пауперизма), с която традиционните форми на градско общинско подпомагане вече не могат да се справят. Създават се местни комитети за подпомагане на бедните, които имат за задача и да проучват тяхното състояние. В Германия т. нар. Елберфелдска система (от 1853 г. насетне) и последвалата я Страсбургска система на общинско социално подпомагане въвеждат градското райониране по отношение на организацията по подпомагането на бедните и специални служби, натоварени с тази дейност¹. Въведени са квартални комисии, които да изучават конкретните случаи и водят документацията по тях, като в общи линии се запазва принципът на почетното членство в комисиите на представители на елита – свещеници, учители и други граждани.

¹ Вж. по-подробно Чавдарова, Албена. История на социалната работа. С., 2007, с. 147 – 148.

Подемът на стопанските и социални науки през XIX век и политическите дебати, свързани със социалното законодателство, засилват вниманието към причините за бедността и начините за нейното премахване. Броят на изследванията и публикациите в тази област расте². Дали виновни за своята мизерия са самите бедни, техните качества, характер и поведение? Дали причините са в обществените условия, систематично водещи до несправедливо разпределение на обществените блага, в капиталистическите отношения? Каква е ролята на случайността в един или друг случай? Наред с теоретичните разсъждения във втората половина на XIX век започват и преки наблюдения, изследвания и анкети на условията на живот в бедните квартали – жилище, хигиена, хранене, отглеждане на деца и пр.

В тези непосредствени наблюдения над бедността и организирането на грижите за бедните женски организации и разрастващото се женско движение след втората половина на XIX век имат значителен и все по-нарастващ принос. Именно в тяхната работа намират среща модерните социални познания от XIX век и непосредственият опит с бедността чрез дейността на организираната благотворителност. От тази среща възниква модерната социална работа. Натрупването на познанието по отделните случаи, тяхното описание, изучаване и анализ водят до появата на методите на социалната работа. Историческите изследвания дават възможност да се открият приноси на жените и женското движение към съвременната социална държава, към държавата на благоденствието, както и към някои от съвременните проблеми на необходимостта от подкрепа на различни групи в неравностойно положение. Участието на жените в социалната работа е в пряка връзка и с борбата им за присъствие в публичното пространство, с движението за политически права и участие в общинското и държавно управление. В края на XIX век женското движение се откъсва от традиционната благотворителност, схващана като спонтанна проява на милосърдие. Много от неговите участнички в Англия, САЩ, Германия и други страни се свързват с движението за социални реформи. Те се стремят да създадат „нещо ново“, да подобрят обществото като използват както икономически и правни знания, така и опита, натрупан от женските благотворителни организации в работата им в крайните квартали в големи-

² За подема на дискусиите за бедността и динамиката на броя на публикациите по тази тема вж. Ravallion, Martin. The Two Poverty Enlightenments: Historical Insights from Digitized Books Spanning Three Centuries, Development Research Group, World Bank, 1818 H Street NW, Washington DC, 20433, USA mrvallion@worldbank.org. Авторът изучава с количествени методи промяната в общественото внимание към бедността и социалното неравенство в продължение на 300 години (1700 – 2000) в няколко индустриално развити страни.

те градове и емигрантските общности. В САЩ социалното образование на жените възниква главно с практическа цел на основата на събирането и систематизирането на случаи от практиката на благотворителните организации и сетьментите*, на базата на които са разработени и методите и стъпките на професионалната социална работа (Мери Ричмънд³, Джейн Адамс⁴).

В Европа и особено в Германия (Жанет Шверин⁵, Алис Саломон⁶, Гертруд Боймер⁷) американският опит се съчетава със създадените в края на XIX и началото на XX век форми на подготовка за социална работа като се обединяват „студените научни данни“ с „топлосърдечното“ участие на жените. Женското движение изоставя целта за почетно участие на жените в общинските квартални комисии за работа с бедните и се насочва към професионална социална работа със съответна подготовка. Лидерките на германския феминизъм като Хелене Ланге⁸ и Гертруд Боймер считат социалното образование като социално и политическо задължение, обществен дълг на жените и в този смисъл развиват и тезата за „особената задача“, която жената има в обществото. Тяхната реформена програма се разграничава от благотворителността, като придобива характер на социално образование. Тя се свързва и с правата на жените като граждани – гражданката трябва да е подгответена в различни научни области.

Така в по-широкото поле на женското движение социалната работа се развива като широк граждански проект, където се дискутират въпроси като проституция, извънбрачни деца, изоставени деца, детска престъпност и ста-

* Места в енорията или общината за подпомагане на нуждаещите се бедни (бел. съст.).

³ Мери Ричмънд (1861 – 1928), сътрудничка на Charity Organization Society, авторка на книгата „Социалната диагноза“ (1917), в която развива методите на модерната социална работа.

⁴ Джейн Адамс (1860 – 1935) поставя основите на Hull House Settlement в Чикаго като център за социална работа сред бедните, главно емигрантски квартали на града.

⁵ Жанет Шверин (1852 – 1899) е основателка на женските групи за социална работа в Берлин.

⁶ Алис Саломон (1872 – 1948) сътрудничи на Жанет Шверин, по-късно поставя основите на Женската социална академия в Берлин, превежда книгата на Мери Ричмънд за социалната диагноза, авторка е на множество публикации по социална работа. Тя има големи заслуги за развитието на професията за социална работа и нейното свързване с научни изследвания.

⁷ Гертруд Боймер (1873 – 1954) е една от първооснователките на образоването по социална работа в Германия, изтъкната деятелка на германското женско движение.

⁸ Хелене Ланге (1848 – 1930) е една от ръководителките на движението за граждansки права на жените в Германия.

ват възможни редица нови социални професии – полицейски асистентки, детски учителки, учителки в домакински училища, фабрични инспекторки и др. Стават възможни експертизи по тези теми „от женска гледна точка“. Във втората половина на 20-те години на ХХ век Алис Саломон доразработва методите на Мери Ричмънд, като въвежда повече психология – саморефлексията на социалната работничка и необходимостта от изучаване на характера на подпомагания.

2. Участнички в кварталните комисии, сестри – посетителки и социални съветнички.

Началото на женската социална работа в България

До началото на XIX век женските дружества в България натрупват значителен опит в благотворителността⁹. Още от края на XIX век отделни деятели се застъпват за образование в областта на благотворителността, както това е в европейските страни¹⁰. Създаването на дружеството „Евдокия“ в София и организирането на ясли за подхвърлени деца към него, както и на други институции към женски дружества – детски градини, девически стопански училища и пр. – са свързани с нарастването на социалните умения и организационната компетентност в дружествата. Като първа форма на подготовка на жените за благотворителност – главно от горните обществени слоеве – през 1910 г. е създадено дружество „Самарянка“¹¹. Наред с това движението за граждански и политически права на жените в България, организационно обединено в Български женски съюз (БЖС), постига значително място в обществените дискусии по това време.

Привличането на женските благотворителни дружества за целите на общинското подпомагане е свързано с войните. Държавната власт и общините тогава осъзнават важността от привличането на женските благотворителни дружества. Към Софийската община е създадено Бюро за социални грижи¹².

⁹ По-подробно за развитието на благотворителността вж. Николова, В., Р. Стоянова. Споделената отговорност. Гражданските организации, държавата и институциите за обществени грижи в България (1878 – 1939). С., Военно издателство, 2009.

¹⁰ Такива идеи има в публикациите на известната учителка и общественичка Теофано Попова. Вж. Николова, В., Р. Стоянова. Цит. съч., с. 29 – 30.

¹¹ ЦДА, ф. Зк, оп. 1, а. е. 95, л. 4 – Протокол за учредяването на софийското дружество „Самарянка“.

¹² Бюрото за Социални грижи се създава през април 1914 г. Според отчета за 1915 г. то издава 3794 книжки за бедност. Вж. по-подробно за дейността му в Изложение

През 1914 г. по инициатива на кмета на София Петко Тодоров се създава Съюз на благотворителните дружества в столицата; подобни съюзи се създават и в други големи градове¹³. Главно на техните участнички се възлага непосредствената работа с бедните семейства, особено семействата на мобилизираните на фронта войници, които се намират в най-тежко положение. Първата задача е проучването на семействата. „В извършването на тази работа, г-н председателят заяви, че общинското управление дължи благодарност в голяма степен на дамите от благотворителните дружества, които не пожалиха своя труд, за да може да се състави по възможност един най-точен списък на нуждаещите се семейства от помощи“¹⁴. От своя страна Българският женски съюз се обръща към своите членки да се включат най-активно в подпомагането. На своите страници периодиката на женското движение дискутира инициативите в тази област и подготвянето на Закона за благотворителността¹⁵. През 1917 г. за подначалник на службата за социални грижи към Министерството на вътрешните работи и народното здраве е назначена Димитрана Иванова, изтъкната деятелка на женското движение и бъдеща председателка на БЖС¹⁶.

За подпомагането на войнишките семейства в цялата страна се изграждат структури от местни комитети и централен комитет с общо около 18 000 неплатени участници¹⁷. С участието на множеството, главно женски благотворителни дружества, са проучени нуждаещите се семейства, също с тяхно съдействие е организирано раздаването на помощи, храни и др. Проф. Илия Янулов – пряк участник, а по-късно и изследовател на дейността на комитетите пише: „Дружествата проявиха по-голяма дейност – касае се за женските благотворителни дружества. При своята дейност тия дружества бяха подкрепяни от Централния комитет със средства, вземани от фонда „Войнишки семейства“. Някои от тия дружества съществуваха по-отрано, други се образуваха през войната тъкмо с цел да служат за подкрепа на войнишките семейства. Във всеки случай голям брой дами в София, както и в провинци-

за състоянието на Бюрото „Социални грижи“. – Софийски общински вестник, бр.32 , 27.1.1917, с. 7 – 10; също и Николова, В., Р. Стоянова. Цит. съч.

¹³ Николова, В., Р. Стоянова. Цит. съч., с. 103.

¹⁴ Протоколна книга на Софийски общински съвет за 1915 г., л. 327 – 328.

¹⁵ Вж. в. Равноправие, г. 1, бр. 11, 2 юни 1917; в. Българка (изд. Ана Карима), бр. 1, 20 декември 1917.

¹⁶ Автобиография на Димитрана Иванова (непубликувана), БИА, ф. 584, оп. 1, а. е. 488, л. 61 – 62.

¹⁷ Вж. Янулов, Ил. Социална политика на България през време на войната от 1915 – 1918 год. С., 1941.

ята, се посветиха в безплатна, почетна дейност за облекчаване положението на нуждаещите се семейства през време на войната. Тая дейност донасяше не само материално, но и морално облекчение на нуждаещите се, защото членовете на тия дружества влизаха в непосредствен досег със семействата. Освен това тая дейност засягаше индивидуални случаи, които мъчно се покриваха напълно от закона, а именно намиране на сираци, болни, стари, недъгави и тяхното настаняване в сиропиталища, болници и пр., откриване на скрито бедни и тяхното подпомагане, намиране на места на способните за работа членове на нуждаещите се семейства и пр.¹⁸ Комисия от Съюза на благотворителните дружества се ангажира с проучване, раздаване на специални карти на бедните и организирането на бюро за безработните. Друга група организира анкета за положението на столичните семейства по отношение на отоплението, която проучва 26 594 семейства¹⁹.

Между 1914 и 1917 г. по инициатива на общинското ръководство на столицата в общинския вестник са публикувани множество статии и преводи за организацията на общественото подпомагане в другите страни²⁰. Издадена е книгата на д-р Мюнстерберг за Елберфелдовата система в превод на Геника Милкова, преподавателка по немски език²¹. В серия статии за общественото подпомагане Геника Милкова, следвала педагогически курсове в Берлин, разяснява принципите на модерното обществено подпомагане и ролята на

¹⁸ Пак там, с. 107 – 108.

¹⁹ Отопителното положение на столица София. – Софийски общински вестник, бр. 16 и 17, 11 окт. 1917, с. 11 – 12.

²⁰ Д-р Ирина Шишманова-Стефанова е изпратена в Австро-Унгария и Германия да проучи състоянието на благотворителните институти. Тя описва своите впечатления в серия статии в общинското издание. Вж. Шишманова-Стефанова, Ир. Благотворителните институти в странство. – Софийски общински вестник, бр. 5, 23 юли 1916, с. 7 – 8; бр. 6, 29 юли 1916, с. 8 – 9; бр. 8, 12 август 1916, с. 6 – 8; Шишманова-Стефанова, Ир. Развоя на благотворителното дело в Хамбург, като предшественик на Елберфелдовата система в Германия. – Софийски общински вестник, бр. 45, 28 април 1917, с. 5 – 8; Шишманова-Стефанова, Ир. Благотворителните институти в Германия през време на войната. – Софийски общински вестник, бр. 47, 12 май 1917, с. 5 – 7; Шишманова-Стефанова, Ир. Отечественият дълг на германката. – Софийски общински вестник, бр. 52, 16 юни 1917, с. 2 – 3; Шишманова-Стефанова, Ир. Клонове на незастъпената благотворителност в столицата. – Софийски общински вестник, бр. 11, 1 септември 1917, с. 3 – 7.

²¹ Д-р Мюнстерберг. Организация на обществените грижи за бедните и частната благотворителност в гр. Елберфелд (Елберфелдова система). Превод от оригинала Г. Милкова. София, 1914. В изданието са включени и правилници за прилагането на системата, както и преводи от образци – формуляри и именници, където се отразяват отделните случаи и отпуснатите помощи.

жените в неговата организация. В своя статия – доклад до кмета на София – тя изтъква необходимостта от систематично изучаване на причините за бедственото положение на отделните случаи. Тези случаи трябва да се проучват „както лекарят изучава организма на човека, причините за болестта, средствата и методата за лекуване“²². Тя посочва потребността от благотворителни комитети към всеки градски участък по подобие на Елберфелдовата система, които да изучават живота и нуждите на бедните в участъка²³. Разяснявайки постиженията на социалната работа в другите страни по това време, Г. Милкова изтъква и необходимостта от създаване на „социални училища“, както и от социално образование на девойките. Това социално образование трябва да бъде част от образованието им като „гражданки“. Момичетата трябва да знаят, че „имат длъжности към обществото, че на нашия народ му са потребни техните сили за постигане на социалните задачи и че, като изпълняват гражданските си обязаности, изпълняват обязаностите си към човечеството“²⁴. Жените трябва да бъдат подгответи „да познават близния“. Тяхното участие в благотворителността не трябва да бъде резултат вече само на тяхното желание да бъдат полезни – необходимо е те да имат съответната подготовка. Чрез социално образование жените от горните класи могат да запълнят празнотата в живота си, породена от заниманията им само „с тяхната външност и тоалети“²⁵. „Такива момичета“ – пише авторката – „не познават как изглежда вътрешно жилището на бедния съсед, когото виждат всеки ден да бърза на работа, не знаят условията, в които той и неговото семейство живеят. И при първата среща със сиромашията те се повръщат отвратени“²⁶. Така подготовката на изпълнението на обществения дълг на жените като гражданки отговаря на обществените потребности. Геника Милкова изтъква примерите на откриването на подобни курсове за жени в САЩ (Ню Йорк, Чикаго, Бостън), Англия (Лондон), Германия (Берлин – Шарлотенбург, Хамбург, Франкфурт на Майн), Австро-Унгария (Виена и Будапеща), Холандия (Амстердам) и Швейцария (Цюрих). Тя привежда примера с Charity Organization Society в Англия, където се подгответят платени чиновници за обществената грижа за бедните, както и женските курсове за подготовката към Дружеството за етическа култура.

²² Милкова, Г. Организацията на обществената благотворителност и социални грижи. Доклад до господина кмета на столичната община. – Софийски общински вестник, бр. 11, г. II, 9 август 1915, с. 3 – 6.

²³ Пак там.

²⁴ Пак там.

²⁵ Пак там.

²⁶ Пак там.

ра в Германия. Специално внимание Геника Милкова отделя на програмите на тези училища и изучаването на история, хигиена, педагогика, гражданско учение, домакинство, социология, право, както и на практическите занимания в различни социални институции²⁷.

Ето как Геника Милкова си представя през 1915 г. целите и задачите на едно такова женско социално училище:

1. „Образование на платени работници (ръководителки на институти, деловодители на дружества, секретарки на социални групи и др.);
2. образование съответно с разни почетни длъжности в социалната работа (членове на настоятелство, председателки и др.);
3. образование на богати девици, особено за целите на социалната помощна работа;
4. образование на лица, които нямат време всецяло да се предадат на занятията в подобно училище, а вземат някои отделни курсове като хоспитанти;
5. образование на учителски сили за тия училища и курсове.

Това социално възпитание, освен че ще подготви девиците за социална дейност и развитие у тях социално чувство, но е от грамадно значение за самите тях, за техния личен живот”²⁸.

В други свои статии Геника Милкова подчертава необходимостта от пла- номерна дейност и систематично проучване на положението на бедните и тяхното регистриране, борбата за прекратяването на просията и принципите на работа в Англия, САЩ и Германия²⁹.

В края на август 1915 г. по инициатива на столичния кмет Ради Радев в София се провежда конгрес на столичните благотворителни дружества, на който присъства и царица Елеонора. Наред с тяхната дейност се обсъжда и броят на нуждаещите се столични граждани – около 7 – 8 хиляди (според броя на издадените санитарни книжки на семейства с доход до 175 лв. месечно). Взема се решение за се извърши анкета на нуждаещите се и бедните в столицата³⁰. Важна крачка в проучването на условията на живот на семей-

²⁷ Пак там, с. 5.

²⁸ Пак там, с. 4.

²⁹ Милкова, Г. Благотворителността у нас и в странство – Софийски общински вестник, бр. 12, 16 август 1915, с. 4 – 5. Същата. Взаимодействие между обществените грижи за бедните и организираната частна благотворителност. – Софийски общински вестник, бр. 14, 30 август 1915, с. 3 – 4. Същата. Видове управления за грижите на бедните. – Софийски общински вестник, бр. 16, 11 септември 1915, с.10.

³⁰ Конгресът на столичните благотворителни дружества. – Софийски общински вестник, бр. 15, 6 септември 1915, с. 4 – 8.

ствата е и създаването на местните хигиенически съвети³¹. Подготвен е Законопроект за благотворителността, който по същество предвижда прилагането на принципите на Елберфелдовата система³². Предвиждат се квартални благотворителни комисии и общински благотворителни съвети с доброволно участие на граждани и гражданки („трима граждани или гражданки от същия квартал“)³³. Чл. 19 от законопроекта предвижда създаването и на дамски комитети, както и единодействие с местния хигиенически съвет³⁴. Макар че кварталната комисия се задължава да обикаля всеки месец своя квартал³⁵, не се предвижда специална подготовка, освен възможността за курсове за „агенти по обществени грижи и благотворителност“ (чл. 38)³⁶. Според проекта лицата, които се издържат от обществена благотворителност, не се ползват с политически права³⁷.

Публикациите в общинския и женския печат по време на Първата световна война и дискусиите около законопроекта за благотворителността показват, че обществеността се запознава с много от водещите идеи и практики в областта на общинската социална работа – принципите, организацията, казуистичните методи (проучването на отделните случаи), привличането на благотворителните организации, значението социалното образование и професионалната социална работа.

След войната обаче държавата и общините не отиват по-далеч в тази организация. Закон за общественото подпомагане е приет едва в началото на 1934 г., но нова организация на общественото подпомагане се създава съгласно *Наредбата закон за общественото подпомагане*, издадена от новото правителство след преврата на 19 май 1934 г. Първите специално подгответни

³¹ Хигиеническите съвети в състав от по трима души се създават на принципа на районирането (София се разделя на 91 малки района) с цел да се изучат санитарните условия на живот на семействата. Независимо че те нямат преки социални задачи, тяхната дейност има важно значение и за проучване на социалните условия на живот. В тях влизат представители на санитарните власти, учителството, религиозните институции, благотворителните дружества и др. Вж. по-подробно за дейността на хигиеническите съвети Янулов, Ил. Цит. съч.

³² Вж. Новият законопроект за обществени грижи и благотворителност. – Софийски общински вестник, бр. 35, 16 февруари 1918, с. 3 – 8.

³³ Вж. Новият законопроект за обществени грижи и благотворителност. – Софийски общински вестник, бр. 42, 16 март 1918, с. 5 – 9.

³⁴ Так там.

³⁵ Так там, чл. 22 от законопроекта.

³⁶ Так там. Вж. също и Данчев, К. Новият законопроект за обществени грижи и благотворителност. – Софийски общински вестник, бр. 33, 3 февруари 1918, с. 3 – 8.

³⁷ Так там.

служителки за службите на общественото подпомагане са сестрите посетителки – милюсьрдни сестри, подгответи в специални допълнителни курсове за здравно-просветна и социална работа със семействата и особено с майките. През 1932 г. Българският женски съюз създава Висша социална школа за жени, която наред със социалното образование на момичетата си поставя за цел и да подготвя кадри за службите по социални грижи.

В столицата началото на промените, свързани с разширяването на съществуващите служби и тяхното професионализиране на базата на специално подгответи сестри посетителки, е поставено още с формирането на новия общински съвет след изборите през 1932 г. Този факт е важен поради значението, което в Демократическата партия, доминираща във власта преди преврата, и изобщо сред партитите от коалицията на Народния блок се придава на общественото подпомагане. В началото на 1933 г. са създадени по районни комитети за социални грижи и благотворителност за обща проверка на състоянието на бедните. В тези комитети почетното участие на свещеници, учители и лекари е съчетано с работата на специално назначени сестри посетителки³⁸.

Районно кметство	Членове на благотворителния комитет
I и II	Д-р Г. Ганев, свещ. Борис Атанасов, дир. III прогимназия Апостолов, д-р Васил Петков, сестри Велчева и Петишева
III	Д-р Карапетовски, свещ. Димитър Василев, Асен Антонов – гл. учител на училище „Марин Дринов“, Георги Дуков, сестра Лазарова
IV	Д-р Цанова, прот. Димитър Андреев, Васил Шандев – дир. на XI прогимназия, Димитър Полеганов, сестра Цанова
V	Д-р Колицова, прот. К. Николов, Благоев – дир. на XVIII прогимназия, Спиридон Марков, сестра Ангелова
VI	Д-р Димитров, свещ. В. Дик., Петър Сотиров, гл. учител в училище „Йосиф Ковачев“, д-р Христо Пенчев, сестра Мария Лазарова

Така участничките в благотворителните комитети – сестрите Велчева, Петишева, Ангелова, Цанова и Лазарова – са сред първите професионално подгответи общински служителки, назначени в системата на общественото подпомагане за непосредствена работа с бедните граждани. Като сестри посетителки те са специалистки в областта на общественото здраве, методите на проучване на социалното и здравно състояние на семейството, работата

³⁸ Столичен общински вестник, бр. 6, 11 март 1933, с.12.

на благотворителните институции, воденето на документация и пр.³⁹. Участието на сестри посетителки се запазва в продължение на три години до 1936 г., когато наименованието на тяхната длъжност се заменя с определението „социални съветнички“ и постепенно за тази служба започват да се предпопочват възпитаничките на Висшата социална школа на БЖС.

На заседание на общинския съвет през март 1933 г. помощник кметът Д. Търкаланов предлага съществуващото бюро „Социални грижи“ да се трансформира в отделение, където да се съсредоточи цялостната дейност по общественото подпомагане, дотогава разположена в различни служби: санитарното отделение, комисарството по продоволствието и др.⁴⁰. В следващите си заседания общинският съвет неколкократно обсъжда необходимостта от реорганизация и централизация и изготвяне на списък на действително нуждаещите се граждани на столицата⁴¹. Обсъжда се издаването на нови книжки за бедност, в които да се отразява подпомагането⁴². Службата „Социални грижи“ подготвя доклад, който предвижда специално подготвен персонал за предварителното проучване на нуждите на бедните граждани. Посочва се и резултатната работа на временно назначените сестри посетителки, като се казва, че „тяхната роля е от голямо значение в социалната дейност на общината“⁴³.

Така в навечерието на деветнадесетомайския преврат са набелязани много от стъпките, които новата власт извървява практически по пътя към създаването на нова система на обществено подпомагане в следващите месеци. В годините след деветнадесетомайския праврат новата власт изтъква заслугите за преструктурирането на общинската социална дейност, нейното модернизиране, централизиране и професионализиране изключително като собствено постижение⁴⁴. Преди преврата работата е била под знака на партизанщината и липсата на ясни правила. Тя се извършвала по районите; признаването за бедни ставало чрез познанство с районния кмет или с членовете на „граждан-

³⁹ За работата на сестрите посетителки вж. по-подробно: Попова, Кр. „Строителната сила за подобреие здравето на индивида, семейството, обществото“: Сестрите посетителки срещу детската смъртност и бедността, между общественото здраве и социалната работа (1924 – 1935). – Балканистичен форум, кн. 2, 2011 (под печат).

⁴⁰ Столичен общински вестник, бр. 7, 23 март 1933, с. 14.

⁴¹ Столичен общински вестник, бр. 17 и 18, 7 август 1933, с. 30; бр. 25, 25 декември 1933, с. 4 – 11.

⁴² Так там, с. 22.

⁴³ Столичен общински вестник, бр. 25, 25 декември 1933, с. 7.

⁴⁴ СДА, ф. 1к, оп. 4, а.е. 130, л. 1 – Общественото подпомагане на Столична община преди и след 19 май 1934 г.

ските комитети”⁴⁵. В тези комитети участвали районния кмет, лекар, свещеник, граждани общественици и „близки и съпартизани на управляващите“. Липсала е централна картотека, както и единни критерии. Служителите били само само четирима – началник, деловодител, писар и разсилен, без професионално подгответи хора. Така старата система и липсата на професионализъм и компетентност е отречена наред със съпътстващата я партизанщина⁴⁶.

Според новия правилник на общественото подпомагане в столицата се внасят важни промени: създава се специално отделение „Обществени трижи“ със служба за посещения, проверки и проучвания на бедните семейства, отчетническа служба и служба за надзор върху частната/дружествената дейност за обществено подпомагане. В отделението са назначени на постоянно работа сестри посетителки, които от началото на 1936 г. вече започват да се обозначават като „социални съветнички“⁴⁷. Първоначално те са осем, а по-късно броят им е удвоен предвид важността на работата им. Те се отделят в самостоятелна служба под ръководството на старша социална съветничка. Уточняват се изискванията към образователния ценз и към личните и професионални качества на социалните съветнички.

3. „Преценка на условия и картотекиране“. Нормиране на подпомагането

Съгласно установената в предишните години практика за подпомагане на принципа на семейната общност са въведени две степени на бедност, като бедните семейства от втора степен ползват само бесплатна медицинска помощ, бесплатни лекарства и други облекчения в достъпа до здравни грижи, освобождаване от училищни такси и право на стипендии и други помощи, свързани с образованието. Според Правилника Столична община подпомага бедните от първа степен (крайна бедност) според възможностите си. Нор-

⁴⁵ Так там.

⁴⁶ Тезата, че едва с общинската реформа през 1934 г. се създава тази нова, модерна система, както и службата на професионалните социални съветнички е приета и в историческата литература. Вж. по-подробно: Стоянова, Р. Грижата за социално слабите в големия град. Софийската община и системата за обществено подпомагане 1934 – 1939 г. – Исторически преглед, кн. 3 – 4, 2006, с. 48 – 71.

⁴⁷ Изменения в Правилника за службата „Обществени грижи“ при Столична община (Протокол № 17 от 8 февруари 1936 г.). – Обществено подпомагане, кн. 5 и 6, 1936, с. 139. Докато се утвърди новият термин, известно време се среща и обозначението „посетителки съветнички“. Вж. Столичен общински вестник, бр. 20, 1936, с. 6 – 9.

мите за бедност са определени преди всичко на базата на собствеността и дохода: за имот (оценка по основните данъчни книги) – да не надвишава за първа категория стойността 50 000 лв., а за втора – 100 000 лв., и за доход в зависимост от броя на членовете на семейството⁴⁸:

Брой на членовете на семейството	Месечен доход (в лева) Първа категория	Месечен доход (в лева) Втора категория
1	400	800
2	600	1200
3 и 4	800	1600
5 и 6	1000	2000
7 и повече	1200	2400

На базата на тези критерии броят на бедните семейства в София се установява на около 4 600⁴⁹. Непосредствената работа по подпомагането на тези бедни семейства – проучване, картотекиране и определяне на формите на подпомагане: настаняване в институции (като общината заплаща изцяло или частично престоя в тях), отпускане на помощи и техния вид (в пари или натура) – е възложена на осемте социални съветнички. Началникът на отделението за обществени грижи Васил А. Радев подчертава, че чрез социалните съветнички ще се засили предприетото през миналата година (1935 – б. м., Кр. П.) основно проучване на крайно бедните семейства „в семейно, материално, жилищно, културно, нравствено и социално-обществено отношение“ с оглед на това да се премахне „тяхната бедност и нужда“⁵⁰. Броят на

⁴⁸ Так там (чл. 19). Съгласно чл. 21 от Правилника (с. 139 – 140) се предвижда, когато семейството няма никакъв имот, посочените норми за дохода се пресмятат с 25% увеличение, а ако няма доход или той е под посочения минимум, то се признава за крайно бедно, даже да има имот, оценен до 25% от нормата; когато има няколко малки деца или стари и немощни (баба, дядо, тъща и др.) или болни от тежки болести (туберкулоза и др.), семейството се признава за бедно, макар имотът и доходът да надвишават нормите по чл. 19. Други уточнения се правят за семейства, в които има един или повече членове на постоянна работа или пенсионери с пенсия, не по-малка от 600 лв. – те не се признават за крайно бедни; а също ако семейството се състои от млади, здрави и работоспособни членове, дори когато отговаря в имотно и доходно отношение на нормите от чл. 19. За крайно бедни не се признават и семейства, дошли от вътрешността на страната, които не са преживели поне две години в столицата. В следващите години са уточнени доходите и имотите, необходими за правото на подпомагане на бедните семейства от селата, влизщи в състава на Столична голяма община.

⁴⁹ Столичен общински вестник, кн. 1, януари 1936, с. 8 – 9. В следващите години броят на бедните семейства се запазва около 5000. Въведени са семейни книжки за бедност, където се вписват дадените помощи – дрехи, выgliща, хранителни продукти, пари и т.н.

⁵⁰ Столичен общински вестник, кн. 5, 1 март 1936, с. 7 – 9.

социалните съветнички нараства на десет, а след началото на войната през 1939 г. и очакваната мобилизация на мъжете, и по-големия брой нуждаещи се семейства, общината назначава още няколко социални съветнички. Временно се назначават и стажантките от Висшата социална школа на БЖС.

Съгласно Правилника за обществени грижи на Столична голяма община от 1938 г. социалните съветнички се обединяват в служба за посещения и проверки. Поставя се изискването да са завършили специални или висши учебни заведения. Служебните изисквания се уточняват: към техните професионални качества се прибавя задължението да изпълняват с „разбиране, преданост и любов“ своята работа⁵¹. На тях се възлагат основните проучвания на причините и „възможностите за отстранение и премахване на беднотията“. Те следят постоянно за изменение в положението на семействата, както и за появата на „всяка внезапна нужда“⁵². Така те съчетават бюрократична работа с индивидуалния контакт и контактите с другите социални институции – Дружества, домове, здравни станции и др. Бюрократичният механизъм, който се въвежда в общинската социална работа, е следният:

Създадени са две картотеки на бедните граждани – азбучна и по номера, които се попълват от социалните съветнички при запазване на служебната тайна. В тези картотеки бедният (на семеен принцип) получава номер и книжка за съответната степен на бедност. Социалната съветничка попълва още и книга на бедните семейства с данните за занятие, доход, членове на семейството и дадени помощи.

Отделна трета картотека е заведена за настанените (питомците) в социалните заведения⁵³. По доклад на социалната съветничка въз основа на нейната проверка за доходите и имотите на семейството, след посещения в дома на семейството, запознаване с условията на живот и разговори с неговите членове и съседи, тя докладва случая и предлага вида и размера на подпомагането. Решението се взема от комисия, в която влизат началникът на отделението, старшата социална съветничка, двама кметски представители и един представител на санитарното отделение. На практика в голяма част от случаите комисията се съобразява с предложението на социалната съветничка. Затова начинът, по който тя представя отделните случаи има голямо значение за даването на помощ. За отпускането на помощи, настаняване в заведение или друга форма на подпомагане са въведени молби – формуляри, в които молителят описва своя случай, а социалната съветничка дава своето стано-

⁵¹ Вж. Правилник за обществени грижи на Столична голяма община. София, 1938 г.

⁵² Так там.

⁵³ Так там.

вище. Така тя разполага със значителна власт над живота на всяко семейство от конкретните случаи за подпомагане. Затова важно условие в модерната социална работа е проследимостта на нейната работа, на отделните стъпки и решения, тяхното документиране. С въвеждането на новата бюрокрация, в работата с бедните семейства се внася този важен елемент – запазването на документацията по всеки случай като съществено условие за проследимостта на работата и случаите.

Благодарение на това запазените формуляри в архива на Софийска община от тридесетте години дават представа и днес както за случаите, при които се прибягва до търсене на подпомагане от общината, така и за работата на социалните съветнички. Те са интересен и досега неизползван източник за социалната ситуация в столицата и изобщо на българското общество и за ролята на социалното подпомагане в тези години. Те дават картина на бедността както в нейните количествени измерения – доходи, имотно състояние и пр., но и описание на качествените и характеристики за всеки отделен случай. Именно тук се проявава ролята на социалната съветничка – тя е тази, която представя картина на всеки отделен случай по начин, който да направи подпомагането възможно. В нейната власт е да отсъди дали семейството заслужава помощ или подпомагането ще бъде отказано. В много от случаите социалната съветничка, която най-добре познава семействата, сама попълва формуляра от името на молителя.

Настоящата таблица, изготовена на базата на 14 формуляра за искане на помощ от общината, дава представа за характера на отделните случаи и становищата на социалните съветнички⁵⁴:

Дата	Клиент	Вид подпомагане	Социална съветничка	Становище на социалната съветничка
1. 7.10.1937	К. Петрова ⁵⁵ Работничка, грижи се за децата на брат си.	Настаняване на дете на брат ѝ в сиропиталище „Княгиня Евдокия“	Мила Бабанова	„К. Петрова работи в Държавната печатница с 200 лв. месечна заплата. Има 14-годишно момиче. Тя се ползва с лошо име (не се чете.).... и иска да премахне детето си, за да има свобода“. Мнение за настаняване на детето.

⁵⁴ Представени са само някои случаи от общинската дейност по социално подпомагане, като за целите на изследването не са дадени пълните имена на молителите.

⁵⁵ ДА – София, ф. 1к, оп. 4, а. е. 1098, л. 60.

2. 30.10.1937	Е. Александрова Петрова ⁵⁶ безработна, болна, болна сестра, без средства, живее под наем	Отпускане на помощ: „Каква да е помощ, за да можем временно да залъжем глада и мизерията“	Станка Николова Кирова	„Проверката установява, че Е. Александрова, 36 г., безработна. Живее заедно със сестра си, която е 27 год. Напусната от съпруга си. Сестра ѝ от два месеца е болна в Александровска болница. Има едно момиче, 9 г., ученичка. Болната има кн. № 12 3886/ II ст. Под наем неплатен няколко месеца. Ако има възможност засега да им се отпусне една малка сума“.
3. 17.11.1937	А. Тахти-Джиян ⁵⁷ беден старец	Настаняване в старопиталище „...в приюта на старите – недъгави на поверената Ви община, понеже понастоящем живея мизерно в една влажна стая, гдето прекарвам без никаква помощ и грижа последните дни от живота си“	Мила Балабанова	Формулърът попълнен от социалната съветничка – становище за настаняване.
4. 14.12.1937	П. Трен-Дафилов ⁵⁸ безприютен старец	Настаняване в старопиталище „където ще мога да дочакам последния час от живота си“	Мила Балабанова	„Стар 72 год. самотен старец. Прибран временно от свои познати. Той е болен и немощен. Храни се от подаяния“. Да бъде приет в старопиталище като общински питомец
5.	Ц. Панайотов ⁵⁹ , бездомен старец	Настаняване в старопиталище: „Мизерията ми е голяма, най-важното е за храната“	Мила Балабанова	Бивш чиновник, сега уволнен по старост. Бездомен и без близки и без пенсия, понеже няма напършени ...? (не се чете)“. Настаняване в старопиталище „Всех Сторбящих радост“

⁵⁶ ДА – София, ф. 1к, оп. 4, а. е. 1098, л. 64.⁵⁷ ДА – София, ф. 1к, оп. 4, а. е. 1098, л. 73.⁵⁸ ДА – София, ф. 1к, оп. 4, а. е. 1098, л. 75.⁵⁹ ДА – София, ф. 1к, оп. 4, а. е. 1098, л. 74.

6. 20.1.1938	Д. Спасов ⁶⁰ , безработен, баща на две малки деца, съпругата му е в психиатрична болница	Настаняване на децата в яслите и сиропиталището	Мила Балабанова	„Д. Спасов е без работа дълго време. Жена му от мизерия и тревоги полуудяла и сега е в лудница. Той постоянно ходи да търси работа, за децата по цял ден няма кой да се погрижи“. Настаняване в Яслите и в сиропиталище „Княз Борис Търновски“
7.	Ф. Калай-Джиеева ⁶¹ , сама майка с три деца, бедна, гладуват, болно дете, изхвърлят я с децата от квартирата заради неплатен наем	Настаняване на децата и отпускане на помощ	Мила Балабанова	„Заварих Ф. Стоянова в много тежко положение. Детето лежи на голи дъски, болно от инфекция в крака. Другите две по-малки не яли от два дена плачат. Багажът им е задържан от хазана. Те няма в какво да спят. И тук скоро ще ги изгонят, понеже е платила само 50 лева“. Настаняване на децата в Дома „Княз Борис Търновски“ и отпускане на помощ от 400 лв.
8. 28.12.1937	К. Стефанов ⁶² безработен чиновник	Подпомагане, смяна категория на бедност, нямат палта, понеже ги продал за храна, неправилно събрани сведения за семейството „от сестрата“	Мария Каракановска	От проверката се установи, че семейството е тричленно. Мъжът, 35 годишен, бивш чиновник от 1935 г. без работа. Жена домакиня и дете на 4 години. Не записани софийски жители. Живеят под наем 200 лв. при бедна обстановка. Издържа се от близки, приятели и от случайни работи. Доход 500 лв.

⁶⁰ ДА – София, ф. 1к, оп. 4, а. е. 1098, л. 76.

⁶¹ ДА – София, ф. 1к, оп. 4, а. е. 1098, л. 70.

⁶² ДА – София, ф. 1к, оп. 4, а. е. 1098, л. 77.

9. 18.4.1939	Ц. Николова ⁶³	<p>Молба за приемане на дете в институт „Възраждане“.</p> <p>„Вдовица съм с две деца и съм извънредно бедна. Работя с надница, където намеря работа. Плащам наем 400 лв., който с голяма мъка плащам и събирам. Едното от децата ми, по-голямото на 14 години има наклонности лоши (напр. краде, лъже, не ходи на училище и пр.). Не съм в състояние да го контролирам, пък и нямам свои, които може да го съветват, и е станал буквално гамен. Притежавам бедна книжка първа категория, години 1938 – 1941 с № 2820.</p> <p>Моля да бъде прието в новото училище, което се открива сега за такива деца, именуващо се „Възраждане“ до Захарната фабрика.“.</p>	Р. Христова	<p>„Ц. Николова, вдовица с две деца, обща работничка с неизвестна работа. Голямото дете ученик в първи клас, от няколко месеца е почнал да бяга от училище и да краде, както се вижда от тук приложената служебна бележка. За наказание преместен в друго училище. Там продължава същото. От училище е предупреден, че ще бъде пак изключен и че трябва да бъде настанен в институт „Възраждане“, докато има още възможности да се поправи. Тя не е в състояние да плаща такса засега и докато не бъде настанена на работа и ще може да внася нещо да се настани за сметка на Столична община. Тя притежава бедна книжка № 2920 първа категория.</p> <p>Доп. заб. от 22. май „Детето е прието в Института с такса 600 лв., от която самата майка плаща 200 лв, една госпожа 200 лв. и 200 лв. получава от отд. социални грижи“.</p>
-----------------	---------------------------	--	-------------	---

⁶³ ДА – София, ф. 1к, оп. 4, а. е. 1106, л. 118.

10. 26.8.1939 24.10.1939	М. Манукиян ⁶⁴ , бездомен беден старец	Настаняване в старопиталище „Всех скорбящих радост“	Л. Кръстева; Екатерина Биолчева	<p>Проверката (Л. Кръстева) установява: „М. Манукиян 86 год. Бивш преноносач в софийската митница. Сега и отдавна без работа и неспособен за такава, поради старческа немощ. Без средства. Живее от подаяния. Прибран от скоро от г-жа Керестеджиева на ул. „Търговска“ 3. Без имот. Месечен доход 100 лв., годишен 1200. Сега на лечение в Александровската болница при д-р Марков. Крайно беден. Моля да се уважи просбата му. София, 26.8.1939 г.</p> <p>„М. Манукиян е самотен старец без близки. Страда от диабет и затова е на лечение в Александровската болница. Преди това е живял при негов сънродник, с когото няма никакви роднински връзки. Моли да бъде приет в приюта срещу пенсията му“. 24.10.1939</p>
11. 13.7.1939	М. Гочева ⁶⁵ старица	Настаняване в старопиталище	Ал. Зл. Чернева	<p>Проверката установява: М. Гочева е на 89 години, неработоспособна; Мария – снаха – 42 години – домакиня; Павел – 48 г. – чиновник с около 3 900 заплата; Емануил – 11 години – ученик; Иван – 8 години. Няма други роднини, които да се грижат за нея, освен сина ѝ Павел. Плащат наем 1 100 лв. Обстановка добра 5-членно семейство. Остава им доход около 2 500 лв. месечно.</p>

⁶⁴ ДА София, Ф. 1к, оп.4, а. е. 1098, л. 66 - 67.

⁶⁵ ДА – София, ф. 1к, оп. 4, а. е. 1098, л. 27.

12. Септ. 1939	Х. Илиев Тодоров ⁶⁶ , самотен баша	Настаняване на дете в сиропита- лище	Надежда Гюрова	„Х. Илиев, 51 г., женен. Съ- прутата му го е изоставила преди няколко години. Син Васил – 7 год. Двамата живеят в една барака, където той ра- боти кърпач обущар с много слаба работа. Мизерстват и няма кой да гледа детето, ето защо моли да бъде прието в приюта“. Временно настаняване на де- тето в „Княз Борис Търновски“
13. 2.12.1939	М. Гаврило- ва ⁶⁷ , вдови- ца, бежан- ка, 5 деца	Настаняване на дете в сиропита- лище „Княз Борис Тър- новски“	Георги- ева	„Семейството на М. Гаврилова е шестчленно, тя на 39 г., пен- сионерка с месечна пенсия 719 лв. – болна, негодна за работка, синове пет: Георги 17 г. – чирак с 10 лв. дневно, Па- вел 15 г., Веселин 10 г., Йосиф 9 г., Неделка 7 г. – ученици, живеят в своя къща с оценка 49 100. Последната е почти разрушена – едва годна за живеене. Моли да се приеме синът Йосиф в сиропита- лище. Притежава сега I к. № 4188“.
14. 15.9.1939	С. Калкаш- ки ⁶⁸ , вдовец с 6 деца	Настаняване в си- ропиталище	А. Зл. Чернева	„Проверката установява: С. – 39 г., работник с раб. Кн. № 594832, 50 лв., 10 месеца работни, 1942 м. и 12 500 год.), Нада – 14 г. работничка, раб. книжка няма, защото била малка с 10 лв. надница (250 лв. месечно), Анка – 13 год. работничка, раб. кн. няма, защото била малка. Получава 10 лв. надница (250 лв. м.), Иван – 11 год. в сиропиталището в гр. Ловеч,

⁶⁶ ДА – София, ф. 1к, оп. 4, а. е. 1106, л. 69.⁶⁷ ДА – София, ф. 1к, оп. 4, а. е. 1106, л. 72.⁶⁸ ДА – София, ф. 1к, оп. 4, а. е. 1106, л. 91.

			<p>Костадин – 9 г., ученик, Василка – 3 год., Мара – 3 год.; 7 членно семейство, под наем 300 лв. Общ месечен доход 1542 лв. Общ годишен доход: 18504 лв., 2.11.1939 год.⁶⁹ Резолюция – да се настанят най-малките в Общински детски дом на общинска издръжка. Мара се дава за осиновяване.</p>
--	--	--	--

Както се вижда от описанията, в повечето случаи гражданините търсят помощ в крайни ситуации, когато са изчерпани други възможности. В голямата част от случаите на крайна бедност липсата на средства да се продължи животът е резултат на съчетание на няколко фактора: безработица, липса на жилище, болест, овдовяване. Повечето хора, които търсят помощ, са вдовици, болни, бежанци, възрастни хора без близки. Често пъти става дума за заболяване или смърт на някой от родителите в бедно семейство с малки деца: другият родител остава сам с децата, без собствен дом, няма постоянна работа или няма възможност да се грижи за децата.

Запазените кратки описание от социалните съветнички отразяват само малка част от свършената от тях работа по отделните случаи: личните впечатления от посещенията и разговорите, справките в общинските книги. Те не отразяват всекидневното пътуване на социалните съветнички до крайните столични квартали, до някои от които няма редовен транспорт, обикалянето на къщите независимо от времето и сезона, посещението в домовете, всекидневното общуване със семействата. В някои от изразените мнения социалните съветнички проявяват видимо съпричастие, а в други позицията им е дистанцирана. Не трябва да се забравя, че социалните съветнички работят пред очите на непосредственото обкръжение, на съседите, на кварталната общественост. В своята служба те са контролирани от своите началници, но също така работата им е наблюдавана, а нерядко и критикувана и от самите граждани. Някои граждани се оплакват от неточно определяне на категорията на бедност, други недоволстват срещу подпомагането на техни съседи и познати, които според тях имат по-високи доходи⁶⁹. Запазени са оплаквания от граждани срещу социални

⁶⁹ ДА – София, ф. 1к, оп. 4, а. е. 1106, л. 76, л. 173.

съветнички, обвинения, че злоупотребяват с раздаваните помощи, продават продуктите, предназначени за раздаване⁷⁰, и т.н.

Но отделните случаи на недоволство могат да прераснат и в открит протест срещу отношението на социалната съветничка. До такива случаи се стига, когато бедните граждани се чувстват застрашени или унизени от липсата на зачитане на тяхното достойнство. В един такъв случай през 1939 г. те настояват пред общината да остане да работи с тях онази социална съветничка, която показва съчувствие и заинтересованост към техните проблеми.

4. В подкрепа на социалната съветничка: случаят „Каракановска“

През лятото на 1939 г. триста и четиринаесет граждани на софийските (тогава) крайни квартали Горни и Долни Лозенец подписват колективна молба до кмета на общината. В нея те настояват да бъде оставена на работа в техния квартал социалната съветничка Мария Каракановска. Молбата на тези бедни жители е само от няколко реда:

„Молим Ви, господине Началник, да оставете ви в нашто район сестра Каракановска, ако тя много милосърдна внимателна и грижлива за нас сиромашки хора. Тя гледа за нас като майка. Молим Ви, Господин началник, да не отклоните нашата молба“⁷¹.

За да подкрепи тези няколко несръчно написани реда, които смилено молят да се прояви отзивчивост към населението на квартала, делегация от 30 души се явява пред началника на Отделението за социални грижи. Той обещава да се вслушва в искането и остави на работа социалната съветничка, но няколко месеца по-късно жалбата все още е оставена без последствие. Така вече през ноември 1939 г. отново „крайно бедните софийски жители“ на квартал Лозенец на столицата София подават молба, която този път е адресирана и до съответния министър. Тя е подписана от още по-голям брой граждани. Жените и мъжете, подписали писмото, отново настояват да бъде определена за техния квартал предишната социална съветничка Мария Каракановска. Този път стилът на писмото е друг, то е по-дълго и по- подробно аргументирано:

⁷⁰ Пак там, л. 188 – 189.

⁷¹ ДА – София, ф.1к, оп. 4, а. е. 1106, л. 165.

Молба от крайно бедните софийски жители
Квартал Горни и Долни Лозенец
IV район

Господине Министре,

Като Ви представяме саморъчните подписи на 500 семейства, крайно бедни софийски жители, от кв. Горни и Долни Лозенец, молиме нареждането Ви за възвърщането на нашата сестра Мария Каракановска в IV район, където тя цели 5 години най-добросъвестно е изпълнявала службата си, като бродеше из квартала ни от ранна утрин, до късна вечер, всред студ, кам и сняг, с желание да ни опознае добре и вникне в нашите нужди и болки. Към всички ни тя е полагала майчински грижи. Много пъти е оставала до 12 часа вечер при наш болен член. Не един път е отделяла от собствените си осъкъдни средства по 5 – 10 лв. за хляб на тези бедни семейства. Тя обича децата ни и към тях полага майчински грижи, защото тя самата е майка на малки деца и милосърдна сестра. И тя е бедна като нас и живее с нашите нужди и страдания...

Сестрата М. Пейчева, която измества сестра Каракановска, е недостойна за службата, която заема, защото със своето поведение тя много бедни семейства е осъкърила. Сестра Пейчева казва: „Правите си кефа и раждате деца, без да смятате, че не можете да ги гледате и чакате помощи от социални грижи“.

На болни от тежки и неизлечими болести, както и на туберкулозно болни, тя казва: „Като сте болни, защо живеете? – Мрете! – Вие от просия не може да се издържате“. На вдовици с по няколко деца отне книжките, почти всяка къща е разплакала със своето осъкърително държание сестрата М. Пейчева.

Господине министре, преди 3 месеци подадохме молба, която бе прикрепена с 314 подписа до г. началника на социални грижи при Стол. Община, за същата цел. Явихме се делегация от 30 души при г-н началника, който ни обеща да възвърне сестра Каракановска, обаче и до днес не е сторил това.

При днешните изключителни моменти, когато всички българи може да бъдем призвани да се жертваме в защита на отечеството ни, ние трябва да бъдем спокойни за съдбините на нашите семейства...

Ето защо, най-покорно Ви молиме, господине министре, да разпоредите и ни бъде възвърната незабавно сестрата г-жа Мария Каракановска, като с това извършвате един акт на човешчина и справедливост, изтрийвайки сълзите на 500 крайно бедни семейства.

Уверени, че молбата ни ще бъде удовлетворена

с почитание:

10.XI.1939 год.

София

(Следват подписи на жителите – някои с молив, други – с мастило – от улиците Кораб планина, от Джеймс Баучер, Люботърн, Кричим, Драгалевска, Царев връх, Развигор, Персенк, Черни връх, улица Дъбова, Юмрук чал, Добър юнак, Козяк, Кокиче, Горски пътник, Презвитер Козма, Минджур, Руен, Здравец, Бунтовник и др.).

Събрани всичко махленски подписи (436) четиристотин тридесет и шест, от квартала Горни и Долни Лозенец, за възвръщането на нашата сестра Мария Каракановска в нашия район и се състоят в (10) десет големи листа⁷².

Протестът на бедните граждани на столичния квартал „Лозенец“ е знаменателен за значимостта, която придобива работата на социалните съветнички през тридесетте години. Той е резултат и на по-големите очаквания и на надеждите, които се възлагат на общината и нейната помощ, и осъзнаването на властта на общественото подпомагане. Заедно с недоволството от вида помощ, от недостатъчния й размер, от подпомагането на другите, от подозрението в злоупотреба, се появява и недоволството от засегнатото достойнство. От петициите се вижда и проникването на – осъзнати или не – евгенични нагласи в социалната работа по това време. Обвинението, че бедните „се плодят“, отговаря на евгеничните опасения, че по-високите обществени слоеве имат по-малка раждаемост от тази в по-широките среди.

От двете гражданска петиции (преди всичко от втората) и противопоставянето на качествата на двете социални съветнички могат да се изведат онези характеристики, които дават обществените нагласи към тази нова професия в края на тридесетте години:

Позитивни характеристики (М. К.)	Негативни характеристики (М. П.)
Стои до късни часове при клиентите	
Лекува ги	
Подпомага ги, дори от своите пари	Не им помага, а ги лишава от средства
Майчински качества, съчувствие	Разплакала много семейства
Тя е една от тях	Високомерна е, обижда ги
Понася тежки условия – студ, кал	
Желае да опознае болките и страданията на бедните семейства	Дистанцира се от тях, обвинява ги за положението им.

Все пак силната обществена динамика, която предизвиква в софийския квартал замяната на една социална съветничка с друга през 1939 г. , не може да се обясни само с личните и професионални качествата на двете общин-

⁷² ДА – София, ф.1к, оп. 4, а. е. 1106, л. 160 – 170.

ски служителки, описани в жалбите. Инцидентът с двете петиции на жителите на бедния софийски квартал, възникнал в сянката на приближаващата се война и идващата зима, свидетелства за значимостта, която придобива сравнително новото поле на социалните грижи през тридесетте години, в центъра на което е дейността на социалните работнички. Обществото очаква от представителките на тази нова женска професия някои традиционни качества: всеотдайност и „майчински“ грижи, както и хигиенна и здравна помощ, съответстваща на по-предишните им функции като сестри посетителки и преди всичко – емпатия и ресpekt.

ЖЕННИТЕ АГРОНОМКИ И УЧИТЕЛКИ ПО ЗЕМЕДЕЛСКО ДОМАКИНСТВО В ПРОГРАМАТА „ОБРАЗЦОВО СЕЛО“ (1937 – 1944 г.)

Милена Ангелова

Програмата „Образцово село“ и нейните контексти

Опитите за разрешаване на много от социалните проблеми в селското пространство през 30-те години на XX век в България намират своята формулировка в обществените проекти за „подобряване живота на селското население“ или „повдигане на бита в селото“¹. Тогава все по-настойчиво се поставят проблемите по установяване параметрите на жизненото равнище на хората, живеещи в селата, и въпросите, свързани с повишаване компетентността на селяните в земеделието чрез ориентирано към практиката образование. Обсъждат се конкретни програми за подпомагането и уреждането на „образцови“ стопанства. Търсят се и възможности за предоставянето на достъпни селскостопански кредити². Във фокус на тези инициативи се превръща една конкретна програма, наречена „Образцово село“.

В самото начало на 1937 г., като част от широко популяризираното движение за „културното и стопанско повдигане на българското село“, в 11 селски общини стартира програмата „Образцово село“. След по-малко от пет години тя е обхванала повече от 100 селски общини в цялата страна и до

¹ Формално още в края на 20-те години се създава Съюз за повдигане на селото – вж. Грънчаров П. Защо възникна Съюзът за повдигане на селото. – Кооперативно дело, 1930, VII, бр. 3 – 4, 171 – 180; Съюз за повдигане на селото. – В: Юбилеен сборник „Българското село 1931“. София, 1932.

² Вж. Wolf, G. Der Beitrag der landwirtschaftlichen Schulen zur Agrarmodernisierung Bulgariens in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts. – In: Todorova, Z. [Hg.] Probleme der Modernisierung Bulgariens 19 und 20. Jahrhundert. Sofia, 1994, S. 72 – 86; Popova, K. Stories Upon Fabric: Popular Women's Needlework in the mid-20th Century Bulgaria. – In: Jovanović, M., S. Naumović (Eds.). Gender Relation in South Eastern Europe: Historical Perspectives on Womanhood and Manhood in 19th and 20th Century. Belgrade – Graz, 2002, p. 171.

началото на 1944 г. е в апогея си. От този момент нататък образцовисткият ентузиазъм постепенно намалява, за да затихне окончателно в този си вид около 1948 г.

Аграрната политика на българските правителства след 1934 г. реализира проекти, заложени още през 20-те години. Различна от лятото на 1934 г. е специфичната институционална „атмосфера“ – налагането на централистичните начала в управлението и променените условия за социални активности – странното на пръв поглед съжителство между държавна регулатция и съществуващите ниши за автономни инициативи в социалната сфера като цяло. Тук трябва да се добавят и идеите за реализирането на „експертно управление“ на всички управленски нива, особено на общинско равнище³. Стопанска структура на селските региони в този период също е подложена на едно постоянно развитие, като водещата тенденция е свързана с нарастване дела на интензивните култури в земеделието и увеличаващото се обвързване на земеделските производители с механизмите на пазара⁴. Трябва да се отбележи и свързаната с тези процеси нарастваща диференциация и професионализация на селското стопанство, разширяването на занаятчийството и нарастване дела на новите професии и търговски отрасли, като електротехника, дърводелство, фотографските ателиета и т. н. не само в града, но и в селото⁵.

В края на 20-те и през 30-те години е факт стабилизирането на агрономическите служби, които вече функционират реално и на общинско равнище⁶, и постепенното разрастване на мрежата на специализираното земеделско образование едновременно с повишаването на образователното равнище в селата като цяло (масовизирането на прогимназиалната степен). Не без значение е и фактът, че от втората половина на 30-те години в резултат на

³ Наредба-закон за селските общини. Указ № 79 от 29 юли 1934 г., ДВ, бр. 100, 3 август 1934 г. – вж. въвеждането на назначаемост на кметовете и необходимия за това образователен ценз; също и онази част от закона, която въвежда задължителното провеждане на Програма за всестранна дейност на общините.

⁴ Вж. ЦДА, ф. 505к, оп. 1 – Институт за земеделско-стопански проучвания. Фондът съдържа около 500 „домакински сметководни книги“ от цялата страна. В тях могат да се проследят в рамките на няколко години (повечето са за периода 1936 – 1939 г.) всички приходи и разходи на изследваните домакинства.

⁵ Попова, К. Мъжете от двадесети набор. – Социологически проблеми, 1998, бр. 3 – 4, с.113 – 116.

⁶ Попов, Д. Метод на работа в обществено-агрономическата дейност. – Аграрни проблеми, I, 1938, бр. 5 – 6, с.171 – 183; Радучев, Ст. План за работа при обществено-агрономическата дейност. – Аграрна мисъл, II, 1941, бр. 1 – 2, с. 15 – 17; Мончев, Б. П., Зл. Михайлов. Упътвания относно най-новите земеделско-стопански задачи на общините в България. София, 1943, 88 с.

проведените първи мащабни „земеделско-социологически“ проучвания вече съществува известна яснота за конкретните параметри на жизнените условия на селското население в страната⁷.

От втората половина на 20-те години група млади агрономи и агрономки, работещи с проф. Янаки Молов, поставят началото на аграрната социология в България⁸. Тя получава своята институционализирана форма с откриването през 1935 г. на Института за земеделско-стопански проучвания (ИЗСП)⁹. В този институт, също както и в Министерството на земеделието и държавните имоти (МЗДИ), се обособява „Отдел за проучване условията за живот в селото“. Работещият там екип започва провеждането на „земеделско-социологически, проучвания които да установят какво представлява нашето селско земеделско домакинство, какви са неговите нужди и какви въпроси настойчиво поставя то за разрешаване“¹⁰. Това дава възможност в следващите няколко години специалист(к)ите от прохождащата в България аграрна социология да проведат първите мащабни проучвания за условията на живот в селата, на селските домакински бюджети и разхода на труд в домакинствата. На базата на тези данни се разработват и „подобрителните“ държавни стратегии. Увеличените бюджети на Министерството на земеделието осигуряват допълнително възможностите да започне „експериментът“ „Образцово село“.

През 30-те години става забележимо и навлизането на организациите от „третия сектор“ в селското пространство¹¹. Основават се многобройни

⁷ Вж. Бирников, Д. Земеделските училища в България. – Селска младеж, г. I, 1942, кн. 5 – 6; Бирников, Д. Щ. Проблеми в живота на селското земеделско население и мерки за тяхното разрешаване. – Земеделско образование, I, 1942, бр. 3 – 4, с. 1 – 16; Димитров, Н. Повече просвета за земеделска България. – Образцово село, г. I, 1941, бр. 1; Бъчваров, Г. П. Стопански алманах. Настолна книга за всяко селско домакинство. София, 1942, с. 161 – 169; Wolf, G. Der Beitrag der landwirtschaftlichen Schulen..., S. 71 – 86.

⁸ Узунов, Ат. Задачи и дейност на Института за земеделско-стопански проучвания. – Образцово село, 1941, кн. 1, с. 10.

⁹ Институтът се организира към Министерството на земеделието и държавните имоти (МЗДИ). Уредник и директор на института до 1941 г. е проф. Я. Молов, от 1941 – 1943 г. – Ат. Узунов и до 1946 г. – Г. Калъпчиев. Вж. Калъпчиев, Г. 10 години земеделско-стопански проучвания в служба на българското село 1935 – 1944. София, Институт за земеделско-стопански проучвания, 1946.

¹⁰ Калъпчиев, Г. Цит. съч., с. 27 – 32.

¹¹ Вж. Гаврилова Р., Ив. Еленков. Към историята на граждансия сектор в България. Поредица „Изследване на граждансия сектор“, № 2. София, 1998; Попова, Кр. Мъжете от двадесети набор. – Социологически проблеми, 1998, бр. 3 – 4, с. 111 – 124.

клонове на различни просветни, благотворителни, червенокръстки и други организации и дружества¹².

Променен е и фокусът в актуалните обществени дискусиии. Все по-често от началото 30-те години по-абстрактно звучащата риторика за „земеделието“, „агарния сектор“ и пр. се замества от тази за „селското семейство и/или домакинство“ и „земеделеца стопанин“¹³. Заедно с това „експертите“, работещи в селото, виждат вече в селяните не само обект, подлежащ на „модернизация“, но и активни участници в „подобрителните начинания“¹⁴.

Образцовистката „треска“ има и своя външен стимулиращ фон – по това време подобни проекти са общоевропейска мода¹⁵. Българският вариант на „Образцово село“ е белязан от влиянието на различни подобни програми. Това е така, не само защото експертите, опитващи се да ги прилагат в България, са възпитаници на агрономически факултети в чуждестранни университети и са носители на съответния опит и модел за подобрителната работа. В най-голяма степен (поне в началния замисъл на програмата) се забелязват елементи, заети от опита на американските домакински бюра¹⁶. Това не е случайно – матрицата за програмата е разработена съвместно от специалисти в земеделското министерство (получили възможност преди това за няколкомесечни специализации в САЩ) и представителите на Американската близкоизточна фондация в България¹⁷. В края на 30-те години в „Образцово село“ започват да се усещат

¹² Kasabova-Dintcheva, A. Migration und Familie. Familienforschung und Politik (Am Beispiel Bulgariens). Sofia, Verlag „Variant 2000“, 2002, 136.

¹³ Стоянов, А. п. За българския селянин като човек и като земеделец-стопанин. – Земеделско-стопански въпроси, 1943, бр. 3, с. 101 – 117 и др.

¹⁴ Сред многобройните примери привеждам като илюстрация изказанването на агронома и народен представител Б. Алексиев: „Само с бюджетни средства и грижи от публичната власт селското стопанство не може да се подобри. Наложително е да се привлече организираното сътрудничество, активната подкрепа и съдействие на селското население..., като бъде поставено, обаче, в благоприятна обществено-икономическа обстановка за своето проявление“. Алексиев, Б. Обществената обстановка на селското стопанство. – Агрономическа мисъл, г. I, кн. 5, с. 162.

¹⁵ Ангелова, М. ‘Образцово село’. Модернизиационният проект за селото в България 1937 – 1944. Благоевград, Университетско издателство ‘Н. Рилски’, 2008, с. 81 – 85.

¹⁶ Вж. например Мочева Хр. Организация на обществено-домакинската служба в Съединените щати. – Земеделско-стопански въпроси, кн. 1, 1941, с. 11 – 20; Мочева, Хр. Из дейността на домакинските организации в Съединените щати. – Земеделско-стопански въпроси, 1941, кн. 3, с. 155.

¹⁷ Вж. Ангелова, М. Рокфелеровата фондация и Американската близкоизточна фондация в България – инициативи в полето на социалната работа, 20 – 30-те години на XX в. – В: Попова, К., М. Ангелова (съст.). Обществено подпомагане и социална работа в България: история, институции, идеологии, имена. Благоевград, 2005, с. 112 – 125.

и влиянието на едноименната германска програма и методите на работа на „Имперския кураториум по земеделието“ в Германия¹⁸

Земеделското образование и програмата „Образцово село“

Специализираното образование се разглежда от идеолозите на обществените програми за селото като значим модернизиращ фактор. То е разчетено като най-важния лост, чрез който да стигнат до повече селяни новите достижения на земеделската наука и на техниката, на модерните хигиенни норми – да станат употребими за тях, да се сведат в разбираеми и приложими форми. Модерните аграрни познания би трябвало да достигнат до селското население и то най-вече до младите поколения в селото. Развитието на обществената (държавна или общинска) институция земеделско училище в България още от началото на ХХ в. започва да се превръща в пресечна точка на обществени дискусии. Още тогава се съзират шансовете на земеделските училища в това, че в тях би трябвало да се обучават преди всичко деца и юноши. Става въпрос за младежи, чиито селски традиции, практики и начин на живот и тези на техните родители все още не са се променили в посока на възприемането като „нормални“ на „moderne“ аграрни практики и всекидневие¹⁹.

Таблица 1

Ниво на грамотност в България²⁰

Година	Село: Мъже %	Село: Жени %	Село: Общо %	Град: Общо %	Общо %
1880	0,5	0,1	0,3	3,5	3,3
1887	13,4	1,6	7,6	28,8	10,7
1892	21,9	3,0	12,6	40,2	15,6

¹⁸ Вж. Петев, Д. Т. Службата при държавния кураториум за техника в земеделието и работата по създаване на образцови села в Германия. – Земеделско-стопански въпроси, 1943, кн. 2, с. 66 – 78; Марков, Г. Как се провежда обществено-агрономическата дейност в Германия. – Земеделско-стопански въпроси, 1942, кн. 3, с. 135 – 145; Узунов, Ат. Дейността на обществената агрономия в Германия. – Земеделско-стопански въпроси, 1941, кн. 4, с. 183 – 188; Витанов, М. Обществено-агрономическата служба в Германия. – Земеделско-стопански въпроси, 1941, кн. 1, с. 21 – 32.

¹⁹ Вж. Wolf, G. Lesen für den Fortschritt. Zur Rezeption von popularer landwirtschaftlicher Fachliteratur in Bulgarien (1878 – 1944). Waxman Münster, New York, München, Berlin, 2001, S. 111.

²⁰ Цит. по Wolf, G. Lesen für den Fortschritt. ..S. 187.

1900 (без деца до 6 г.)	38,9	7,4	23,4	54,0	29,8
1905 (без деца до 6 г.)	45,0	11,3	28,4	58,9	34,8
1910 (без деца до 6 г.)	53,2	18,9	36,3	64,3	41,8
1920 (без деца до 6 г.)	62,7	33,4	47,8	71,3	52,7
1926 (без деца до 6 г.)	69,5	42,2	51,9	69,5	55,6
1934 (без деца до 6 г.)	77,1	52,5	64,8	81,0	68,4

Тогавашните „трегери“ на подобрителната работа в селото си дават сметка, че само „образованият“/„просветеният“ земеделски стопанин може да реагира адекватно и на останалите методи за посредничество, които трябва да дадат на селянина директните импулси: демонстрации, сказки (лекции), беседи от и със специалистите агрономи. Тук се включват и изложениета, и панаирите, които трябва да запознят селяните с новите машини, уреди и продукти. Те трябва сами да се информират чрез печатните медии като списания и вестници, брошури и книги, чрез специалните ежеседмични радиопредавания и кинопрегледи. И накрая – образцовите стопанства и производства трябва да го подбудят към непосредствено подражание в тясно съседство²¹. За да успее този комплекс от методи да промени всичкдневието на обикновените хора в селата, специалистите от обществената агрономия са категорични – първостепенна е „радиацията“ на специализираните земеделски училища. Показателен е примерът, че няма „образцова“ селска община, преди на територията ѝ да не отвори врати поне допълнително земеделско училище.

Прилагането на законодателството в областта на специализираното земеделско образование от края на XIX в. до средата на 20-те години на XX в. обхваща много ограничен брой млади хора от селата. Действащият между 1897 г. и 1925 г. Закон за земеделското учение не дава големи възможности за въвеждане на масов тип земеделски училища в страната. Нещо повече, в този около 30-годишен период те се откриват преди всичко в градските центрове²². След войните, при управлението на БЗНС, започва разширяването на мрежата от земеделски училища. Открива се и висшият агрономически курс в Софийския университет. По-конкретната регламентация на функционирането и структурата на едно ориентирано към аграрната практика земеделско образование в България става обаче едва със закона от 1925 г. Този втори (и последен до 1944 г.) нормативен акт, наречен *Закон за земеделското образование*, влиза в сила през лятото на 1925

²¹ Wolf, G. Der Beitrag der landwirtschaftlichen Schulen zur Agrarmodernisierung Bulgariens in der Ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts. – In: Todorova, Z. [Hg.] Probleme der Modernisierung Bulgariens 19 und 20. Jahrhundert. Sofia, 1994, S. 72.

²² Ангелова, М. ‘Образцово село’..., с. 36 – 40.

г.²³. Той регламентира откриването на един нов вид учебни заведения в селата – т. нар. „допълнителни земеделски училища“. Именно в разширяването на мрежата от този тип училища се съзират възможностите за „най-масова земеделска и домакинска просвета за младежи от двата пола“ в селата²⁴.

В какво се състоят предимствата, според тогавашните експерти, на допълнителните земеделски училища? Обучението в тях трае 2 учебни години през месеците ноември – април, свободни от активна земеделска работа. Самият закон за земеделското образование определя като задължително посещаването на допълнително земеделско училище за всички момчета и момичета в училищна възраст, завършили прогимназия, чиито родители имат за главно занятие земеделие и които няма да продължат образоването си в друг вид училище²⁵.

Още едно преимущество на допълнителните земеделски училища се съзира и в това, че чрез тях е възможно да се въздейства и върху „възрастното земеделско население“. През летните месеци учителите и учителките от допълнителните земеделски училища трябва да уреждат курсове по домакинство, да подготвят лекции към организираните от читалищата т. нар. „народни университети“ заедно с учители от местните начални училища или прогимназии, с общинския лекар, агронома или свещеника в селото. В задълженията им влиза да посещават домовете на своите възпитаници (момчета и момичета) и съветват на място за подобряване уредбата на дома или да дават съвети по „модерно“ земеделие. Те са и хората, които осъществяват и няколкогодишните анкети и наблюдения за битовите условия в селото, които Институтът за земеделско-стопански проучвания провежда.

Инициативата за откриването на допълнителни земеделски училища в отделните села се поделя между земеделското министерство и селските общини, при заявлена готовност от общинска страна за тяхната финансова издръжка. Министерството се ангажира с осигуряването на преподаватели и с частично финансово подпомагане²⁶. Това е и основната отлика от другите

²³ Указ № 47 на Министерството на земеделието и държавните имоти: Закон за земеделското образование. – Държавен вестник, 101, 4.VIII.1925 г.

²⁴ „Допълнителните земеделски училища имат за цел да дадат на младежите от двата пола знания по земеделието и клоновете му, по селското стопанство и домакинство, както да допълнят и закачат добитите по-рано, в прогимназията, знания, с оглед към нуждите на практическия живот. Учението в тези училища трае 2 учебни години. Посещението на допълнителните е задължително за всички младежи и девици, главното занятие на които е земеделие и земеделско домакинство и които са свършили прогимназия“. Д. Щ. Б. (Дим. Бирников). Земеделските училища в България. – Селска младеж, 1942, г. I, кн. 5 – 6.

²⁵ Так там.

²⁶ Branekov, T. Die Landwirtschaftliche Bildung in Bulgarien. – В: Юбилеен сборник 1924 – 1939. Допълнително земеделско училище с. Габарево, Казанльшка околия. София,

видове земеделски училища в страната – практически земеделски, средни земеделски, зимни земеделски, специализирани по отделни отрасли в земеделието, които се издържат изцяло с държавни средства.

В началото на 40-те години системата на земеделското образование в България има приблизително следната структура: Агрономически факултет на Софийския университет и четири типа земеделски училища: два земеделско-учителски института²⁷, пет средни земеделски училища²⁸, 47 практически земеделски и земеделско-домакински училища²⁹ и 210 допълнителни земеделски училища с мъжки и девически отдели.

През допълнителните земеделски училища от създаването им през 1925 г. до 1943 г. преминават обучението си около 83 000 младежи (момчета и момичета)³⁰. Няколко наредби на МЗДИ предвиждат учителите при тези училища да продължават да въздействат върху завършилите младежи и девойки, като ги подпомагат в уредбата на техните стопанства и в подобрението на техните домове и след завършване на училището. Предвижда се това да става чрез финансовата подкрепа и стимулиране на завършилите от страна на МЗДИ посредством организирането в отделните селски общини на дружества на завършилите допълнителни земеделски училища. В началото на 40-те години в страната има 188 дружества на бивши земеделски възпитаници, обединени в Съюз на земеделските възпитаници със седалище гр. Плевен³¹. Тези групи, с над 5 000 членове

1939, с. 180 – 181.

²⁷ Един за учителки по земеделско домакинство в гр. Пазарджик и един за учители по земеделие в гр. Кюстендил. Земеделско-учителските институти имат за цел да подготвят учители по земеделие и земеделско домакинство за практическите и допълнителни земеделски училища. Курсът на обучението е 2-годишен. Завършилите успешно се ползват с правата на лица с полувисше образование.

²⁸ От тях 4 мъжки в с. Садово, гр. Битоля, гр. Плевен и Образцов чифлик край гр. Русе и едно девическо земеделско-домакинско училище в гр. Айтос с 5-годишен курс на обучение.

²⁹ „Практическите земеделски и земеделско-домакински училища имат за цел да подготвят добри и разумни стопани и стопанки по земеделието и клоновете му, годни за самостоятелна практическа работа в земеделските стопанства. Курсът е 2-годишен. За ученици и ученички се приемат младежи и девици, предимно синове и дъщери на земеделци, които са свършили прогимназия...“ Д. Щ. Б. (Дим. Бирников). Земеделските училища в България. – Селска младеж, г. I, 1942, кн. 5 – 6.

³⁰ За същия период (1925 – 1943 г.) в Практическите земеделски училища са преминали курс на обучение 5 651, а в средните земеделски училища 2 956 младежи и девойки. Вж. Бирников, Д. Допълнителните земеделски училища (Същност, цел, програми и организация). София, 1943, с. 16.

³¹ Минков, М. На другия ден... – В: Юбилеен сборник 1924 – 1939. Допълнително земеделско училище с. Габарево, Казанльшка околия. София, 1939, с. 69.

през 1941 г.³², са концентрирани най-вече в Шуменска, Плевенска и Врачанска, а най-много членове имат в Плевенска, Врачанска и Пловдивска област.

Таблица 2:

Земеделските училища в България след 1925 г. – брой и видове³³:

Година	Средно зем. у-ще	Практическо зем. у-ще	Допълн. зем. у-ще	Зимно зем. у-ще	Лозаро-ви-нар. у-ще	Практическо зем.-домак. у-ще	Средно зем.-домак. у-ще	Ср. у-ще по лесовъдство	Други
1925/26	3	1	14	7	1	6	1	1	У-ще по риболовъдство (РУ)
1926/27	3	1	34	8	1	6	1	1	РУ
1927/28	-	-	53	-	-	-	-	-	-
1928/29	2	2	69	9	1	6	1	1	РУ
1929/30	2	2	71	10	1	7	1	1	РУ
1930/31	2	2	68	14	1	7	1	1	РУ
1931/32	2	2	100	20	1	7	1	1	РУ
1932/33	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1933/34	2	3	120	24	1	7	1	1	РУ
1934/35	2	3	142	-	1	8	-	1	РУ
1935/36	2	2	165	-	1	8	-	1	РУ
1936/37	2	4	162	-	1	8	1	1	РУ
1937/38	2	4	162	-	1	8	1	1	РУ
1938/39	2	4	160	-	1	9	1	1	РУ
1939/40	2	4	208	-	2	11	1	1	2 У-ща по тютюна
1940/41	2	6	205	-	2	12	1	-	2 У-ща по тютюна

Нормативните документи по програмата „Образцово село“ и практиките по реализирането ѝ регламентират не само конкретните варианти за устройва-

³² Грижи за нашето земеделие. София, Издание на МЗДИ, 1942, с. 100.

³³ Wolf, G. Lesen für den Fortschritt... S. 118 – 119. През 1941 – 1942 г. се откриват и 8 нови земеделски училища в т. нар. „новоосвободени“ земи – 5 в Македония, 2 в Тракия, 1 в Добруджа. Виж: Грижи за нашето земеделие. София, Издание на МЗДИ, 1942, с. 98.

нето на образцовите земеделски стопанства. В тях постоянно се припомня и с кои групи млади хора в селата да се работи приоритетно. В случая това са изключително момичетата, завършили прогимназиална степен на образование.

Селските жени като основен обект на програмата „Образцово село“

Изключително хигиенният патос на програмата „Образцово село“ и опитите за промяна преди всичко в пространствата на селския дом определят като обект на въздействие на държавната институционална намеса главно селските жени, и то младите жени в селата³⁴.

В социологическите проучвания за „селското земеделско домакинство“ от 30-те години и заниманията с проблемите на „българската селянка“, основният акцент е свързан с „разхода на труд“ на селската домакиня – в дома и в стопанската работа. В тази посока най-представително е изследването на Христина Мочева „Селското земеделско домакинство в България през 1935/1936 (бюджет, обстановка и разход на труд)“³⁵. Това проучване и основните на него по-късни коментари на изследователи и обществено ангажирани аграрни специалисти отбелязват селото като нехигиенично пространство, застрашаващо жителите му и нуждаещо се от радикални реформи. Акцентите на тези публикации постоянно напомнят, че „modернизирането“ на селата неотменно се нуждае от младите момичета и жени, които би трябвало да усвоят модерните знания за това как да поддържат своето домакинство и да възпитават децата си по рационален начин³⁶.

Вера Тодорова-Йончева³⁷ насочва интереса си към младите жени в села-

³⁴ Вж. Ангелова, М. „Да стоим високо и да повдигнем околното ниво към нас“. Селските жени и движението „Образцово село“ (1937 – 1944). – Балканистичен форум, 1-2-3, 2003, с. 50 – 76.

³⁵ Мочева, Хр. Селското земеделско домакинство в България през 1935/1936 (бюджет, обстановка и разход на труд). София, 1938.

³⁶ Popova, K. Stories Upon Fabric..., p. 171.

³⁷ Родена във Велико Търново. През 1937 г. завършва Агрономо-лесовъдския факултет на Софийския университет. Работи заедно с Хр. Мочева и Я. Молов, първо като неплатен сътрудник на Института за земеделско-стопански проучвания, от 1939 г. като специалист в областта на социологията на българското село. Изследователските ѝ интереси са свързани с проучването на „интересите, дейността и задачите на селското момиче“. Анкетата обхваща около 1 000 момичета от цялата страна. Участва с екип от ИЗСП и в проучването за изработване на метод за „подобрителна работа“ в селата Житен, Голяновци, Петърч, Говедарци, Мала Църква и Маджаре. – ЦДА, ф. 915К, оп. 1, а.е. 69, л. – Г.Д. Кальпчиев (1906 – 1964).

та и в самия край на 30-те години провежда и публикува анкетата „Интереси, дейност и задачи на селското момиче“³⁸.

Таблица 3

Участнички и образователно равнище на участничките в анкетата „Интереси, дейност и задачи на селското момиче“³⁹:

Групи по възраст	I	II	III	Средно
Средна възраст на момичетата	16 г.	18 г.	23 г.	18 г.
Ученички (%)	67,1%	6,6%	1,6%	25,1%
Домакини (%)	31,7%	83,1%	82,0%	66,8%
Работят (%)	1,2%	10,3%	16,4%	8,1%
Не е продължила образоването си, защото:				
1.Не желае и няма интерес	25,5%	29,4%	28,3%	28,7%
2.Няма материална възможност	63,6%	60,6%	63,3%	61,5%
3.Родителите ѝ не позволяват	29,1%	28,4%	30,0%	28,7%
Би ли продължила образоването си?				
Да	68,3%	61,3%	52,2%	62,5%
Не	31,7%	38,7%	47,5%	37,5%

Социологическите проучвания на селските домакинства отчитат не само параметрите на домашното пространство, но и се опитват да проследят участието на жените в стопанската работа и включването им в различни обществени организации в селата. Към края на 30-те години на XX в. в около половината селски домакинства в страната има хора, които участват в някаква обществена организация. От тях едва 7,02% са жени – главно в християнски дружества, читалища, кооперации и пр.⁴⁰. Христина Мочева и Вера Тодорова-Йончева са тези, които в специализирания печат постоянно се опитват да популяризират създаването на женски селски сдружения по образец на американските домакински служби. През 1941 г. те публикуват на страниците на сп. „Земеделско-стопански въпроси“ проект за програмата на едно такова сдружение. Предлаганият от тях модел на женско дружество трябва да работи в няколко посоки: да подпомогне работата на селските жени в сферата на домакинството – храната, хигиената, домакин-

³⁸ Анкетата се провежда през 1939 – 1940 г. със съдействието на персонала от допълнителните земеделски училища в страната – 530 най-добре попълнени анонимни въпросници при средна възраст 18 г. и непосредствени впечатления.

³⁹ Тодорова – Йончева, В. С какви интереси живее селската девойка. – Земеделско-стопански въпроси, г. V, 1940, кн. 4, с. 217.

⁴⁰ Мочева, Хр. Участие на селото в разни организации. – Образцово село, 1941, кн. 2, с. 14.

ската икономия (рационализиране на труда и балансиране на домакинския бюджет), устройването на къщата и двора и пр.⁴¹. Особен акцент двете агрономки поставят в посока засилването на обществената ангажираност на селянките: „...В обществото – подготвяне на жената за една съзнателна и организирана намеса в социалния живот на селото – възприемане и подкрепяне на инициативите на училището, читалището, църквата и другите културно просветни организации във връзка с подобрене живота на селото; активно сътрудничество при организирането и извеждането работата в трапезарииите, детските градини, благотворителни дружества и други почиhi на селото“⁴².

Особено силен е и патосът на авторките, свързан с търсенето на възможности за ‘свободно време’: „...На жената да се даде възможност да се просвети и обуchi в своята всекидневна многостранна работа, за да може чрез едно настъпило рационализиране и облекчение на труда да открие свободно време, което да употреби за отмора и културно издигане“⁴³.

Министерството на земеделието и държавните имоти приема като един от основните си приоритети на работа по организиране на образцовите села в края на 30-те години именно „рационализирането“ на домакинския труд. Повече от десетилетие агрономката Христина Мочева е тази, която чрез Института за земеделско-стопански проучвания координира организационната работа по „рационализиране на храненето на селското земеделско домакинство“⁴⁴. Тя е и една от основните фигури в дискусионната общност от специалисти агрономи, които от страниците на специализирания печат предлагат своите решения за „подобрене на храната“ на селското

⁴¹ Мочева, Хр., В.Тодорова-Йончева. Участието на селската жена при подобрене живота в селото. – Земеделско-стопански въпроси, г. VI, 1941, кн. 4, с. 178.

⁴² Так там, с. 181 – 182.

⁴³ Брынеков, Т. Просветата на селската жена. – Млада българка, г. III, 1943, кн. 4 – 5, с. 12.; Вж. и Пенчева, С. Рационализация на домакинския труд. – Млада българка, г. II, 1941, кн. 2, с. 22 – 23.

⁴⁴ Мочева, Хр. Храната на нашето селско земеделско стопанство. – Земеделско-стопански въпроси, 1937, кн. 4; Мочева, Хр. Трудът на жената в домакинството и стопанството на с. Житен, Софийско. – Земеделско-стопански въпроси, 1939, кн. 2; Мочева Хр. Кухненската конференция като метод за домакинска просвета в Съединените щати. – Земеделско-стопански въпроси, 1942, кн. 3; Мочева, Хр. Принос към опознаване живота и храненето на родопското население. – Архив на българското земеделско дружество, 1942, кн. 1; Мочева, Хр. Основни начала при уредба на кухня. София, Издание на Института за земеделско-стопански проучвания, 1943; Мочева, Хр. Храната на българския селянин. София, Издание на Института за земеделско-стопански проучвания, 1946.

население. В тогавашните дискусии тези въпроси придобиват очертанията на комплексен проблем. Храненето на селското население се представя като здравен, хигиенен или чисто модернизиран проблем. В опитите за рационализиране на храненето в селото специалистите виждат и част от начина, по който може да се навлезе в селския живот. Все пак най-осезаемият акцент при поставяне на тези проблеми е здравно-хигиенният. Осигуряването на разнообразна, питателна и в достатъчно количества храна за селските домакинства се извежда преди всички останали въпроси. Затова и държавните инициативи в сферата на храненето през втората половина на 30-те години се концентрират към това да направят в колкото е възможно повече села обществени консервни работилници, бани и т. нар. „фурни-комбинати“⁴⁵.

Голяма част от нормативните документи на МЗДИ на всички равнища (областни служби, околовърховни и районни агрономства, общински агрономически служби), както и публикациите на представители на министерството в специализирания печат, свързани с провеждането на начинанията за „подобрене бита в селото“ повтарят почти буквално една и съща фраза: „Работата по стопанското и културно подобрене на селото трябва да бъде поставена в тясна връзка със земеделското образование и особено с образоването на селската жена...“⁴⁶. В програмите на девическите отдели на допълнителните и практическите земеделски училища курсовете по готварство, ръкodelие, шев, птицевъдство и т. н. играят наред с обучението по земеделие много голяма роля⁴⁷. В тях неизменно се включва цялата тази група предмети, пряко насочени към подготовката на девойките за ролите на майка и домакиня, с което се работи за установяване на нормите за тези роли и формирането на представите за „образцовата“ майка и домакиня⁴⁸.

⁴⁵ „Чрез обществените фурни се цели да се даде на селското население качествен, здравословен и евтин хляб, като едновременно с това се облекчи селската жена...“ – Бирников, Д. Щ. Проблеми в живота на селското земеделско население и мерки за тяхното разрешаване. – Земеделско образование, 1942, кн.3 – 4, с. 14; Калъпчиев, Г. Рационализиране на хлебопроизводството в българските села. – Земеделско-стопански въпроси, г. VII, 1942, кн. 2, с. 49 – 55; Попов, Д. Народни консервни работилници. – Стопански възход, г. III, 1941, кн. 1, с. 19 – 20.

⁴⁶ ЦДА, ф. 371к, оп. 3, а.е. 2095, л. 2.

⁴⁷ Попова, К. Истории върху плат. Едно популярно женско ръкodelие през втората и третата четвърт на двадесети век. – В: Тя на Балканите. Благоевград, 2001, с. 390.; Вж. и Николиев, Гр. Какво трябва да бъде земеделското и земеделско-домакинското образование у нас. София, 1938, с. 11.

⁴⁸ Александрова, Е. Какви ще станем. – Земеделско-домакинско знание, Видин, г. I, 1939, бр. 5, с. 1; Вж. и Колева, Д. Биография и нормалност. С., ЛИК, 2002, с. 62.

Изграждането на достатъчно широка мрежа от професионални земеделски училища в края на 30-те и началото на 40-те години на XX в. е свързано не само с по-големите бюджети на МЗДИ⁴⁹, но и с наличието на вече достатъчен брой специалисти и специалистки, работещи в сектора на „обществената агрономия“ и преди всичко на учителки специалистки по земеделско домакинство в тези училища⁵⁰.

Жените агрономки и учителките по земеделско домакинство – за усвояването на „рационалните“ домакински практики или как се възпитава „модерната домакиня“ на село

Експертите на програмата „Образцово село“ отбелязват, че в директната подобрителна работа с жените в селото най-успешно биха работили жени специалистки⁵¹. Осъзнаването на тази необходимост още в началото на 20-те години е и причината през 1920/21 г. да се открие Институтът по земеделско домакинство в Пазарджик. До 1938 г. в него се подготвят около 270 специалистки по земеделско домакинство, които работят по-късно в системата на „обществената агрономия“ – учителки по земеделско домакинство към районните и околовийски агрономства в цялата страна⁵².

С откриването през 1921 г. на Агрономическия факултет към Софийския университет възможност да следват там получават и момичета. Преди това висше агрономическо образование в чужбина получават няколкостотин българи – до края на XIX в. това са общо 135 души (от тях 27 се дипломират преди 1878 г.)⁵³. Първата дипломирана агрономка в България е родената в София през 1894 г. Ганка Рускова. Тя следва в Москва и Бон и след завършването си преподава в различни земеделски училища и работи като агрономка в районните служби на земеделското министерство⁵⁴. Прави впечатление, без за това да има специални изследвания, че към висше агрономическо образование се насочват преди всичко млади жени от големите градове

⁴⁹ Вж. Бирников, Д. Допълнителните земеделски училища (същност, цел, програма и организация). София, 1943, с. 16 – 17.

⁵⁰ Стоянов, Ас. Няколко предпоставки за земеделско-стопанско строителство в нашето село. – Земеделско-стопански подем (Орган на Бургаския клон на Дружеството на агрономите в България), бр. 1, 1938, с. 3.

⁵¹ Николиев, Гр. Цит. съч., с. 30.

⁵² Пак там.

⁵³ Wolf, G. Lesen für den Fortschritt..., S. 35.

⁵⁴ Пак там, S. 32.; Цит. по Павлов В. Apostoli на българското земеделие. Част първа. София, 1939, с. 180 – 181.

(Христина Мочева и Вера Тодорова-Йончева също не правят изключение⁵⁵), а в земеделско-домакинския институт и в практическите земеделски училища следват главно момичета от селата и малките градове.

Една статия на агрономката Радка Симеонова, публикувана през 1940 г. в сп. „Млада българка“, дава известна представа за проблемите на тези млади жени, решили да се професионализират като специалисти в аграрното поприще: „Ако надникнем в аудиториите на агрономическия факултет, на първо място ни прави впечатление, че количеството на мъжете е преобладаващо. Рядко може да се открие присъствието на някое момиче. Ограниченията, които се правят на жените при приемането им в университета, тук се чувстват най-силно. До скоро само 5 или 6 бяха щастливките, които имаха достъп до тая специалност. За голяма радост сега броят на жените е удвоен, но все още голяма част от кандидатките не могат да бъдат удовлетворени в техните стремежи... Българката е отрупана с толкова много задължения и труд, та сама никога не би се загрижила за своето културно издигане. Енергичната агрономка ще й посочи средства за улесняване на всекидневната ѝ работа, ще я научи как да си приготви необходимите удобства, ще й създаде най-после интерес към непознати до тогава за нея неща, от които тя би извлякла толкова полза!“⁵⁶.

След завършването често се оказва проблемен и достъпът на агрономките до работа в обществено-агрономическите служби. Документите на МЗДИ за работещите в областта на обществената агрономия през 1941 г. показват следната картина: сред началниците на отдели и инспекторите в министерството, както и в обществено-агрономическите служби при областните дирекции и в районните агрономства няма жени. Сред участъковите агрономи (общо 260) фигурират имената едва на 9 агрономки⁵⁷. Останалите най-вероятно упражняват професията си като преподавателки в различни земеделски училища в страната.

На учителките в допълнителните земеделски училища и на работещите в общинските и околовръстни здравни служби се разчита в най-голяма степен да работят за „нормализирането“ на битовите условия в селата: „Селският дом трябва основно да се хигиенизира, да се осигури обстановка скромна, но приветлива и здрава за обитаване. Една голяма роля в това отношение трябва да изиграе допълнителното земеделско училище и местната медицинска власт, като се уредят здравни домакински курсове, изложби и се даде

⁵⁵ ЦДА, ф. 194К, оп. 1, а.е. 191, л. 1 – 4.

⁵⁶ Симеонова, Р. Стudentkata по агрономство. – Млада българка, г. I, 1940, кн. 1, с. 18.

⁵⁷ ЦДА, ф. 194К, оп. 1, а.е. 191, л. 1 – 4.

на предпазната медицина по-голяма популярност. Установяване на контрола върху хигиената в дома, проагитиране построяването на скрити отводни канали, домашни бани и клозет⁵⁸.

Изследванията на Христина Мочева за обстановката и разхода на труд в селските домакинства от втората половина на 30-те години на XX в. са изходната базата, от която в следващите години се очертават конкретните посоки и сфери на подобрителите начинания в селата, съобразно държавните стратегии. Резултатите от тези проучвания по-късно се възпроизвеждат постоянно на различни равнища. На такъв случай се натъкваме в документите за отчетната дейност на Плевенската областна земеделска камара за 1938 г. Докладът по ресора „Подобрение на бита в селото“ е представен от учителката специалистка към камарата Злата Симеонова⁵⁹. В уводната част тя представя в щрихи въпросите, свързани с повишаване „щандарта на живота в селото“, цитирайки пространно Мочева. Злата Симеонова повтаря за пореден път констатацията, че условията, при които живее земеделското население в България са „под всяка норма“. Тя посочва няколко основни причини, които лежат в основата на ниското жизнено равнище в селото: малките доходи (от там и намалението на покупателната и консумативна способност на населението); скритата и явна безработица; недостатъчната просвета; липсата до този момент на достатъчно „системни“ грижи, целящи подобрение на живота в селото. След това Симеонова уточнява, че тези въпроси в последните години са подети от Министерството на земеделието и държавните имоти и Дирекцията за народно здраве и се очертава една „планомерна политика, която с редица законоположения и начинания цели подобрение на бита на селото“⁶⁰. Заедно с това тя не пропуска да отбележи, че за да се очаква една подобна политика да има успех, най-напред трябва добре да се познават нуждите, да се проучат конкретните условия, за подобряването на които ще се работи. Симеонова групира проблемните области така, както ги виждаме и в нормативните документи по програмата „Образцово село“ – подобрение на храната, облеклото и жилището, благоустройстване на селото и хигиенизиране на селския дом, организиране и просвета⁶¹.

Опитите да се въздейства на жените в селото, за да променят параметрите на своето съществуване в посока към рационализиране на домакинския и

⁵⁸ Пак там, с. 416.

⁵⁹ Симеонова, Зл. Подобрение бита на селското население. – Годишник на Земеделската камара – Плевен, 1938. Плевен, 1939, с. 402 – 418.

⁶⁰ Пак там, с. 402 – 403.

⁶¹ Пак там, с. 403.

селскостопански труд и да внесат градски елементи в поддържането на селския дом, разчитат не само на специалист(к)ите по земеделско домакинство: „Просветата на селската жена, обаче, не трябва да бъде дълг само на държавните институции – общопросветни и специални училища... Просветените жени в селото – учителки от общеобразователните и земеделски училища, акушерки, детски учителки, съпруги на чиновници и др., могат да изиграят една много полезна роля в областта на селската женска просвета, защото на тях не ще им бъде отказана помощ нито от властта, нито от училищата, нито от читалищата, нито от кооперацията, нито от църквата. Ако тая инициатива се обособи и чрез едно женско дружество, което да стане фокус на усилията за работа на селската жена, тогава тази народополезна дейност би била особено одухотворена“⁶².

Малко по-изчерпателна представа за реалните ефекти на програмата сред младите жени в селата може да се даде не само чрез архивните документи и отразяването в специализирания печат. Все още е възможно някои от тогавашните момичета сами да аргументират житетските си избори. Интересно е да се види как самите те, като участнички в събитията, ги възприемат и дефинират, какви са собствените им анализи и мнения.

Сред автобиографичните интервюта с няколко жени, родени през 20-те години на ХХ в., в които са добре откроени рефлексите им по отношение „образцовистката“ пропаганда, ще представя един конкретен пример – разказа на жена от едно от образцовите села, която е учila в средата на 40-те години на ХХ в. в земеделско-домакинския институт в Пазарджик. С. И. е родена през 1925 г. в с. Долни Луковит, Плевенско – образцово село по програмата за Оряховска окolia. То е едно от „витринните“ села по програмата⁶³. В непосредствена близост (в Плевен, а по-късно в Долни Дъбник) е и седалището на Съюза на завършилите допълнителни земеделски училища. Родителите на С.И. са земеделци, притежаващи около 80 дка земя. Тя е най-голямата от трите деца в семейството. След основно образование в селото и тримата завършват гимназия (в Кнежа и в Оряхово). През 1946 г. С. И. постъпва в девическия земеделско-домакински институт в Пазарджик и завършва неговия последен випуск преди закриването му през 1948 г. Семейството й е едно от 20-те в селото, включени в програмата или в „проекта“, както самата тя опре-

⁶² Бърнеков, Т. Просветата на селската жена. – Млада българка, г .III, 1943, кн. 4 – 5, с. 13.

⁶³ В сп. „Образцово село“ няколко поредни броя в специалната рубрика „По пътя на образцовите домакинства, стопанства и села“ проследяват образцовистките начинания в селата Долни Луковит и Мрамор. Вж. Образцово село, г. II, кн. 3 – 4, 5 – 6, 7 – 8.

деля „Образцово село“: „През 1943 г. беше идеята за образцовото село. То не се обособи. То не можа да се обособи. Такава му беше идеята на правителството. 1944 г. стана преврътът и той си отиде, германецъ... агроном, изпратен от Германия с цел да основе това стопанство – образцово. Той трябваше да основе това образцово земеделско стопанство, но поради стеклите се политически събития не можа да се осъществи този проект, тая програма... Не знам кой му е набелязал тия 20 семейства. С 20 семейства той трябваше да работи. Едно от тия 20 семейства беше нашето...“⁶⁴.

Интересни са коментарите на С. И. за допълнителното земеделско училище в селото, преподавателките там и мотивите ѝ да се насочи към домакинския институт: „А кой ме насочи? Това, че в нашто село имаше много хубаво обзаведено земеделско училище. Допълнително земеделско училище. Двегодишно, в което ние след института трябваше да бъдем преподавателки. След прогимназия – две години. То не дава никакво образование, просто дава някаква просвета. На момичетата – в областта на домакинството, в областта на шиенето, на бродерията. На момчетата – земеделието, овощарство, градинарство, пчеларство – това момчетата. Образцово, образцово – много хубаво земеделско училище. И там преподавателката, която беше по домакинство, беше момиче от село, завършила в Пазарджик... А преди нея, друга една, която пак беше от Пазарджик, и татко много я ценеше... Тя Атанасова се казваше. Три села ѝ се даваха на нея – тя да ходи, да посещава тия села, да подпомага домакините, да ги обучава как се отглеждат буби и същевременно да ги обучава на домакинство и домакинска икономия. И на нея ѝ беша предоставили, понеже тя имаше район няколко села, ѝ беша предоставили двуколка. И тя седне на двуколката, и татко вика: „Като видя Елена Атанасова на двуколката... – много му беше приятно – там ще идеш и ти да станеш като Елена Атанасова“. И верно отидох там...“⁶⁵.

За С. И. времето, прекарано в института в Пазарджик, е един от най-значимите моменти в биографията ѝ. Тя възстановява почти по минути престоя си там – подробно разказва за предметите, часовете, учителите и учителките, за момичетата, за плановете за бъдещето, които за чертаели заедно. С. И. не е успяла да се реализира на избраното от нея поприще, но оценката ѝ за значимостта на образованието, което е получила, е недвусмислена: „Имахме право да преподаваме в земеделски училища. Аз не можах, защото тях ги закриха през 1949 г. – веднага щом завърших. Със закриването на нашия институт закриха и училищата. Ние останахме на пътя... Възпитание, аз не мога да кажа, че го дължа на родителите си, защото те са слабограмотни, с начално образование.

⁶⁴ Интервю със С. И., р. 1925 г., с. Долни Луковит, Плевенско.

⁶⁵ Пак там.

Майка има IV отделение, татко има IV отделение. ... Така че – там в института. Това е средата, която ми е дала това, което съм нещо⁶⁶.

Позоваването на автобиографичните разкази на момичета, докоснати или засегнати от амбициозните програми за „подобряване на живота на селското население“ не е самоценно, макар и фрагментарно в настоящия текст. Промените и континуитетът в жизнените им ориентации и биографии могат да бъдат коректно преценени и оценени, разбира се, само ако се проследи и техният социализационен опит, и индивидуалният начин, по който те са решили да изграждат своя живот⁶⁷.

Заключение

Много малко се знае днес и за хората, които стоят зад програмата „Образцово село“, и въобще за концепциите за „повдигане на бита в селото“. Повечето от тях от втората половина на 40-те години на ХХ в. потъват в неизвестност или са принудени да „изтрият“ от автобиографиите си своето участие в тези проекти. Христина Мочева, например, е принудена да работи в преводаческия отдел на един от институтите по селско стопанство, а Вера Тодорова-Йончева се насочва към съвсем различно професионално поприще.

Програмата „Образцово село“ не успява да реализира докрай намеренията на създателите си. Причините този проект да „не изпълни докрай обещанията си“⁶⁸ трябва да се търсят не толкова в някакви утопични хоризонти, зададени в рамките на самата програма. Вярно е, че идеолозите на „образцовизма“, разчитайки преди всичко на младите хора в селата, залагат резултатите на програмата в близкото бъдеще. За повечето от тях обаче то не се оказва толкова „образцово“. В условията на „колективизацията“ от 50-те години една голяма част от селяните „образцовисти“ се оказват сред първите етикетирани като „кулаци“. Повечето села, включени в програмата още в периода 1946 – 1947 г., са подменени с нови, а бившите „образцови“ наказателно са оставени от новата власт с минимални инвестиции в инфраструктура, благоустройствство и т.н. Документите по програмата след есента на

⁶⁶ Так там.

⁶⁷ Вж: Стоилова, Р. Женското предприемачество. – Във: Фотев, Г., Р. Стоилова (съст.). Жените: справедливост днес. София, Институт по социология при БАН, 2000, с. 55; Ferge, Zs. Women and Social Transformation in Central Eastern Europe. – Czech Sociological Review, Vol. 5, № 5, 1997, p. 175.

⁶⁸ Ръвол, Ж. Разказване и познаване: Употребите на разказа в историята. – В: Знеполски, И. (ред.) История. Разказ. Памет. София, 2001, с. 17.

1944 г. я представят като изцяло нова идея с която „социалистическата власт ще изгради новото село“⁶⁹.

Преди изпълнението на програмата да бъде прекъснато, тя все пак успява да реализира някои от своите основни цели. Дори когато една голяма част от жителите на селата нямат възможността да направят препоръчваните в момента подобрения, програмата предлага възможности те да се информират за тях – предлага ги като стандартна норма и буквально ги излага на показ – в образцовите села и в образцовите домакинства. В този смисъл се е състояло основа, което една находчива дефиниция за модернизацията формулира като „революция на растящите очаквания“. Предлаганите от „Образцово село“ норми постепенно се превръщат за много хора в селата в единствено разполагаемия поведенчески ресурс⁷⁰.

Заедно с всичко това, в резултат на разгръщането на мащабните програми за „повдигане на селото“ българският селянин се оказва и по-тясно обвързан с конюнктурата на подобни проекти, случващи се по това време и в други части на света. Като особен, но средищен акцент на модернизиционното усилие се очертава експертното налагане на здравно-хигиенния въпрос. Това въвежда важната и все още осъдена в нашата историография проблематика за човешките измерения на историческите промени. Вменяването на здравно-хигиенният въпрос като културна норма и въвличането на селяните и преди всичко на селянките като активни участници в процеса на установяването ѝ е тезата ми за съдържанието на експертната концепция на програмата; концепция, основа на убеждението, че промяната на човешката индивидуалност е мястото, откъдето поемат всички останали пътища на историческата промяна.

⁶⁹ В „историческите справки“ към фондовете на документите от Държавните архиви, обработвани през 50-те и 60-те години буквально се „крият“ следите на подобрителните проекти за селото преди 1944 г. Интересен пасаж от историческата справка на фонда на едно околийско агрономство ги представя така: „....По подобрене бита на селото е извършено съвсем незначителна работа. Цялата дейност на фондообразувателя по така шумно прокламираната идея за подобрене на бита на селото се е свеждала до изнасянето на някоя и друга беседа относно използването в сурво и консервирано състояние селските артикули. Провеждани са краткотрайни некачествени курсове по тази линия. Направени са няколко опита за откриване на консервни работилници по селата, но резултати не са получени...“ – ДА – Благоевград, ф. 24К – Околийско агрономство, Г. Джумая, Историческа справка, с. 3.

⁷⁰ Рот, К. Практики и стратегии за овладяване на всекидневието в едно село на социалистическа България. – Социологически проблеми, 1998, кн. 3 – 4, с. 226 – 227.

ТРАДИЦИИ И ИНОВАЦИИ В ЖИВОТА НА РОДОПЧАНКАТА В ПЕРИОД НА ПРЕХОД (1938 – 1958 г.)

Надя Велчева

Десетилетията след Освобождението са белязани с утвърждаване ролята и значението на легитимните държавни институции, които с новите си функции в свободната българска държава работят за етнокултурното и националното развитие на страната. На фона на общите социално-политически и обществени промени укрепват процеси с различна степен на интензивност, последователност, социален и етически обхват, с различна продължителност в тяхното развитие, но с една обща за всички насоченост – възраждане и консолидиране на българската нация. Регламентираните взаимоотношения между държавата и църквата и повишената роля на светските институции превъзмогват културната изостаналост на българката в освободените етнически територии на България, повишават нейната социална активност, отдалечават я от ограничаващото я по традиция религиозно влияние, дори в кръга на нейното семейство. Процесът не е единозначен за всички социални слоеве женско население, за жените от града и селото, за жените от Родопския регион.

В сложно изменящите се от началото на миналото столетие процеси от политически, идеологически и културен характер етноложката наука има това предимство пред останалите науки от обществознанието, че изследва противата явления чрез конкретни наблюдения и непосредствен контакт с проучваните лица. Настоящата работа е написана въз основа на научни публикации и конкретно изследване на авторката, проведено в продължение на няколко години (1981 – 1984 г.), с реална възможност за паметово възпроизвеждане от интервираните на явления и събития, които характеризират двадесетилетието между 1938 – 1958 г. Проучени са селища от териториалния обхват на Родопите, който включва „изцяло Смолянски и Кърджалийски окръг, планинския рид Гората и разположените на юг от него територии на Хасковски окръг, южните планински части на Пловдивски и Пазарджишки

окръг и планинските части на Благоевградски окръг на изток от река Места. Това е тази част от Родопите, която е в съвременните граници на България¹. Изследвани са следните населени места: Ракитово, с. Сърница (Пазарджишко); Кърджали, Момчилград, Джебел, с. Чакаларово, с. Кирково, с. Перперек (Кърджалийско); Кричим, с. Кукулен (Пловдивско); Маджарово, с. Тънково (Хасковско); Смолян, Доспат, Мадан, с. Момчиловци, с. Забърдо, с. Борино, с. Давидково (Смолянско); Якоруда, с. Елешница (Благоевградско)².

В родопските селища възрожденските идеи се разгръщат и имат последователи в началото на ХХ в. и най-вече след 1912 г. Светската дейност на читалищата е определено насочена и отговаря на необходимостта на конкретния момент, свързан с издигане културата и просветата на родопското население. Възобновената дейност на читалищата в Средните Родопи – в селата Устово, Славейно, Райково, Петково и на други места, и нововъзникващите в селата Девин, Доспат и другаде – имат като основна задача възраждането на родолюбивите чувства на българомохамеданите и възвръщането им към традициите на техните родови корени. С такава насоченост са и първите читалищни инициативи за приобщаване на това население към националните идеи на свободна България – разпространяване на исторически и художествени четива с патриотична тематика, организиране на общи за цялото население детски утра и училищни празненства с подчертано уважение към българското обучение и българския учител, включване на родопските мохамедани в националното движение за построяване паметник на Кирил и Методий, устройване на новогодишни тържества и други такива инициативи от общеционален характер и значение.

Културно-просветните стремежи на новосъздаващите се читалища в Родопите са с определена насоченост и внимание към жената мохамеданка. Оценява се ролята на просветата и образоването като най-важните фактори в свободна България за откъсване на българката от ограничаващото я религиозно влияние на исляма и влиянето й в обществения живот. Създават се условия за възприемане от родопските училища идеите на учителската социалдемократическа организация, която развива дейност, насочена към утвърждаване на прогресивни форми в обучението и образователната система. Но все още като институция училището няма традиции в Родопския край,

¹ Мичев, Н., Ч. Младенов. Географски особености и тенденции в развитието на населението на Родопите. – В: Родопски сборник. Т. 6. София, 1987, с. 5.

² Резултатите от теренното етноложко изследване на авторката на настоящата студия се намират в Архив ЕИМ при БАН: инв. № 990-II; № 992-II; № 993-II; № 6-III; № 7-III; № 8-III; № 9-III.

особено по отношение на влиянието си върху българките мюсюлманки, и тези социалдемократически идеи остават само едно пожелание в бъдещата дейност на родопските училища.

В първите десетилетия на политическо обединение на родопското население с това от останалата част на страната българите християни в областта по един спонтанен начин се стремят да приобщят мохамеданите към промените на новото време. Подтикът е емоционално-психологически, присъщ особено на женската част от родопското население, но твърде практичен за един период на реално развитие на българската жена в условията на свободна България. Основаното през 1929 г. в с. Устово женско благотворително дружество има за цел общественото издигане на родопчанките и особено на българките мюсюлманки чрез облекчаване на техните битови задължения в семейната среда. Усилията за организиране на ученическа кухня са една от задачите на организацията в тази насока³. За един продължителен период на мизерия, лишения и недоимък, на религиозно противопоставяне на населението в родопските селища вниманието към социалните проблеми на българомохамеданката оказва положително влияние върху психологическите настроения в отношенията между християни и мохамедани.

Социално-политическото развитие на България в първите десетилетия на ХХ в. благоприятства за избледняване на религиозното противопоставяне на населението от Родопския край. През 30-те години на миналия век сред местните първенци в родопските селища започва да се оформя и да търси място в социалната йерархия прослойка от българи мюсюлмани, свързана със зараждащата се тук дребна буржоазия и интелигенция. Тя осъзнава необходимостта от собствен облик и престиж чрез повишаване на своето обществено, образователно и културно равнище. Интересите на тази обуржоазявяща се част от българското мюсюлманско население се преплитат с интересите на зародилото се патриотично и родолюбиво движение в родопските селища за възраждане на българщината сред онази неграмотна и необразована част от мохамеданите, която продължава да носи бремето на ислямизацията и деформираното си етническо самосъзнание. В този момент буржоазнодемократичното развитие на страната благоприятства за вътрешната интеграция на българите в Родопите и подпомага чрез своите централни културни институции развитието на това движение.

Така се поставя началото на един възрожденски процес сред българомохамеданско население в Родопите, насочен към единението на всички

³ Примовски, Анастас. Най-старото културно-просветно огнище в Средните Родопи. – В: Родопски сборник. Т. 4. София, 1976, с. 51.

българи в родопските селища, към утвърждаване на тяхното национално самочувствие и самосъзнание за единен родов корен в миналото. Идеята, възникнала първоначално в смолянските селища със смесено в религиозно отношение население, привлича вниманието и на други села с българомохамедани. Така се стига до създаването в Смолян през май 1937 г. на първата в Роропите българомохамеданска културно-просветна дружба „Родина“.

Народностно-патриотичният характер на родинското движение се проявява в неговите цели, задачи и средства, които взети в своето единство и последователност, представляват един процес на продължение на българското етнокултурно развитие към единение на хората от Родопския край. Това движение преповтаря всички онези етнически утвърдени форми от предходните епохи в развитието на българските институции, които формират и утвърждават през вековете народностните ни традиции и единството на българския етнос. От такъв тип са патронният празник на родинската дружба на Гергьовден (патронна форма от еснафските организации); уставът и програмата на дружба „Родина“ (взаимствани документи от революционните комитети на национално-освободителното движение); средствата на въздействие – вечеринки, представления, беседи, сказки, изложби и пр. (взети като образец от културно-просветната дейност на читалищата от периода на Възраждането) и пр. Тези средства се прилагат най-вече за изваждане на българките мюсюлманки от тяхната обществена изолация. Инициаторите на тези мероприятия обективно преценяват задържащите фактори в поведението на българките мюсюлманки – техните съпрузи и по-възрастните в семейството, и насочват своето внимание към по-младите, необвързани така дълбоко с ислама. „Болшинството женени младежи“ – четем в кореспонденцията на смолянски представител на движението до завеждащия педагогическите училища в Министерството на просветата по повод организирането на битова вечеринка – „смятат да доведат жените си, а така също и някои по-възрастни... Всеки случай времето на панисламисткото увлечение на техните бащи и деди се е вече изпарило и младежта почва да живее със съвсем други идеали – да се приспособяват и те към новите условия наред със своите еднокръвни братя християни...“⁴.

Устоите на българомохамеданката през столетията на робството, когато въпреки исламските догми тя запазва своя език, древни обичаи и празници, показват и в това време на възраждане на родопското население, че нейното поведение не се ограничава от вкоренени исламски предписания, а от

⁴ Караманджуков, Ал. Документи по възникването на дружбите „Родина“. – В: Родопски сборник. Т. 4. София, 1976, с. 141 – 142.

вътрешно-емоционални и психологически задръжки. Освобождаването от тези психологически мотиви чрез обществено възприемане на нейната поява в общността наред с християнките утвърждава у нея чувството за свободна изява и като българка мюсюлманка в свободна България. „Интересно е положението на жените помакини, които бяха дошли на вечеринката“ – пише в същата кореспонденция. – „Сега те постоянно били отрупвани от техните съвернички, които ги питали с голям интерес какво са видели в читалището. А тия щастливки не можели да се нахвалят какво имало, кой какво играл, какво казвал и пр. Сега ще имаме пък нашенска битова вечеринка... та слушам, че се готвели много помакини и от тия, които вече идвали, и други, които ще дойдат на нашата вечеринка“⁵.

На културно-битова основа се преодоляват психологическите противоречия във взаимоотношенията между българите християни и мюсюлмани, с подчертано разбиране и уважение към културните и религиозните традиции на българите мюсюлмани. Зачитат се от християните регламентиращите и контролиращи права на тяхното семайно и обществено обкръжение според поддържаните традиции в тях. Патриарhalно-нравствените норми на поведение на християнката на обществено място, от които тя е започнала да се освобождава, при българките мюсюлманки с участието и на религиозната традиция продължават да определят до голяма степен нейното поведение. На тези вечеринки тя седи отделно от мъжете, не участва в шареното хоро от мохамедани и християни. Но на този първи етап от движението за възраждане на българщината в Родопите и утвърждаването на българското самосъзнание у мохамеданите се стига до едно спонтанно осъзнаване от тях на необходимостта от премахване на различията, които ги делят от християните. От средите на българомохамеданското население излиза първоначално идеята за смяна на тюркско-арабските имена с български.

Актуални и до днес са онези клаузи от устава на дружба „Родина“, които интерпретират отношението между религията и светската власт, между религиозната и етническата принадлежност, между религиозното и националното самосъзнание. В устава се съдържат следните текстове: дружбата трябва „да бди за строго придръжане към религиозните догми на мюсюлманството и Корана, който трябва да стане разбираем за мъжете, жените и децата“, стреми се „да изкоренява всичко небългарско в духа и живота на българите мохамедани и мохамеданки, като чисти чуждиците в нравите, обичаите, навиците, облеклото, езика и бита, които ги отделят от общото сближение, единение и братство между българите мохамедани и българите християни“.

⁵ Пак там.

Уставът е категоричен: „В дружеството могат да влизат само събудени и запазени за род и родина българи мохамедани, които са готови да мащнат феса, яшмака и фереджетата на жените“.

Социално-икономическото развитие на Родопите извежда и българката мюсюлманка в обществената среда на селището. Проблемите на нейното приспособяване имат предимно нравствено-психологически характер и зависят до голяма степен от предразполагащите я фактори в тази среда: отношението на християнското население към нея; отражението на религиозното и различие върху взаимоотношенията ѝ с околните; степента на чувството ѝ за принадлежност или не към социалната общност на тази среда; степента на нейната религиозност и способността ѝ да възприема светските форми на социален живот и пр.

Предвид сложния комплекс от психологически задържки в процеса на обществена адаптация на българките с мюсюлманска вяра, дружбите насочват своята дейност към премахване на част от факторите, които въздействат върху тяхната психика и поведение. Това е вторият етап във възраждането на българките, приели исляма за своя религия. Интерес от съвременна гледна точка представлява в това отношение фактът, че мюфтийствата по места се включват активно в преодоляването на психологическите бариери, които биха обременили българката мюсюлманка да се чувства чужда на своята етническа среда. Например в „Окръжно на Неврокопския мюфтия до имамите в окoliaта за преобразования в народностен дух“ от 18 август 1942 г. се обръща внимание върху преодоляване на различието при българките, повлияно от религията. В него се казва:

- Жените да се простят с досега носените робски наметала (фереджета, була, яшмаци и шалвари), като същите бъдат заменени с обикновена народна носия (рокли), а кърпите на главата да бъдат вързани отзад;
- Поздрави, благопожелания и други подобни да се изказват на говоримия български език, като „Добър ден“, „Добра среща“, „Бог да помага“ и т.н.
- Да се премахнат всички решетки (кафези) по прозорците, които пречат на слънцето...
- Да се обрне сериозно внимание на уредбата върху чистотата в нея, което е верска длъжност на мохамеданин.
- За в бъдеще всички новородени деца да се записват в общините само на български национални имена⁶.

⁶ Караманджуков, Ал. Документи за родинското възрожденско движение сред българите мохамедани в Западните Родопи. – В: Родопски сборник. Т. 6. София, 1987, с. 182.

През 1942 г. за кратко време българите мюсюлмани в Смолянско, Ардинско, Златоградско и Девинско сменят своите имена с български. Следват ги Чепинско и Неврокопско през 1943 г., заедно с най-консервативните в миналото турчеещи се села.

През разглеждания буржоазен период е налице положителна етнокултурна тенденция, която не изключва развитието на подобни процеси дори в изолирана и затворена за външни влияния родопска среда. Като част от общобългарската държавно-политическа система културните промени и в Родопите следват онези насоки, които са общовалидни за цялата нация и подчертават стремежа на българското население към национално-политическа, икономическа и културна консолидация. Протичащите процеси в новата, със своите буржоазнодемократични стремежи държава създават условия за бърз положителен ефект от възрожденския процес сред родопското население през 40-те и първата половина на 50-те години на миналия век и общ стремеж към етнокултурна консолидация.

Исламският фанатизъм, който десетилетия наред поддържа религиозните противоречия и етическото разединение сред българското население, в свободна България отстъпва място на толерантността, взаимното зачитане и уважение, които водят до отслабване на религиозността и нейното ограничаване в интимния свят на отделния индивид. Дори исламската религиозна институция в лицето на мюфтийствата, без да накърнява исламския канон и шериатското право, се присъединява към възрожденския процес сред българите мюсюлмани и стремежа за отхвърляне на онези елементи в обичаите, облеклото и бита, които носят не религиозен, а чуждоетнически смисъл.

Встрани от буржоазната политика, насочена към консолидиране на българската национална общност в Родопите, остава турското и циганското население от региона. Онези турски семейства, които остават в териториалните граници на България, родени и свързани чрез своите деди с родните си места, остават изолирани от протичащите модернизационни процеси в цялата страна. Дори получават държавно застъпничество за тяхната изолация и вътрешна автономия със свои частни училища и културно-образователни организации. Липсва идея за приобщаване на това население към българската национална общност. Използваната арабска писмена система оставя особено жените без образование и в социална изолация. И в навечерието на Втората световна война (международната обстановка и предприетите от държавата закони по отношение на евреите и другите инородни групи в българското общество) настъпва според един от изследователите на този период „едно де-османизиране на българско-

то общество, но същевременно и едно ре-османизиране на обществения живот на българските турци”⁷.

Социално-икономическите проблеми на родопските селища са общи за цялото население, независимо от неговите етнически и религиозни различия. След затваряне на достъпа до Беломорието и Егейско море постепенно замира животновъдството, запада занаятчийското производство. Икономиката на района се насочва изключително към земеделието, което поради примитивната техника (дървено рало, мотика, рядко плуг) и почти повсеместния наклонен терен на обработваемите площи, не води до стопански просперитет на родопчани. При това приоритет сред земеделските култури заема тютюнът, една от най-трудоемките за отглеждане промишлени култури. В някои селища неговият относителен дял до 1944 г. е най-голям в производствено-стопанската дейност на населението – в Златоградско 100%, Смолянско 90%, Неврокопско 83%, Пещерско 71% и т.н., и има важно място в икономиката на целия регион⁸.

Икономическото положение на родопчани продължава да носи белезите на най-изостаналия и затворен за нови промени район от страната. Връзката с вътрешността на страната е крайно ограничена – само през Пловдив, а голяма част от междуселниците пътища са непроходими. В голямата си част селското население поддържа затворения характер на своето натурано стопанство, а в по-големите селища индустрията бавно набира скорост. Делът на работещите в индустриалните предприятия родопчанки е най-висок за разлика от мястото им в занаятчийските и търговските предприятия. Най-голям е броят на работничките в тютюневата промишленост. До въвеждане на тонгата жените работят предимно като чистачки и пасталджийки, а след това възприемат и някои от мъжките дейности⁹.

Въвеждането на купонната система през 1940 г., постановлението на Министерския съвет от 6 юли 1944 г. за откриване на работнически столове в държавните и частните предприятия, постигнатите икономически придобивки вследствие на стачните борби на родопското население и редицата други икономически и социални мероприятия не успяват в този военен период

⁷ Бюксеншютц, Улих. Малцинствената политика в България. Политиката на БКП към евреи, роми, помаци, турци (1944 – 1989). IMIR, 2000. Електронен вариант <http://www.imir-bg.org/imir/books/malcinstvena%20politika%20na%20BKP.pdf>, с. 67.

⁸ Монов, Цв. Селското стопанство и аграрната структура в Родопите през епохата на капитализма (1918 – 1944). – В: Родопски сборник. Т. 6. София, 1987, с. 67.

⁹ Дамянов, Н. Социално-икономическото положение на среднородопското население през Втората световна война. – В: Родопски сборник. Т. 3. София, 1972, с. 72.

да стабилизират и изравнят в икономическо отношение Родопския регион с вътрешността на страната. Но процесите, които се развиват в родопските селища, макар и много бавно, следват общите тенденции в общащонационалното социално-икономическо, политическо и културно развитие, в които като едно общо цяло участва родопското население – без деление по неговия произход, религиозна и социална принадлежност. Това е времето, когато и на социално-икономическа основа се стига до единение на родопското население чрез неговия общ стремеж към социално и икономическо превъзмогване на съществуващите трудности по време на войната. Същевременно се забелязва тенденция на разочарование от буржоазната държавна система с отзук върху етическите и религиозните процеси в Родопската област.

С установяването на народнодемократичното управление след 9 септември 1944 г. проблемът за социално-икономическото и културното развитие на Родопската област е тясно свързан с идейно-възпитателната дейност сред нейното население. Тя става част от голямата борба на Комунистическата партия на идеологическият фронт в цялата страна за премахване остатъците от буржоазната идеология и разпространяване на марксистко-ленинските идеи. Тази целенасочена идеологическа промяна интуитивно беше свързана от населението с подобна смяна на религиозната вяра в миналото и дава отражение върху неговите психологически и нравствени настроения. От една страна, семейните традиции и взаимоотношения, локалното обществено мнение и реакцията на съзнанието предразполагат част от родопчани да продължават да живеят по старому. В по-изолираните и затворени селища с компактно турско население семейната среда продължава да предава от поколение на поколение османо-турския език, религиозните исламски норми в поведението, в празниците и обичаите, т. е. в противовес на актуализацията на националнообединителната идея, включваща в процеса вече и инородната етническа група в района. Така се активизират сред мюсюлманското население всички религиозни напластвания от миналото, които укрепват у него турско етническо самосъзнание. Така и родинското движение, започнало с голям ентузиазъм за утвърждаване на българщината и българското самосъзнание на българите мюсюлмани в Родопите, постепенно загълхва.

С по-голям успех е икономическата политика на комунистическото управление, която включва ред мероприятия в това направление – работнически контрол в предприятията, национализация и др., с които се цели бърз преход за развитие на икономиката и повишаване на производството. Особен напредък има при продължаване на промишленото развитие и укрепване икономиката на родопските селища, тъй като Родопската област е била и

си остава най-изостаналият в икономическо отношение селскостопански район със слабо развита индустрия. Сравнително с бързи темпове се оформят няколко центъра на миннодобивната и преработващата промишленост: в Мадан съветски специалисти продължават през 1948 г. работата по разкриване на рудните предприятия; в Маджарово мината започва да работи през 1951 г.; през 1955 г. в Кърджали влиза в действие Оловно-цинковия завод; дървопреработващата промишленост се съредоточава в Ракитово и Якоруда; текстилната промишленост оформя производствения облик на Доспат и Ракитово. В много от селата се разкриват производствени цехове, в които работят предимно жени, независимо от вяра и етнос. Постепенно икономиката на селищата в Родопската област оформя техния облик чрез приемственост и свързаност на традиционните поминъци (тъкачество, боядийство и др.) с новите промишлени отрасли, а също с развитието на животновъдството и земеделието и паралелните с тях промишлени дейности.

Новият промишлено-агарен облик на родопските селища изисква сложна професионална структура на тяхното население, която изпреварва образователното равнище за съответните професионални изисквания. Въпреки прогресивните тенденции в образователното дело от буржоазния период, Родопите по брой на училища и посещаемост в тях остават на едно от последните места в страната. До 1940 г. от общо 990 населени места само в 408 има първоначални училища, а за целите Средни Родопи – една гимназия в с. Райково. Голяма част от училищата са от по-старо време, представляват изостанали паянтови постройки в близост до джамиите. Грамотността на населението на този етап се измерва с притежаването на най-елементарни познания и определен кръг от религиозни знания. В този смисъл може да се смята, че 68% от населението на Смолянско през 1938 г. е грамотно: от него 59% са християни и само 9% мюсюлмани. В другите околии този процент е още по-нисък, особено що се отнася до българките мюсюлманки. Подобна е констатацията и за селищата с турско население или в смесени населени места. До 1944 г. например Хасковски окръг е на първо място в страната по неграмотност на своето население.

И след 1944 г. в много от селищата продължава да се изучава Коран и да се актуализира исламската идея за ограничаване на образоването сред женското мюсюлманско население. Новата законодателна власт издава редица наредби-закони, насочени към преодоляване на културната и образователна изостаналост предимно на българките християнки: за изравняване правата на лицата от двата пола, за премахване на вероучението от учебния процес, за отделяне на църквата от държавата. Политиката на комунистическото уп-

равление е такава, че само десетилетие след възраждането на българското етническо самосъзнание сред българите мюсюлмани в родопските селища, започва обратният процес сред тях по пътя на турцизацията.

За периода 1944 – 1948 г. почти всички селища от Родопския край са обхванати от училищна мрежа с всички степени на образование, включително и професионално профилирани. За същия период са създадени за турското население и училища с преподаване само на турски език. Една част от българите мюсюлмани, които продължават да спазват строгите норми на исламската религия, също записват своите деца в тези училища. За турското население, което по семейна традиция предава майчиния си език от поколение на поколение, тези турски училища оставят десетилетия наред една генерация туркини изолирани от обществения живот на страната, поради невладеенето на български език. Те продължават да живеят в своята вътрешна турска автономност, слаба урбанизираност предимно в селата, без образование за реализация в обществото, провъзгласило равенство между половете и издигане престижа на жената.

И така до 1959 г., когато социалистическата държава поема нов курс на политика към турското население и към българите мюсюлмани чрез насырчаване на тяхната българска етничност. С министерско постановление се отнема обучението по турски език и държавата поема изцяло издръжката по образованието на децата на българите мюсюлмани и на децата от турските семейства, въпреки това, особено жените от родопските селища, остават с ниска степен на образование. Причините имат комплексен характер: влияние на негативни религиозни традиции, неправомерна образователна политика (разграничение на турската етническа общност и поставянето ѝ в изолация от общобългарската просветна система, негативно отношение на българското население към образователните привилегии на турските деца), затвореност и компактност на турските и българомохамеданските семейства в селата и други подобни.

В един толкова съществен преход на политически и идеологически промени от капитализъм към социализъм, културните трансформации се реализират с по-бавни темпове, особено когато се отнасят до семейството като социален институт и които със своята рефлексия определят статута на родопската жена. Сред родопското население спецификата се определя до голяма степен от особеностите на социалната макросреда: разнороден етнически състав, религиозна поляризация, разнообразна културно-битова система в града и селото. Независимо от създадените възможности за разгръщане на капиталистическите обществени отношения, които биха тласнали икономи-

ческото и културното развитие на региона, на практика родопските селища изостават в своето развитие. Основните поминъчни дейности, свързани със земеделието и животновъдството, с тютюнопроизводството, са трудоемки, примитивни и нискодоходни отрасли, които задържат традиционната структура на родопското семейство и патриархално-нормативните традиции в него¹⁰.

Тази социо-културна среда в родопските селища запазва до 60-те години на миналия век устойчивост на традиционните форми на поведение при семейно-бракчните отношения и между поколенската приемственост, до голяма степен под влияние на религията при мюсюлманите и обичайноправни нравствени норми, съобразени с етническата традиция при християните. Особено в селата отношенията между младежите и девойките са почти без промяна. Продължават да се срещат тайно, а явното виждане е само на попрелки или по време на байрамите в присъствие на възрастните. И макар харесването между тях да се допуска от общественото мнение, семейната среда запазва приоритет в изграждането на предбракните представи за нравственост като прототип на старите виждания – по традиция при мюсюлмани те запознаването между младежа и девойката става на годежа, когато баща на момчето плаща бабахак (буба хакъ, откуп) на родителите на девойката. При християните агърлькът (откупът) постепенно изчезва като задължителна обичайна норма, но и при тях се поддържа традицията на предбракна затвореност, тъй като след годежа младите се виждат предимно на седенките. Като отклонение от установените нравствени норми е обичаят „крадене“ при съгласие на двамата млади. Приставането, влаченето е позната обичайна практика в цялата страна. Запазва до късно своето значение не само в Родопите, но във всички онези райони, в които властта на мъжа и родителският авторитет при избор на брачен партньор остават приоритетни при вземане на това решение.

И все пак семейната християнска среда санкционира патриархални обичайноправни нравствени норми под влияние и предимно съобразени с етническата традиция. В същото време тя не е изолирана от общите тенденции към освобождаване от негативния патриархизъм във взаимоотношенията между девойките и младежите. Например в периода между войните частичната миграция на мъжкото население за препитание извън селото се съпровожда и от миграция на девойките. През зимните месеци те ходят на исчалък чак до Солун, но по-често стават измишарки (слугини) в Пазарджиш-

¹⁰ Макавеева, Л. Родопското семейство в периода от края на XIX до 50-те години на XX век. (Етноконфесионални аспекти). – Българска етнология, 1995, кн. 2, с. 16 – 29.

ко и Велинградско. Тяхното поведение се приема още тогава за естествено в селската среда и не променя отношението на младежите към тях. Тенденцията към демократизация на предбрачните и семейните отношения и към икономическа независимост на работещата жена се разгръща особено след 40-те и 50-те години на миналия век. В това отношение туркините продължават да са твърде ограничени под влияние на исляма. В тяхното поведение в семейството и извън него продължава да доминира религиозната доктрина. Особено в селата и сред неграмотното население жената има подчинен статут в семейството: бракът е все още покупко-продажба, тя е примирена с пълновластието на мъжа, лишена е от право на глас при бракоразводно дело или имуществени взаимоотношения. Социалните контакти на туркините извън семейството, дори и в градовете, продължават да са ограничени, като на обществени места те нямат право да се показват без яшмак и фередже. Това поведение е продуктувано от миналата традиция на силна сегрегация на половете. Оттук и липсата в повечето млади момичета и жени на чувство за сигурност, свобода и възможност за личностна изява извън семейната среда.

Семейният консерватизъм обаче успява да опази българката мюсюлманка от полигамията, от твърде ранните бракове и голямата възрастова разлика между въстъпващите в брак. Според шериата девойката може да се омъжи след навършване на 9 години и разликата със съпруга ѝ да варира между 30 и 40 години. Българката мюсюлманка продължава обаче общобългарската традиция от миналото за брачна възраст – между 14 и 16 години, а и по-късно, и никога не допуска многоженството, пак според българската традиция. Като локална родопска традиция остава все пак занижената възрастова граница, особено при туркините и българките мюсюлманки за склучване на брак. При тях все още мотивите за ориентация се определят от по-възрастните в семейството, които продължават да се придържат към исламските доктрини и тяхното налагане на младите – и през 30-те и 40-те години има случаи на омъжване на девойката против волята ѝ, понякога мъжът е по-възрастен, женен с деца, но за сметка на това е богат, има макар и рядко и българи мюсюлмани с по две, три законни според шериата жени¹¹. И през следващите десетилетия се спазват никяха и сюнета, носят се шалвари и забрадки заради тяхното религиозно осмисляне, двойно се именуват децата при българските мюсюлмански семейства и др. Туркинята е по-активна в религиозното възпитание, като предава на своите дъщери готовите исламски доктрини, които и тя е приела за мяра на нравствеността в семейството – тя ги събира на дуви (молитва), тя съблудава

¹¹ Шаранска, Ф. Българомохамеданската сватба в Якорудско. – Българска етнография, 1996, кн. 4, с. 89.

приготвянето на 2 – 3 намазли (намазъци, молитвени килимчета), които са задължителен елемент от чеиза на всяко момиче. При тази група население тясно са обвързани религиозното и нравственото съзнание.

Все пак новите реалности в развитието на региона са предпоставка за по-интелигентните бъгаромохамедански семейства да търсят опора в далечното минало. Редица случаи от историята, които говорят за българския произход на подложеното в миналото на исламизация българско население, се предават от уста на уста, превръщат се в легенда и памет. Например през 1957 г. в Ракитово се съдят за наследствен имот две семейства: християнско и мюсюлманско. Роднинската връзка между тях била налице. И не толкова съдебната делба възбужда интереса на обществеността, колкото доказаният родов корен на двете семейства. Случаите са спорадични, но държавните институции не правят по-сериозни усилия за приобщаване на това население към българската нация, за преодоляване на исторически натрупаните подозрения между българите християни и българите мюсюлмани. Процесите на възраждане на българското етническо самосъзнание сред българите мюсюлмани, а също и започналият процес на приобщаване на турското население към българската нация с цел постигане на фактическа равнопоставеност с българите, за по-високо образование и реализация са в по-късен период, който завършва през 1985 г.

До към средата на миналия век между селищните отношения се подчиняват на локалната затвореност и на установените норми и правила на отношения във всяко отделно село. Представите за отличие на едно село от друго се изразяват по етническата принадлежност на тяхното население, по неговата религиозна определеност и по външните белези на културата им като отражение на тази двойна принадлежност – различия в облеклото (по цвета на някои от неговите елементи, различия в кройката, в терминологията, начина на използване), различия в езика или диалекта, в празниците. На тази основа са и съществуващите забрани за между селищни бракове като израз на стремежа за запазване на етническата и религиозната компактност. Те влияят твърде ограничаващо върху поведението предимно на българката мюсюлманка и туркинята, докато християнките са по-свободни поради контакти между селища с българско християнско население. Тези контакти почиват на нравствени изисквания, залегнали в обичайното право на родопските българи, които затварят и запазват в миналото етническата и нравствената чистота на българските селища, регулират извънселищните им взаимоотношения с турското население¹².

¹² Примовски, Ан. Някои черти из обичайното право на родопските българи. – В: Етногенезис и културно наследство на българския народ. София, 1971, с. 119.

Близостта на някои селища до по-големи градове води още през 30-те и 40-те години до промени на някои вътрешноселищи и междууселищи отношения. Особено в онези родопски селища, които имат преобладаващ български състав, се нарушава представата за противопоставяне с населението с друг етнически произход и различно вероизповедание вследствие разделянето на населението по социално-класов и професионален признак. Дори само настъпилите изменения в някои от елементите на традиционната култура на българското население в Родопите (например богатите и интелигентите заменят традиционните потури със „спуснатия панталон“, а занаятчиите – с „брич панталон“) са били достатъчни за изместване на представата за отличие от междууселищното към социално-класовото, и то независимо от границите на отделното селище.

С по-късна дата от изслевания период, към края на 70-те и началото на 80-те години процесът на урбанизация, миграция на населението и на хора от вътрешността на страната към родопските селища, разширениите контакти и комуникации, спомагат за отпадане на редица затворени за областта норми на взаимоотношения между съседните села, между селото и града, между малкия и големия град, независимо от техния етнически или религиозен състав.

Гостоприемството, така типично за българката родопчанка в миналото, се превръща и през изследваните две десетилетия в една от общочовешките добродетели и основна черта в характеристиката на цялото родопско население. Особено уважение и внимание се оказва на гостите от друго село или от „големия“ град. Икономическите, социалните и културните контакти между селищата, независимо от техния тип и състав на населението, рушат диференциращите белези между тях, макар че и младите знаят за различията в миналото на тяхното село от съседното. Сега тези различия се изразяват предимно в прякорите на преселниците от другите селища – планици, чешлии, гелемета, сачаклии, хамбарлии, франгаджии и пр., без да носят етническа или религиозна натовареност. В отделните дялове на Родопите се запазват сред населението понятията за махалите – в селищата с българско население те се свързват предимно с големите родове в миналото; при българите мюсюлмани – със забележителни местности в селището; в смесените селища – с религиозната и етническата принадлежност на тяхното население. Само-съзнанието за „родното“ (махалата, селото или града) обаче не противоречи на отворените контакти с „другите“. Често срещащото се противопоставяне между селищата е предимно на културно-битова основа – по отношение на съществуващата или липсващата битова или културна база, на местната или външната интелигенция и други подобни различия.

На места обаче в селища с компактно в етническо или религиозно отношение население, предимно турско, с културно-регионална и икономическа затвореност, тези различия по отношение на другите селища се свързват изключително с разграничителните белези на религията и етногрупата, което създава почва за социално напрежение в отделни ситуации и активизиране на религиозните и етническите противоречия. Появяват се изселнически настроения сред турското население, засилват се противоречията с българите на верска основа, преднамерено се разширява билингвизмът с приоритет на османо-турския език, създават се предпоставки за антипатии на етническа основа с българите. Тези явления отразяват реакцията на съзнанието, в частност на нравственото съзнание, изразено чрез поведението (невинаги адекватно на убеждението), като борба между емоционално-психологическите настроения, отрицателните религиозни напластвания и идеологическите аспекти в нравственото поведение. Подобни рецидиви в един напреднал процес на общорегионално и национално единение между българи и турци сочат подценяването на психологическите, емоционалните и морално-етичните страни в този процес при вмешателство от политически характер.

* * *

Независимо или паралелно с държавните политики, процесите в бита и културата, важни в развитието на етноса и етническата идентичност в общ план, имат масов характер, но при различни локални ситуации придобиват и определена местна специфика. В историко-стадиален аспект тази специфика отразява степента на консолидираните обективирани форми на културата в рамките на целия обществен организъм и онези различия, които очертават регионалната пъстрота и богатство на тези форми. Подобно на основните елементи на културата, нейните локални варианти форми като сътношение между „общо“ и „особено“ също имат етническа функция, но с различен интензитет и сила на проявление. Те се колебаят в зависимост от степента на взаимното проникване и осмисляне на тези форми на регионално равнище или в общите рамки на българското общество. Особено специфичното, макар да съдържа в себе си черти от общоетническото, функционира като етнообединителен фактор в рамките на локалната група население и като етноразграничителен от други етнически култури. Осъзнаването на етническите функции на културата в различен порядък и на различно ниво прави локалната група уязвима на външни влияния. Подобна лабилност в самоидентификацията си имат българите мюсюлмани и отчасти турското население при дълголетното си културно-битово съжителство с българите.

Погледнато в исторически план, особеностите на османо-турския феодализъм в Родопската област водят до нейната териториално-културна обособеност и изолираност от народностно-националните процеси, които обхващат останалата територия на страната. Преобладаването на дребното стопанство, изостаналата земеделска техника, неграмотността на голяма част от населението и наложените норми на феодалната администрация задържат развитието на капиталистическите отношения. Атмосфера на прогресивно развитие в начина на производство е предпоставка и за застой в културния процес. Локалната култура прекъсва активната си връзка с общоетническите черти на културата в рамките на целия български етнос и е подложена на натиск от наложените нови културни елементи чрез исляма и османо-турския език.

Новите елементи, наложени в културата на исламизираното родопско население, макар и външни по отношение на тяхното създаване и възпроизвеждане (и следователно не могат да имат същата етническа функция като утвърдената народна култура на българите), успяват да изместят голяма част от онези елементи в бита и културата на българите мюсюлмани, които имат регионална специфика. Те допринасят до отслабване на етно-регионалната обединителна функция на културата и до естествена изолация на това население. Вътрешногруповата затвореност на българите мюсюлмани и появата на индиферентно отношение към етническите връзки с българите в цялата страна е показател за започнал процес на отслабване на етническото самосъзнание. Същевременно българското християнско население в Родопите, благодарение на активната роля на българката родопчанка, укрепва и обогатява с национални елементи регионалната специфика на своята култура, която заедно с християнските напластвания в нея се превръща в защитно средство срещу религиозните и чуждоетническите културни влияния. Това довежда до двустранна изолация на българите в Родопите, до обособяването и групирането им в областта на верска основа. Исламизираното и подложено на етнически натиск българско население, изолирано и изостанало от общия културен процес, започва да осмисля като чуждоетнически и онези български елементи от своята култура, които остават живи в паметта, но с определен изживян или потиснат от ситуацията езически характер в тяхното осмисляне. На тази основа, като загубва през тези векове праяката битова връзка с народната култура на християните, етническото самосъзнание на част от българите мюсюлмани се замъглява и деформира. Промяната в съзнанието е съпроводена със „собствено“ осмисляне от групите българско население с християнско и исламско вероизповедание на етноразграничителните

свойства на отделни елементи от своята култура. На религиозна основа се засилва турското културно влияние върху българите мюсюлмани.

Равновесието между етнообединителните и етноразграничителните функции на културата на българите мюсюлмани (а това е характерен белег за нейната етническа стабилност и устойчивост¹³⁾ е нарушено, но то не води до пълна загуба на нейната етническа характеристика. Всички елементи на културата – материални, духовни, социо-нормативни, независимо от етническата им натовареност, изпълняват едни и същи универсални функции: веществено-функционални и социални, взети в тяхното времево развитие¹⁴. В този смисъл противопоставянето „ние – те“, което се появява сред двете верски групи българско население и говори за различия или деформации в етническото самосъзнание, се осъзнава не на равнище коренно различни елементи в тяхната култура, а в полярната двузначност на някои от тези елементи.

При турското население в Родопите културната идентификация като етнически турци идва по линията преди всичко на исляма. Защото, въпреки че родопското население е етнически разнородно, сред него не се открива сериозна база за съпоставка на две оформени етнокултурни системи. Не се развиват сред българските турци главни структурообразуващи съставки от османо-турската народна култура като народно изкуство и домашни занятия, музика, песни и танци като обща за всички турци народна фолклорна традиция, архитектурни образци, занаяти и пр. Чрез исляма се налагат в бита отделни елементи от материалната култура или части от обредни комплекси на духовната култура, осмислени от религията, които ограничават или напълно заменят българските форми. Последните се превръщат в пасивен „фонд“ на съзнанието, а чрез османо-турския език турското население задвижва и привлича в обръщение някои религиозни форми, осмислени от него като „етнически“.

Елементи от българската традиционна народна култура или цели обредни структури остават почти непроменени дори и от времето и обслужват бита и културата на цялото родопско население, независимо от неговата етническа или религиозна принадлежност. Такива са: селскостопанските цикли на дейност; средствата за транспорт; тъкачните техники и тъкането, начинът и фор-

¹³ Токарев, С. Разграничительные и объединительные функции культуры. – В: IX международный конгресс антропологических и этнографических наук, Чикаго, 1973. Москва, 1973, с. 1 – 3.

¹⁴ Поршнев, Б. Противопоставление как компонент этнического самосознания. – В: IX международный конгресс антропологических и этнографических наук, Чикаго, 1973. Москва, 1973, с. 6 – 7.

мите за орнаментиране на ризи, нощници, чорапи (мотивите върху чорапите на жените означават „роза“, „борче“, „пиленце“, а мъжките са със сини линии в горния край – еднакви за българи християни и мюсюлмани например в Якоруда); елементите от народната сватба (онези символични действия, които са насочени към благополучие в семейството: невестата внася тиква в новия си дом, „за да са големи децата“, може с мед и масло рамката на вратата, „за да е сладък животът“ и други, които се срещат не само при християните, но и в селища с турско и българско мюсюлманско население като Чакаларово); някои обичаи от календара, извършвани за здраве на хората („овалването“ в росна трева на Гергьовден в села с българско и турско население като Перперек, Чакаларово, Кирково и др.), за благополучия в стопанската година (при „напяване на китките“ и български и турски девойки пеят: „чили го, мили го, чувата китка, ен напрещ излезе, на много рабка, берже (царевица, фасул)“ – Кирково); някои представи за живота и смъртта и пр.

Тази синкретична по своя характер култура в родопските селища продължава да функционира и през капиталистическото развитие на страната. С някои особености. Към 30-те и 40-те години на миналото столетие започва процес на възвръщане сред българите мюсюлмани и турското население към първоначалната етническа полярност на техните основни културни форми. Някои от чуждите напластвания отпадат, други остават, а с тях и чуждоетническото им осмисляне. Това е повод за част от българите мюсюлмани да се „върнат“ към християнската вяра, други осмислят чуждоетническото като верско, а трети приемат чуждоетническото като собственоетническо и започват да се турчаят. Сравнително бързо отпадат небългарските елементи в културата на голяма част от българите мюсюлмани – високите дувари около къщите, решетките на прозорците, но остават по-трайно в бита онези наложени форми, които са тясно свързани и осмислени чрез исламската религия – в облеклото (фереджета, забулване, носене на шалвари), в празниците и обичаите (байрами, рамазани, мевлиди, при сватба и погребение), в социално-нормативните отношения (обвязването, подчиненото положение на жената и пр.).

Процесът на разпадане на традиционната народна култура (започнал в другите райони на страната от края на XIX в. и продължил до към 50-те години на миналото столетие) много слабо засяга териториално и културно обособените селища в Родопската област. Задържащо влияние оказват верската и културната ограниченост, слабото и изостанало икономическо развитие, трудният път на проникване на професионалната култура към града и селото на Родопите. Затвореността на областта към външни влияния е предпостав-

ка за вътрешнорегионална културна и битова идентичност чрез възвръщане към родопската регионална специфика на традиционната народна култура от още по-старо време, която събужда родолюбивите чувства у българите мюсюлмани и привлича със своята местна специфика роденото тук турско население. Повишава се интересът към песенното народно творчество, което тук има определен родопски колорит; домашните занятия се налагат в бита – тъкат се най-красивите в цялата страна халища, губери, черги; бродират се възглавници, ризи и нощници с традиционните за района шарки и цветове. В смесена среда от българи и турци се възобновяват някои от традиционните календарни празници от християнския календар като Великден, Гергьовден (Маджарово), народните обичаи коледуване, сурвакане (Кърджали: работник от града, от турски произход си спомня, че към 1947 – 1948 г. като момче е ходил да коледува, да сурвака, знаел всички благословии, но ги казвал на турски език). Народните хора и ръченици все по-често се играят по сватби и събори (Кирково, Перперек и др.). Този процес бележи едно късно запазване на българската етническа традиция в някои елементи на културата в един доближаващ се до автентичност предхристиянски вид. С това може да се обясни и интересът на турското население към езическите културни традиции в Родопския край.

Двадесетилетието между 1938 и 1958 година в живота на родопчани и особено на родопчанката – българка християнка или мюсюлманка, туркиня, циганка, независимо от държавните политики има и своя логика на развитие, която определя динамиката между традициите и иновациите в техния всекидневен начин на живот.

ЖЕННИТЕ ЛАГЕРИСТКИ. ЗА КОЛЕКТИВНАТА ПАМЕТ НА ЕДНО ПОКОЛЕНИЕ

Ана Лулева

Времената на радикални политически промени оставят по-ярки следи в колективната памет, отколкото тези, които са преминали спокойно в рутината на ежедневието. Военните години и налагането на нов политически режим след края на Втората световна война са такъв преломен период за българското общество. За разлика обаче от други европейски страни, в които вече се е създала богата традиция в изследването на периода на войната и десетилетията след него с методите на устната история и в публични архиви са запазени гласовете на стотици и хиляди свидетели, у нас тези изследвания са все още затворени в академичните рамки и рядко намират широк обществен отзив и подкрепа. Междувременно, в началото на новото хилядолетие, кръгът на свидетелите, преживели войната и първите мероприятия на новата власт след 9 септември 1944г., все по-бързо се стеснява по биологични причини.

Тук ще очертая контурите на две споменни групи (memory groups) на жени, които досега не са попадали във фокуса на изследователския интерес, но заслужават специално внимание в перспективата на историята на паметта на българското общество. Това са двете групи на жени, които са били в лагер: едните – изпратени в т. нар. „концентрационни лагери“ в периода 1941 – 1943 г., другите – въдворени в „трудово-възпитателни общежития“ след 9 септември 1944 г. С жени, които принадлежат на тези групи, се срещаха по повод работата ми в последните две години по изследователски проект за принудителния труд в България в периода 1941 – 1962 г.¹. В етнологична перспектива беше важно да разбера как лагерното минало се спомня, осмисля и интегрира (или не) в персоналната и колективна идентичност на свидетелките, как се възпоменава от групата, дали формира колективна памет и как тя се променя във времето.

¹ По-подробно да това проучване вж. Лулева, А., Евг. Троева-Григорова, П. Петров. Принудителният труд в България 1941 – 1962. Спомените на свидетелите. София, под печат.

Разглеждането на колективната памет на бившите лагеристки поставя и по-общите методологични въпроси за епистемологичната стойност на категорията „поколение“ в изследването на паметта, за връзката „поколение – колективна памет“ в контекста на политическия преход след 1944 г., както и за значението на категорията „пол“ за конструирането на колективната памет на групата и за формирането на поколенческата идентичност.

Тук ще отбележа само, че след труда на Карл Манхайм „Проблемът за поколението“² в социалните науки се приема за аксиома, че понятието за поколение е необходимо за изследване на взаимовръзката между индивидуалния жизнен път и социалния контекст в историческа перспектива. Историкът Райнхарт Козелек подчертава, че понятието за поколение принадлежи към основните понятия на модерното темпорализиране (*Verzeitlichung*) на социалните отношения³. Приема се за безспорно, че социалната категория „възраст“ и свързаната с нея „поколение“ са важни структурни категории подобно на класа, пол, раса. Поради това изглежда странно, че методическата употреба на понятието поколение е сравнително слабо развита⁴. Аз приемам тезата, според която онова, което прави една възрастова група (кохорта) поколение, е съзнанието на членовете й, че са преживели определени исторически събития в еднакъв период от своя живот. Това ги различава от поколенията преди тях и след тях⁵. При изследване на различни споменни групи от едно поколение, последното се разкрива като обобщаваща категория, вътрешните граници в която се очертават от различните поколенчески единици («generational units» по Манхайм). Социалният психолог Мартин Конуей следва Манхайм и прави следния извод за поколенческите единици: не годината на раждане, а общият споделен опит, споделени възгледи за света, социална принадлежност, споделени интегративни нагласи и съзнание на членовете на групата за обща съдба формират поколенчески единици в рамките на едно поколение⁶. Тези харак-

² Mannheim, Karl. Das Problem der Generationen. – In: Karl Mannheim, Wissenssoziologie, Soziologische Texte 28, Neuwied: Luchterhand, 1964.

³ Koselleck, Reinhart. Einleitung. – In: O. Brunner, W. Conze & R. Koselleck (Hg.): Geschichtliche Grundbegriffe – Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland. Stuttgart, 1978, Bd. 1, S. XIII – XXVII.

⁴ За различните употреби на понятието „поколение“ вж. Kertzer, David I. Generation as a Sociological Problem. – Annual Review of Sociology, Vol. 9 (1983), pp. 125 – 149.

⁵ Bude, Heinz. Qualitative Generationsforschung. – In: Uwe Flick, Ernst von Kardoff, Ines Steinke (Hg.): Qualitative Forschung. Ein Handbuch. Rohwolt T.Verlag, 4. Auflage 2005, S. 187 – 194.

⁶ Conway, Martin A. The Inventory of Experience: Memory and Identity. – In: J. W. Pennebaker, D. Paez, B. Rimé (Eds.). Collective Memory of Political Events. Social Psychological Perspectives. Lawrence Erlbaum Associates. Mahwah, NJ., 1997, pp. 72 – 97.

теристики на поколенческата единица могат да се отнесат и до споменната група. В този смисъл двете съвпадат.

Първото ми приближение към хипотезата за връзката „споменна група – поколенческа единица“ беше един опит за интерпретация на автобиографичните разкази на мъже, родени през 20-те години на ХХ в., чиято младост съвпада с големите политически промени след края на Втората световна война⁷. Анализът на мъжките автобиографични разкази показва, че вътрешноколенческите различия са особено изострени и в рамките на едно поколение се формират групи със свой опит и памет („generational units“ по Манхайм). Биографичният опит и спомените на тези групи се различават и границата преминава по линията на тяхната (действителна или приписана) политическа принадлежност и съответно свързания с нея семеен произход. Установяването на новата власт наистина представлява драматичен прелом в живота на поне две генерационни единици – едните, за които житеиската траектория тръгва рязко надолу (назовани от новата власт „контри“, „фасаги“, „главорези“), и другите – чиито житеиски траектории тръгват рязко нагоре – комунисти, ремсисти, партизани. Когато говорят за младостта си, те не са „ние“, в смисъл на група със споделени ценности, възгледи за света, колективна памет; те не образуват група със „споделена памет“ (Рикъор). Поколението на родените през 20-те години на ХХ в. се „разделя“ от политическите събития на „герои“, „врагове на народа“ и „обикновени хора“, които днес представляват групи с различна памет. Различните им преживявания в годините на младостта, различните спомени и създадените във времето колективни памети са в основата на различни колективни идентичности и съзнание за принадлежност към различни групи. Мъжките разкази формират колективната памет на тези групи.

Средствата за формиране на колективната памет на лагеристите (мъже и жени) в двата различни политически режима са сходни: възпоменания, публикувани спомени, документални фильми, публикации в медиите и пр. Чрез тях се конструира консенсусен нормативен наратив за лагерното минало. Възможността за формиране на колективна памет зависи и от ресурсите, с които разполага групата – икономически и социални, както и политическа власт за реализирането им. Спомнянето от своя страна се проявява като политическо и стратегическо действие за социално утвърждаване на индивида

⁷ Аулева, А. „Но бяхме млади, та не го чувствахме това толкоз“. Тематизиране на младостта в автобиографичните разкази. – В: Костов, А., Д. Парушева, Р. Прешленова (съст.). И настъпи време за промяна. Образование и възпитание в България XIX – XX в. София, Институт по балканистика – БАН, с. 186 – 203.

и на групата. Променящият се политически контекст предопределя различната публична ценност на спомена за лагерното минало, както и промените в статуса на колективните памети на двете групи лагеристи.

„Концлагеристките“ (1941 – 1943 г.)

През 1941 г. в Еникъй са изпратени 23 жени, които впоследствие са преместени в лагера „Св. Никола“, Асеновградско. В бившия детски летен лагер край Асеновград до есента на 1943 г. с различна продължителност пребивават около 150 жени. Повечето са активистки на РМС, майки и съпруги на комунисти, които са в нелегалност или в партизански отряди. През 60-те години няколко от бившите лагеристки, които заемат високи постове в БНЖС и ОФ, като Дона Богатинова, Христина Брадинска, Пенка Дамянова, публикуват свои спомени за женския „концлагер“. В кратките спомени, обнародвани в пресата (сп. „Жената днес“, „Вечерни новини“) в чест на различни годишници (Девети септември, 40 години ВОСР, 8 март), се прокрадват мотиви на самоизъркане, героизиране, както и различни версии за бягството от лагера „Св. Никола“ на Лиляна Димитрова, Цола Драгойчева и Рада Тодорова. През 1964 г. в Библиотека за жената (Издателство на НС на ОФ) е отпечатана малката книжка „Женският концлагер Свети Никола“ с автор Вера Мутафчиева, по спомени на бившата концлагеристка Невяна Маркова. През 1978 г. Партиздат публикува книгата „Частица от живота“ на Лиляна Милошева – журналистка и бивша лагеристка, която вплита в своя разказ собствените си спомени с устните и публикувани разказите на други лагеристки. Така се формира легитимен официален разказ за „женския концлагер“. Основните мотиви в него съвпадат с тези от мъжките разкази, които също се публикуват в този период и представляват един доста по-голям масив: дългът пред Партията и народа, предаността на Партията, подчинението на колектива, пребиваването в лагера като борба, героизиране и акцентиране върху опитите за бягства, представянето на лагера като „школа“ за комунистическо възпитание се повтарят във всички публикации. Женските разкази се вписват в колективния разказ на мъжете-концлагеристи.

Полът в женските спомени има есенциален смисъл („природата на жената – дейна, разпоредителна [...] женската работа за нея е радост [...] винаги и навсякъде е подчинена на строг ред, дисциплина и самоконтрол, това прави ежедневието в лагера по-леко“). Едновременно с това, за придаване на по-голяма значимост на ролята и дейността на жените, се използва мъжки

род: говори се за „партийните дейци Рада Тодорова и Цола Драгойчева“, „отговорните работници в борческия РМС – Йорданка и Лиляна“. За да се изравнят по героизъм с мъжете, лагеристките са представени като олицетворение на добродетелите на българската жена, сред които е и „мъжествената самопожертвованост“ в името на бъдещето.

Безспорно лагерното минало е символен капитал, ресурс за възходяща житейска траектория след 9 септември 1944 г. Формираният в периода на социализма колективен разказ за концлагерите доминира и „погълъща“ индивидуалните спомени и това ясно личи в спомените, разказани след 1989 г. На поканата ми да разкаже за живота си, моя респондентка – бивша лагеристка започна отговора си с думите от заглавието на книгата на Л. Милошева („Частичка от живота“. С., 1978). Разказът ѝ за лагера следващо пътно написаното в книгата.

„А. Л. Бихте ли ми разказали за вашия живот.

Й. Ф. Вижте, много сме се занимавали с тази дейност, имаше и хора, които се занимаваха с тази работа, много пишеха спомени за убити, които бяха частичка от техния живот. В края на краищата останахме толкова малко, че не можем да се видим, да се срещнем.. [...]

Трябваше да участваме на трети март в демонстрация, насочена против правителството. Във връзка с тази акция полицията съсредоточи своето внимание по всички улици, които водеха към Народното събрание. Готовеха се акции да се издигнат лозунги, речи. Но при наличието на полицията, се дава сигнал да напуснем. Аз си тръгнах с една колежка да се прибираме. Живеехме на „Иван Асен“. Но на ъгъла, дето беше Китайското посолство, ни срещна един полицай, който ни позна от предишния арест, посочи ни и ни арестуваха. Бяха арестувани към 700 младежи студенти, бяха закарани в двора на участъка на „Аксаков“ за проверка – там минахахме един по един, едни пускат, други задържат и така една част от 40 – 50 души ни откараха вечерта в участъка на „Марин Дринов“. Сверяваха кой какво досие има, разпитваха ни и преценяваха, и накрая останаха много малко. Който успя да прати хабер до близките си – успя, другите – не. Останахме малко мъже и жени, в това число и аз. След това в Дирекция на полицията при известния Гешев ни закараха. Те бяха събрали доста материали кои работят като ремсисти и останахме вече съвсем малко. Накрая от там ни закарах в Дирекция на полицията в Пловдив. Аз знаех, че в Асеновград има лагер, защото като студенти събрахме храна и пари за изпращане на колети в лагерите. Така минахахме в пловдивското полицейско управление и от там в Асеновград и по една козя пътека с мулета, които носеха храна... и така аз се озовах в лагера „Св. Никола“, Асеновградско. Това беше лагера. Там вървях заедно с тези, дето водят

магаретата, като изкарват там храна и провизии. В лагера ни посрещнаха концлагериските. Така се озовах в лагера „Св. Никола“, Асеновградско. Там бяха много хора. Той съществува от юли 1941 г. до ноември – декември 1943 г. Постоянно присъствие на 50 – 60 души в лагера си има. Някои се освобождават, някои са следствени. Викат ги за разследване в София, някои са болни, настанени в болница, възрастни. И така аз попаднах в лагера „Св. Никола“. Какво представлява лагерът – то е една постройка през лятото децата да ги изпращат там за почивка. Има една сграда и до нея една друга, приспособена за такава цел. Понеже е на баир, от едната страна прозорците са на нивото на планината, а от другата страна има изравнено пространство – двор, което е оградено. От единния край има пътека, където идват магаретата, чешмата, от другата страна е тоалетната, сред природата, сковано така.

И попадам в лагер, в който аз не познавам много хора, защото те не са от студентската среда, там са събрани от цялата страна, арестувани, които са се занимавали с нелегална дейност, и считат, че са против правителството и ги изпращат в лагера – за да ги откъснат от другите, да ги изолират, за да не се занимават. Преминали са много хора, много. Аз имам един списък – имам една книжка на една концлагеристка. Тя е записала 150 души, които са преминали през лагера. Тя се казва Лиляна Милошева, една книга – „Частица от живота“ – е написала за лагера. Издадена е 1978 г. Тя я е написала и ми я подари по-късно. „Фашисткият концлагер за жени юни 1941 – ноември 1943 г.“. По-късно се запознахме и ми я даде. Тя е писала спомени, занимавала се е с тези концлагеристки, успяла е да вземе данни от архивите. Тя е от ръководството на концлагериските. Когато останахме по-малко, тя боледуваше и избра някои от нас, по-младите, за да предаваме това нещо, да остане след нас, да се знае и тогава ми подари тази книга... такива книги излизаха много. Тя е била освен в лагера, като студентка е работила, журналистика е завършила.

Така аз попаднах в живота на лагера. Какво да ти кажа за лагера. Не сме имали никаква трудова дейност, да ни задължават. Единственото, което от време на време ни позволяваха, беше да отидем заедно с полициите да си съберем дърва на баира, да си донесем, защото трябваше да се поддържа кухнята, трябваше да се готови на концлагеристките, защото от 50 до 70 души непрекъснато са там. Готовеха, дежурства се устройваха от лагеристките. Заварих ред и организация, все едно че това е едно семейство. Едната част от концлагеристките бяха настанени в една голяма стая, салон, над 20 души. Друга стая имаше над 10, трета стая – над 10. И една имаше за 3 – 4, за последните, които бяха дошли, и бяха приспособили тази стая. В лагера бяха настанени войнишки легла – железни войнишки със сламеници. По двама души на легло, по двама души на легло... в нашата

стая бяха наредени. 10 легла тук сложени, другата част е коридор, вратата и една кофа – вечерно време, ако трябва да ходиш... имаше възрастни хора, над 60-годишни... в тази стая бяха много възрастни дружарки, лежали по затвори и друг път арестувани, и т.н., и там винаги между тях имаше млади като нас, които лежахме на земята и половината от тялото ни отиваше под леглата. Сутрин ставаме, вдигаме чергите, за да има движение. И така нагъчкани, нагъчкани, ако го дат нови, трябва да им се търсят места, те нямаха грижата, те имаха грижата само да ги настанят в този колектив, дето се вика, и толкова. Те веднага се посрещаха, в лагера си имаше ръководство – старейшините, които най-напред бяха отишли там. Като имате предвид, че най-напред са отишли от актива на РМС-а и на Партията, които са изпратени с оглед да не се занимават с комунистическа дейност и да бъдат изолирани. Там е и Цола Драгойчева, и Рада Тодорова, и профсъюзни дейцетки, отговорнички от заводи.[...]

А. Л. В свободното време с какво се занимавахте в лагера?

Й. Ф. Имаше кръжици. Едни се занимаваха с история, едни с изучаване – нелегално беше внесена литература и този кръжок в определено време от седмицата се събира било на поляната, било в стаята и четат част от тази книга. Трети се занимаваха с изучаване на езици. Те си имаха известна библиотека, бяха поръчали на близките да им изпратят определени книги. Едни се разрешаваха, други не се разрешаваха. Но ние успявахме голяма част да скрием при проверка. Най-тежко беше за възрастните. За нас младите беше по-леко, защото е нормално, нямахме семейни грижи. Някои пъти се занимавахме с биографиите на хора, които са били в лагерите и затворите, запознати са с историята на младежкото движение – какво представлява Ремса, какво представлява Бонса. Всичко това за по-младите беше като школа. Школа, защото имаш възможност да изучаваш историята. Защото навън в ежедневието се занимаваш с някаква дейност, напр. за подпомагане на партизанското движение, за събиране на храни, за събиране на средства, за разпространение на лозунги в кината напр. по време на избори и т.н. За новините на фронта получавахме информация, за евреите получавахме информация, за концлагерите... имахме информация, съобщаваше се по групите в стаите. От време на време разрешаваха свиждане с близки, но това беше много рядко. Защото самото изкачване горе е трудно. Всичко, каквото научавахме, беше чрез писмата и с новите хора, които пристигаха с пълна информация за фронтовете, за това какви процеси се гледат, кои са арестувани... и за нас това си беше една школа за перпълнителен допит, за обогатяване на идеите и разбиранията, които имаш, и щеш не щеш – ти си равноправен член на този колектив и трябва да се приспособиш и съобразяваш с реда и порядките, в името на съхранението на живота на хората, които са там в лагера. Ние нямахме интерес да не спазваме режима. Много

организирано, съобразено с много неща се организираха бягствата, много конспиративно, не всеки можеше да участва без съгласие на ръководството. [...]

А. Л. Вие колко време останахте там?

Й. Ф. В лагера останах... пропуснах да ви кажа във връзка с арестуването на трети март, което беше забранено честването. Сега винаги намират начин да съобщят, че по времето на социализма е бил забранен трети март, но че е забранен по тяхно време, по времето на фашизма е забранено честването на трети март, Освобождението на България от турско робство, никога не го съобщават. А беше забранено, както и честването на Кирил и Методий!! А пък непрекъснато приказват за свободата на словото. Каква свобода, слово всеки си избира и всеки си го чества, както си намери за добре. Та тогава Освобождането на България беше такъв голям празник, само 700 души да арестуваш, за да ги прегледаш дали имат досиета, или нямат досиета.. това нещо, не се говори за тези неща, не се говори за тези неща. Така че трябва да се знае, че по тяхно време това е съществувало! Да".

Този откъс от интервюто (продължило повече от 2 часа) е достатъчен, за да се види, че между автобиографичния и биографичния разказ не може да се очертае ясна граница. Респондентката разказва публикуваните в книгата епизоди като свои преживявания, на места открыто се позовава на прочетеното. На моите опити да я подтикна да разкаже лични впечатления, тя отговаряше с разказ за лагера, такъв, какъвто е описан в публикациите. Личният спомен беше избледнял, заместен от авторитетния публичен разказ, създаден в годините на социализма. През лятото на 2009 г. Й. Ф. се чувстваше горда, че може да разказва отново за „фашисткия концлагер“, да говори от името на своите другари за борбата им срещу „войната и фашизма“. Тя, както и останалите членове на групата на антифашистите – концлагеристи, с които разговаря, преживява промените след 1989 г. като крах на идеалите и ценностите, които е изповядвала. Бившите лагеристи се чувстват „жертви“ на прехода, тъй като в новия политически контекст борческото (вкл. и лагерното) им минало е обезценено и отречно. Ето защо всички възприемаха интереса към това минало като възможност за реабилитация.

Лагеристките в комунистическите „трудово-възпитателни общежития“

Докато преди 1989 г. паметта на бившите „концлагеристи“ е част от доминиращата официална памет и те са в пантеона на герояте (макар и не

най-високо сред „борците против фашизма и капитализма“), преминалите през трудовите лагери в Белене, Ножарево, Скравена, Бобов дол след 1944 г.⁸ са мълчалива група, с потисната контра-памет. Тяхното „унизено мълчание“ (Конертьн) е залог за физическото им оцеляване; то е стратегия за спасение чрез анонимизиране и „разтваряне“ след масата на трудещите се. Според изчисленията на създадената през 1990 г. обществено-държавна комисия за подпомагане разследването на извършените престъпления в лагерите от 1944 г. до 1962 г. през тях са преминали 23 531 лица, от които 2 933 жени⁹.

Жените, бивши лагеристки, с които се срещнах и разговарях през 2009 и 2010 г., са родени през 1925 – 1927 г. и се отнасят към същото поколение като антифашистките лагеристки. До тук обаче общите белези свършват. Повечето са попаднали в лагер заради членство или симпатизиране на БЗНС (крилото на Н. Петков, което е извън закона след 1947 г.). Преживели травмата в младежките си години да бъдат изключени от обществото, посочени за „врагове на народа“, лишени от право да продължат образоването си, те спотаяват спомена за лагера дълбоко в себе си, споделят го само с най-близките и съмишлениците си. Когато след 1989 г. политическата ситуация се променя, много малко са жените, които публикуват спомените си за лагерите. Така издадените в книги и сборници спомени на мъжете формират колективната памет за комунистическите лагери и изобщо колективната памет на репресираните. В този колективен разказ жените са невидими или се споменават като жертви в ролята им на майки, съпруги и дъщери на репресирани. Дълго потисканите спомени, мълчанието, травмата правят собствените им разкази накъсани, хронологически непоследователни, трудни.

„Т. Б. Аз от малка съм закърмена, защото баща ми е първият председател на земеделския съюз, от времето на А. Стамболовски още, в селото, в което съм родена. У нас постоянно имаше събирания и от тях съм чувала земеделци, земеделци, земеделци и това е. И след като израснах вече, отидох да уча гимназия в Разград (аз съм от гр. Цар Калоян) и като отидох в гимназията, нали, там беше вече решено да членуваме в РМС-а, аз обаче отказах да се запиша в Ремс-а и почнах да ходя на събрания на ССМ-то – социалдемократите. Членувах във всички младежки организации, но, разбира се, най-ми хареса в ЗМС-а и започнах там активна дейност вече, председател на дружба съм била и т. н. Но бях изключена от гимназията, това коя година стана... след 9 септември (1944 г. – б. м., А. Л.)... като дъщеря на кулак, активистка в земеделската организация... това беше в 11 клас. По това време мои съученици бяха отишли вече в София и ме извикаха там.“

⁸ Последният лагер – в Ловеч – е закрит през 1962 г.

⁹ Шарланов, Д. История на комунизма в България. София, 2009, с. 419.

И аз отидох в София да си търся работа и пак чрез ЗМС-а ме настаниха. Н. Петков живееше там на ул. „Шипка“, май че беше, и той ме изпрати в редакцията, да помагам и така до арестуването му и разтурването на организацията. И аз бях принудена пак да се прибера вече в родния си край и дойдох в Русе да търся работа, кандидатствах в техникума, но не бях приемата като кулашка дъщеря. И не мина много време, бях се запознала с моя съпруг, младо момче, и той може би запален малко така, не беше някакъв активист. Запознахме се и решихме да се съберем заедно и само 20 дена живяхме заедно с него. Задържаха ме тук в Русе, в следствието. След като сключихме брак отидохме в Цар Калоян и там ме задържаха и ме докараха тук в Русе в следствието. И не мина колко време, тук бяхме в ареста с една друга наша земеделка, Санда, и ме откараха на лагер в Ножарово, Тутраканско. Там беше щабът на лагера, а мене после ме закараха в с. Босна, на Дунава. И там от него лагер в няколко села ходим да работим – полска работа, в лагера имаха и градина. Арестуваха ме, защото съм била лично позната и съдейничка с Никола Петков, с Йосиф Петров, с Тодор Кавалджиев.

Като ме задържаха, успях да кажа на мъжа ми: „ти нищо не знаеш“. Щото той не знае в ДС какви мъчения съм издържала, побоища, слагат ти инжекция, без в нищо да имаш вина...минало – заминало...в лагера не е имало мъчения, казвам си откровено. В лагера работиш, изпълняваш, направиши нещо – в карцера и това е. И в Белене е същото било. Както и да е, след като се върнах, мъжът ми беше вече задържан. Излежах присъдата си в Сливенския затвор. Имаше процес, преди това имаше разкрит един друг процес във Вятово...В Разград беше процесът, осъдиха ме една година за разпространение на позиви против властта. В моите сели на един събор бях разпространила „Всеки глас против БЗНС е глас против народа“, нещо такова беше...Затова ме осъдиха 1 година. И аз вече в затвора започнах да работя като тъкачка. И там получих писмо от сестра ми, че мъжът ми е задържан. След половин година аз излязох, но той лежа 5,5 години в затвора. И като се върна вече тогаз продължихме живота.

Първо на лагер бях – гвата в Тутраканско, а втори път вече ме задържаха след разтурването на БЗНС. От лагера идва един представител на ДС, извикаха ме, разпитваха ме...и аз го чух като каза тихо: „ето една голяма грешка на нашата власт – едно младо същество, докарано да види най-лошото на една власт, и какво може да очакваме от нея“...и не мина много и ме освободиха.. много жени имам познати от лагера, но почти всички са починали.[...]

А. Л. Спомняхте ли си за лагера?

Т. Б. Идват моменти... Ох, боже, никога няма да я забравя, имаше една жена от Варна...то беше на Нова година или на Коледа. Тя беше една мълчалива жена

така, много не приказваше, но на Коледа изрецитира едно стихотворение, не можа да си спомня от кого беше...не можа да си спомня...земеделско, със земеделска идеология, беше ни разлюляла всичките... Райна, Райна Лапардова, тъй се казваше. Събрахме се, то беше като салонче такова, там правеха събрания като има нещо да се обсъди и ние там...разрешиха ни да си направим Коледната вечер ли, новогодишната май беше...вече се мъча да си спомня от кой беше стихотворението...и не мога...някой път без да искам идвам споменът...

И аз пиша – имам стихосбирка, неиздадена, защото беше задържана, дено съм писала, писала стиховете и тя беше задържана...и сега като отвориха досиетата, я видях.. посветени на мъжа ми, посветени на Земса...такива пишах...

Обикнахи две очи аз морско сини,
очи, каквито рядко са в света,
със сочен вкус са като на малини,
каквито на жените са мечта,
но тез очи изгубих ги тъй скоро,
ненацелувах се аз на тях,
врагът жесток отне ми ги тъй скоро
с ирония, презрение и смях,
и вечно аз ще търся тез очи малини,
жертвата зарад тях ще стана аз,
очите тъй прекрасно морско сини
изгубих аз...

Животът ни мина в борба, все в борба...

Най-притиснатата съм се чувствала, когато почнах да търся начин за препитание, за работа...тук бутнеш – не може, там бутнеш – не може...като си дъщеря на кулак... няма. След като си намерих работа, гледах си работата и това е”.

Двата примера на автобиографични разкази на жени, принадлежащи на едно и също поколение – родени в средата на 20-те години на XX век, превивели в младежките си години войната и смяната на политическия режим – са повод за размисъл относно полезността на категорията „поколенческа единица“ в анализа на колективните памети и спомените групи. Те поставят също така проблема за значението пола при формиране на колективните памети и йерархиите на спомените групи.

КАДРОВОТО ДОСИЕ НА ЕДНА АРХИВИСТКА В СТУДИЯТА ЗА ХРОНИКАЛНИ И ДОКУМЕНТАЛНИ ФИЛМИ (ЮНИ 1949 – МАЙ 1951 г.)

Марияна Пискова

Архивни отправни точки

В специализираната периодика по архивистика темата за кадровите и лични досиета присъства само в контекста на определянето на тяхната ценност и срокове за съхранение. Единствената публикация, посветена специално на този въпрос, е на Надежда Камбурова от 1969 г.¹ и представлява официално становище, обсъдено и прието от Централната експертно-роверочна комисия на Архивното управление. Проучването е направено с цел да установи по-точно практическата ценност на двата вида досиета и е осъществено в различни учреждения, както в София, така и в някои от държавните архиви в страната. Непосредствен подтик за това е огромното количество натрупали се документи по личния състав, които според тогавашните предписания се пазят в продължение на 50 години в архива на учреждението с цел да служат за справки за трудовия стаж на съответното лице. Впоследствие към този най-продължителен след срока за регистрите за гражданското състояние² е добавена бележката „ЕК“, която дава основание след изтичането на 50 години да се определя и тяхната историческа ценност с оглед постоянното им запазване в държавните архиви. В резултат на проучването се предлага срокът за съхранение на служебните и кадровите досиета да бъде или 5 г. ЕК, или да се изчислява по формулата 70 години минус възрастта на служителя или работника. Този втори вариант също съкраща времето на съхранение на документите и същевременно позволява по тях да се правят справки за установяване трудовия стаж при липса на основния източник на информация,

¹ Камбурова, Н. Критерии по практическата и научна ценност на служебните и кадрови досиета на личния състав. – Архивен преглед, 1969, №1, с. 10 – 17.

² С оглед на практическата ценност регистрите за гражданското и имотно състояние се пазят 100 години.

какъвто са ведомостите за заплати или други разплащателни документи. Той е модифициран вариант на съветската практика по това време. Сърцевината на проучването, наред с определянето на сроковете, е формулиране на система от критерии, които се предвижда да се прилагат в процеса на експертната за ценността на служебните и кадрови досиета. Като водещ критерий е определено съдържанието на включените в досиетата документални материали, но от пояснението се разбира, че се има предвид по-скоро дали притежателят на съответното досие е новатор, рационализатор, откривател, виден общественик, герой на социалистическия труд, заслужил деец на културата и изкуството, виден спортсмен, народен представител, награден с високи правителствени награди и медали и т.н.³. Вторият поред критерий за ценността на досиетата е свързан непосредствено с ролята и значението на дейността на служителите. Тук като примери са посочени министри, зам.-министри, началици, генерални директори и т. н., които предвид на високопоставеността си в служебната йерархия притежават досиета, които „не могат да имат еднаква стойност с тези на обикновените редови служители и работници“⁴. Третият критерий е свързан с ролята и значението на институцията (учреждение, организация, предприятие) в общата държавна система. Според експертите и в този случай подборът на досиетата за постоянно запазване в архивите е добре да доведе до приемане на досиета от министерства, комитети, Върховен съд и т. н., а не от селсоветите, кооперациите, училищата, читалищата и от незначителните промишлени предприятия. Като критерий се посочва още времето на създаване на служебните и кадрови досиета и, ако то съвпада с периода на колективизацията, национализацията, те следва да се пазят в държавните архиви. И накрая се отделя място и на досиетата на ръководителите на „малките и не особено значителни предприятия, които са единствени по рода си като кооперацията за чипровски килими, за родопски одеала и т. н.“, които следва да попаднат сред исторически ценните и съхранявани в архивите.

В българската архивна методика и практика се установява 5-годишен срок за запазване на кадровите и служебни досиета, след което Експертна комисия, следвайки определените критерии, подбира само част от тях като подлежащи на постоянно съхранение. В годините се добавят само уточнения и така в Единната номенклатура на делата от 1984 г., която десетилетия служи като примерен модел за всички български институции, се предвижда единствено уточнението, че кадровите досиета се пазят 5 г. ЕК след пенси-

³ Пак там, с. 11.

⁴ Пак там, с. 16.

онирането на лицето, а служебните досиета – 5 г. ЕК след напускането на работа⁵.

Какви документи съставляват кадровото и какви служебното досие?

Кадровите досиета като правило се създават в структурите „Личен състав“ и се формират за всички служители (като на някои места не се създават за работниците и т. нар. помощен персонал). Според практиката през 50-те и 60-те години на ХХ в. кадровите досиета са задължителни и за най-ниските степени (т. е. създават се за всички работещи) в материалното производство със секретен характер. При напускане на работа и при постъпване на друго място на работа кадровото досие следва лицето и се препраща от служба „Личен състав“. Това правило не се прилага от службите на МВР, МНО и МВнР⁶. В някои от учрежденията личните и кадровите досиета са в едно книжно тяло, с разграничител помежду им.

В състава на кадровото досие се включват: служебен личен формуляр, автобиография, три сведения препоръки, сведения от масови и патрийни организации, предложение на началника на служба „Личен състав“ и служебни характеристики⁷.

Служебните досиета се създават за всички, независимо от мястото им в служебната иерархия. Правилото е служебните досиета да не се препращат към новата месторабота на лицето в случай, че то смени работата си, но често се нарушава в практиката.

В служебното досие, което също се образува в служба „Личен състав“, има молба (заявление) за постъпване на работа, свидетелство за съдимост, медицинско свидетелство, преписи от заповеди за назначаване и промените в длъжности, заповеди за награждаване и за наказания, за отпуски и за уволнение. В състава на служебното досие е включена и трудовата книжка, в която се нанасят датите на постъпването и напускането, заеманите длъжности и получените правителствени награди⁸.

⁵ Единна номенклатура на делата за общите дейности в учрежденията, организацията и предприятията в страната (примерна). София, ГУА при МС, 1984, с. 57.

⁶ Камбурова, Н. Цит.съч., с. 12.

⁷ Пак там, с. 13.

⁸ Пак там, с. 12 – 13. Следва пояснение за документите, за придобития стаж, квалификация, образование, научна степен и научно звание, които не се включват в състава на служебното досие, а данните, извлечени от тях, се вписват в специален служебен

В публикацията на Надежда Камбурова обобщените данни и анализът на произхода, състава, съдържанието и ценността на кадровите и служебните досиета отразяват състоянието и практиките в българските учреждения към 50-те и до края на 60-те години на миналия век. Обстоятелството, че те са обсъдени и приети на заседание на специализирания орган за утвърждаване на методическите правила в архивната система, ги превръща в достатъчна и обективна основа за настоящото проучване.

Кадровите досиета във фонда на кинематографията

В опитите си да възстановя и възпроизведа в детайли историята на един архив – Архива за кинодокументите или както също се нарича Филмотеката – попаднах на запазени стотици кадрови досиета, обособени по архивните правила в общо 15 архивни единици. В Централния държавен архив те са предадени заедно с поредното 15-то постъпление от архивния фонд на Управлението на кинематографията и по-точно от службата „Личен състав“ на Държавното предприятие „Българска кинематография“⁹. Те съставляват три големи групи: „Кадрови досиета на благонадеждни“ (7 архивни единици), „Кадрови досиета на изключени от БКП“ (1 архивна единица) и „Кадрови досиета с характеристики и сведения за политическа неблагонадеждност на служители и творчески работници“ (7 архивни единици). Вътре в групите досиетата на служителите и творческите работници от кинематографията са подредени по азбучен ред на фамилните имена на лицата.

Кадровото досие на Мария К., която завежда архива на Студията за хроникални и документални фильми за непълни две години от 1949 до 1951 г., се намира в архивна единица 421 заедно с досиетата на всички други „политически неблагонадеждни“ служители и творчески работници с фамилни имена с букви от „Д“ до „К“. В архивната единица със 116 листа са попаднали кадровите досиета на 10 души, от които две жени – на самата Мария К. и на касиер-деловодителката във фондация „Българско дело“ и книговодителка в отдел „Разпространение“ в Българска кинематография). Останалите служители са съответно – домакин на предприятието, организатор на късометражния фильм при производствения сектор на предприятието, кинооператор, редактор на пропагандния отдел, тон-майстор и куриер на предприятието. Общото в характеристиката на всички тях е, че са определени като враже-

формуляр, който придръжава досието.

⁹ ЦДА, ф. 383, Управление на кинематографията, оп. 15, а. е. 411 – 426.

ски елементи („враг на народа“, „мрази комунистите“, „активен фашист“, „антиотечественофронтовска дейност“, „политически неподходящ“, „с вражески изказвания“, „враждебна срещу ОФ и всичко комунистическо“, „9 септември посрещна с враждебност“). Друга обща черта, която е приписана на поголямата част от включените в тази архивна единица служители, е моралната им разложеност („морално разложен младеж“, „заедно с жена си в морално отношение не са добри“, „морално неиздържан“). За трима от служителите, включени в тази архивна единица, са употребени квалификации за политическата им неблагонадеждност („политически неподходящ“, „в политическо отношение не може да му се има доверие – може да бъде използван от враговете“). И не на последно място са слабостите, определени в досиетата като „наклонност към пиене“ („обича да пие, въпреки, че е много беден“, „голям алкохолик, който не може да живее без мастика“), както и за злоупотреба с финансови средства, използвани за издаване на книга и т. н.

Прави впечатление дори и при най-бегъл преглед на досиетата, че част от тях са на следвали или завършили висше образование – висше училище за пилоти, семестриално завършил право, тон-инженерство в Германия.

При определяне мотивите и основанията за уволняване на някои от попадналите в тази архивна единица служители от кинематографията обикновено не се споменават обосновките, предложенията на подписалите съденията за тях и на началника на отдел „Кадри“. Вместо заклеймяващите „... не е подходящ за изпълнение на каквато и да е длъжност в предприятието ни и затова отдел кадри е на мнение да бъде отстранен и уволнен като политически неподходящ“ или „да бъде освободен от длъжност и на негово място да бъде назначен по-съзнателен и предан на ОФ културен работник“ в заповедите за уволнение четем: „...поради отиване във войската за отбиване на военната служба, считано от 5 април 1950 г.“ или „освобождава от длъжност по подаване оставка, считано от 16 август 1951 г.“ и т. н.

Досието на една архивистка

Мария К. е една от политически неблагонадеждните служителки в кинематографията от края на 40-те и началото на 50-те години на XX век. В кадровото ѝ досие¹⁰ откриваме първите документи за нейното назначаване: автобиография от 1 юни 1949 г., характеристика от отечественофронтовската организация в IV район в София от 7 юни с. г. и служебен личен формуляр,

¹⁰ Пак там, а.е. 421, л. 65 – 81.

който е задължителен документ за всички постъпващи на работа и респ. за всички кадрови досиета¹¹.

Според автобиографията Мария К. е родена в Карнобат на 25 април 1916 г. и произхожда от дребнобуржоазно семейство. Баща ѝ и всички членове на неговата фамилия са търговци от и в Каварна. В този град преминава ранното ѝ детство до 1928 г., след което със семейството си се завръща в България и се установяват в Карнобат, откъдето е нейната майка. До 20-годишната си възраст Мария е в Карнобат, където учи и където от 1930 г. посещава марксистко-ленински кръжици¹². Семейството на майка ѝ е споменато в автобиографията, за да подчертвае, че неговите членове са „стари функционери на партията от 1900 г. и че те са оказали влияние върху нейното политическо оформяне“. Участие в стачка през 1933 г. е повод за изключването ѝ от гимназията.

На 20-годишна възраст Мария К. заминава за София с намерение да продължи образоването си. За да се издържа е принудена да започне работа в трикотажната фабрика „Рачев“, откъдето е изгонена само след три месеца, „зашто не отговаря на условията“¹³.

През следващите години Мария К. работи в няколко женски списания, в които рисува модели, или е администраторка/главна администраторка, или дори сама започва да издава списание „Българка“. През 1936 г., както отбелязва в автобиографията си, родни ни собственици на модно-домакинско списание „Домакиня и майка“¹⁴ „ме прибраха на работа в списанието, където рисувах модели“. В годините от 1938 до 1943 г. заема на три пъти по-позицията администраторка в „Жена и дом“¹⁵.

¹¹ Пак там, л. 65 – 69.

¹² Текстът за посещението на кръжиците е подчертан в оригинала.

¹³ Вж. Служебния личен формуляр, л. 69, където е отбелязана тази причина за изгонването ѝ.

¹⁴ Редактор-стопанин на списанието по това време е Лили Масопуст инж. Янакиева.

¹⁵ Главен редактор е Нелла Сливополска, директор-стопанин Антон Д. Шишков.

През 1939 – 1940 г. издава самостоятелно сп. „Българка“, но фалира. Два месеца е чиновничка в издателство „Пламък“ и през 1943 г. до януари 1944 г. е главна администраторка в сп. „Дом и свят“¹⁶. Следва повече от година време до юли 1945 г., когато остава без работа и живее в Карнобат. От 1 юли 1945 г. до 15 януари 1949 г. е главна администраторка на в. „Народен женски глас“ в Българския женски народен съюз и напуска поради лични отношения, както сама отбелязва в автобиографията си. Това е последната ѝ длъжност и работа преди да попадне в Студията за хроникални и документални филми през лятото на същата 1949 г.

За политическата си дистанцираност или неактивност Мария К. търси приемлива формулировка: „Поради ненавременното възстановяване на връзка с Партията в София останах вън от движението. Но винаги съм купувала и продавала марки от помощната, които ми бяха давани от активни другари“¹⁷.

През 1937 г. Мария К. е приета в Художествената академия, но е студентка само година и няколко месеца. Както сама определя в автобиографията си, „там попаднах под декадентското влияние на мои колеги. Бохемствахме няколко години и интелигентствахме. Връзката обаче с наши другари и другарки поддържах, без да бъда активна и да се включва в конкретната работа. Никога обаче не съм изменяла на основното си политическо...“¹⁸.

И продължава: „През евакуацията си в гр. Карнобат също не се включих в работа, понеже леля ми и вуйчовците ми, поради проявеност, бяха под непрекъснато наблюдение. Бях под наблюдение и аз, защото полицията добре ме познаваше. Оказвах помощ, доколкото ми беше възможно“¹⁹.

¹⁶ Редактор Е. Консулова-Вазова, главни сътрудници: д-р Ст. Ангелова, Г. Апостолов, проф. Ал. Балабанов, Т. Бърнеков, д-р Б. Вазов, Матей Вълев, Дора Габе, Елин Пелин, Калина Малина, Ек. Каравелова, Ангел Каракийчев, проф. д-р Ст. Консулов, Т. Купенов, д-р Дона Рачева, Лазарова, Фани Попова Мутафова, проф. Геза Фехер, Хр. Цанков-Дерижан, Ст. Чилингиров.

¹⁷ ЦДА, ф. 383, оп. 15, а. е. 421, л. 65.

¹⁸ Так там. Оригиналът е повреден и липсва краят на изречението.

¹⁹ Так там, л. 66.

Акцент в автобиографията си поставя и върху събитията от 9 септември 1944 г., когато взима „въоръжено участие при завземането и утвърждаването на ОФ власт в Карнобат“. До края на октомври работи в милицията, след което се връща в София и се включва в партийната организация на кв. „Перловец“ – IV район, където е „блокова отговорница, отговорница за стенвестника и в агит-колектива“. Наред с активността си във всички акции на „правителството и партията за фронта, за заема на свободата, изборите като агитаторка и участница в бюрата“, Мария К. споменава и за членството си в „женското дружество в квартала, в СБПФ, БСД, ЕОПО и т.н.“²⁰.

Разбира се, в автобиографията в духа на времето са намерили място и отличията и наградите, които е получила, и те са свързани с културно-просветната работа, която Мария К. е осъществяваща в кварталното женско дружество, а така също и „за проявена бригадирска дейност през 1947 г. , когато е получила званието ударничка и значка“²¹.

Въз основа на тази автобиография и на една напълно шаблонна и вероятно типова характеристика от кварталната ОФ-организация²², Мария К. е назначена за завеждаща филмотеката при Студията за хроникални и документални филми. Зад гърба ѝ остават 13 години, в които тя е администраторка и уредничка на женски издания.

В месеца на нейното назначаване тя навършва 33 години. Само няколко месеца по-късно, на 28 септември е съставен първият документ, който постъпва в досието и е адресиран до отдел „Кадри“ на Българска кинематография. Очевидно е, че той цели не само да я дискредитира, но да постави под съмнение самото ѝ назначаване. Сведението е подписано с другарски поздрав от Иван Г.²³ и не съдържа преки данни за неговата длъжност или месторабота, но няма съмнение, че става дума за донос или сведение, което е официално съставено. „В предприятието ви е назначена и работи като на-

²⁰ От служебния личен формуляр могат да се уточнят и датите на включването ѝ, а те са: 9 септември в БКП, БНЖС, през ноември 1948 г. е в СБПФ, а от декември с. г. в Българо-съветското дружество. Пак там научаваме, че е учредителка на ЕОПО и е достигнала до длъжност завеждаща агитация и пропаганда, а от 1946 г. е секретар на профгрупа в ОРПС.

²¹ ЦДА, ф. 383, оп. 15, а. е. 421, л. 66.

²² Основание за това предположение ми дава самият много кратък текст на характеристиката, в който освен, че се удостоверява привличането ѝ за инструкторка в IV район на ОФ, се отбележва, че тя „изпълнява добросъвество своите задължения, че е теоретически добре подкована и политически издържана“. Напълно унифициран ми си струва и останалият текст, а именно, че Мария К. „има делови и оперативни качества с административен опит, които позволяват лесно да се справя с всяка възложена задача“.

²³ Тук и навсякъде в текста не са изписани пълните имена на лицата.

чалник отделение Мара К. Същата дали е обследвана от вас – не е известно. Известно ли ви е обаче, че същата е уволнена от Българския женски съюз за злоупотребление със сумата 100 000 лв. от касата на съюза, които са й били поверени като администратор отчетник на в. „Народен женски глас“, за несработване и груби отношения с подчинените ѝ другарки, за пиянство в канцелариета на Съюза през работно време и за кражба на пари от чекмеджето на нейна другарка в канцелариета. Същата Мара К. е неморална и извратен тип²⁴. По-нататък се твърди, че е изключена от гимназията за разврат, а не както тя е отбелязала в автобиографията си за участие в стачки.

Напомня се за нейното „бурно развратно бохемско минало“. А подписалият съдеднието „удостоверява“, че „и сега обича да пиянства и да играе покер с мъже и особено с жени по къщите на своите приятелки в квартал Перловец²⁵. След тежките и заклеймяващи квалификации като „болен половово патологичен тип“ в съдеднието се достига до кулминацията, че „похожденията ѝ се изразяват в лесбийски връзки с нейните приятелки“ и че „на тази основа са интимните ѝ отношения с госпожа Мария Вл. и Цветана Киранова²⁶ и затова последната я покровителствала в Съюза и е ходатайствала пред вашето предприятие да бъде назначена на служба. Същата Мара К. претендира, че е истинска комунистка и че членува в БКП, че е много близка с др. Цола Драгойчева и обича често да парадира от нейно име, без др. Драгойчева да има хабер от всичко това, с което злепоставя последната“²⁷.

Дори само тези откъси илюстрират по категоричен начин преследваната цел чрез това сведение. Колко ли омраза трябва да е акумулирана, за да се достигне до тези лични светове и чрез тях да се търси аргументация за отстраняване от работа на една жена на 33 години? Доколкото може да се добие представа от официалната документация, тя е лоялна към политическата система в България или поне опитва да подчертава всичко, което я приближава и причислява към нея; със сигурност е талантлива, за което свидетелстват илюстрираните от нея списания, грамотна е, което проличава от саморъчно написаната автобиография. В опита си да аргументира и намери потвърждение за вече произнесената „присъда“ авторът на съдеднието посочва, че

²⁴ ЦДА, ф. 383, оп. 15, а. е. 421, л. 70.

²⁵ Пак там.

²⁶ Цветана Киранова (1892 – 1959) – депутатка във Великото народно събрание, учителка, организаторка на женското кооперативно движение, антифашистка (според анотацията към биографичния очерк „Нашата Цветана“, посветен на 100-годишнината от рождението ѝ).

²⁷ Пак там.

могат да бъдат разпитани освен партийния секретар на квартал „Перловец“, така също и три жени – едната работеща в отдел „Кадри“ в „Металимпорт“, другата е замесената в скандалното изчезване на крупната сума пари в Българския народен женски съюз, а третата е В. Н., която към този момент работи в Министерството на народната просвета.

Резолюцията върху този първи документ след назначаването на Мария К. за завеждаща филмотеката е: „Да се провери изнесените данни дали отговарят на истината“, а датата е 3 октомври 1949 г.

Дали тази резолюция е изпълнена или не, и ако е изпълнена какви са новите сведения в резултат от проучването, не е известно засега. Няма съмнение обаче, че съдението срещу Мария К. може да се приеме като предизвестило в определена степен края на нейния професионален път в архивната служба в Българската кинематография.

По същото това време (30 септември 1949 г.) е съставена и една много кратка и сравнително положителна характеристика за нея, която сякаш се отнася за друг човек: „Мария К., заведуваща производствен архив и филмотека. Упорита в работата си, дисциплинирана, активна по профлинния, с организационен похват. Правилно разбира партийната линия, приказва повече, пушки и това се отразява на авторитета ѝ. По характер избухлива“²⁸.

Така приключва първата календарна година, в която Мария К. е назначена на архивната длъжност в Студията за хроникални и документални филми.

Следващата 1950 г. е година на наказания. От 1950 г. са запазени общо две заповеди и едно датирано официално сведение. Първата заповед е за наказание след проверка в киноотдела и констатации на служба „Държавна тайна“, направена на 24 април 1950 г. С нея главният директор на Българска кинематография „наказва Мария К., заведуваща филмотеката със строго мъмрене и последно предупреждение заради това, че се е отнесла съвсем формално към задълженията си и е дала на режисьор-оператора Константин Костов неизмерен и непроверен материал, в който са попаднали кадри от „Държавна тайна“. Със същата заповед е наказан и „др. Константин Костов“²⁹ със строго мъмрене заради това, че не е осведомил поверителната служба и

²⁸ Пак там, л. 71. Ръкописна бележка допълва единствено „любопитна“.

²⁹ Константин Георгиев Костов е български сценарист и режисьор. Роден е в Пловдив на 30 септември 1916 г. През 1942 г. завършва Трета мъжка гимназия в София, учи в Юридическия факултет на СУ и в първия курс на Фондация „Българско дело“ по кино и фото. Режисьор и сценарист на 17 научно-популярни филми, сред които първия български филм за резервата Сребърна. В същата архивна единица се намира и неговото кадрово досие.

прекия си началник или директора за намиращите се у него обекти от „държавна тайна“ в предадения му материал от К.“³⁰.

Сведението от 20 септември 1950 г. е от партийната низова организация в специалността „Нова филология“ при Историко-филологическия факултет на Софийския университет. В него към известните вече провинения на Мария К. се добавят нападки за взаимоотношения с „опозиционни земеделци“, както и със съпруги на осъдени по Трайчо Костовия процес и други политически акценти. Не са пропуснати обаче квалификациите за „хулиганското й поведение“.

„...В деня на избора и преди това Мария К. агитираше заедно с другите против старото настоятелство и отидоха дотам, че се сбраха, както казваше после др. Дона Б. да си „хапнат и пийнат“ у дома на Тереза Ст. Яли салами и пили вино, и тогава се явиха на избора. Това „ядене и пиене“ изглежда е враснало в съществуването на Мария К. Често пъти ги виждаха в кръчмата на „Раковска“ до бул. „Толбухин“ с Мария Вл. и др. С това си държане те караха присъстващите в кръчмата, както и в околните пивници неприятели и приятели на ОФ да говорят зле за партийците като Мария К. Дали в трезво или в нетрезво състояние, но на ъгъла на поменатите улици Мария Вл. и Мария К. се целуват и притискат пред очите на бившия зарзаватчия Киро и др.“³¹...

Третият документ в досието от 1950 г. е също заповед за наказание с № 697 от 11 октомври 1950 г., с която директорът в ДП „Българска кинематография“ Страшимир Рашев наказва „Мария К., завеждащ филмотеката, да заплати един курс на кола до Горубляне, тъй като „поради нехайство не е изпратила своевременно I-та част от тон-негатива на руски език от филма „Дългият път на цигарата“ в Горубляне, тогава когато е заминала кола дотам с други материали, а се е наложило по-късно да се изпрати друга кола, специално да отнесе тона и това е забавило изработката на копието за СССР.“

Касиерът да удържи следващата сума от заплатата на Мария К.“

Половин година по-късно, на 17 май 1951 г. е издадена и последната, трета заповед от главния директор „за уволнение на досегашния завеждащ архив и филмотека при Студията за хроникални и документални филми Мария К. поради преминаване на друга длъжност, считано от 19 май 1951 г.“. Каква е връзката с предишните две заповеди за наказание и с немалкото на брой сведения написани срещу уволнената архivistка може само да се предполага.

Три други сведения и две характеристики са поставени в края на архивната единица, тъй като официално не са датирани. От съдържанието им лесно може да се определи кога са съставяни.

³⁰ ЦДА, ф. 383, оп. 15, а. е. 421, л. 72.

³¹ Так там, л. 73 – 74.

Позитивна оценка съдържа съдебнието от председателката на кварталната 100-та организация на Единната обществено-политическа организация, а така също напълно положителни са двете характеристики – едната от секретаря на IV Софийски районен комитет на БКП, а другата вероятно от служебно лице от Българска кинематография, тъй като е написана за нея в качеството ѝ на завеждаща филмотеката при киноотдела³². Напълно противоположна представа създават двете ръкописни съдебния за Мария К. – едното от Сирма Т., която е посочена като лице, което би потвърдило съдебнието на Иван Г. от 1949 г., а второто от нейна съседка, с която членуват в една и съща квартална партийна организация. Общото и в двете съдебния е, че нейното поведение и употребата на алкохол са изведени като водещи за направената преценка за Мария К.

„Мария К. устрояваше след работа компании, между които беше и Мария Вл., и се пиеше ликъор и ракия с водни чаши, пушки прекалено много и по телефона, и пред нас употребяваше вулгарни думи“³³. ... „От самото начало не проявява особена дейност, но в последствие се прояви по женлиния и бе изтеглена доколкото зная в Женския съюз като редакторка на вестника или някоя друга длъжност, но все пак отговорна работа и доходна това личеше от нейното държание. Пушеше и носеше често бутилки със спиртни напитки. Същата бе уволнена от съюза дисциплинарно“³⁴.

Особен акцент в съдебнието на касиерката във в-к „Народен женски глас“ е свързан с изчезналите пари, които според нея са присвоени от тогавашната административна ръководителка Мария К.

Така би могъл да се представи най-общо портретът на архивистката Мария К. през 14-те документа, съставляващи нейното кадрово досие. Несъмнено то поставя повече въпроси, отколкото еднозначни отговори. На някои от тях предстои да се търсят отговори чрез други архивни извори. Предстои да се проследи и по-сетнешната ѝ съдба и това каква е следващата ѝ длъжност в Българска кинематография, на която тя е назначена след уволнението ѝ през 1951 г. Няма еднозначен отговор все още и на въпроса защо е уволнена. Нарушенията ли, които са вписани в заповедите, са дали основания за наказанията, или нейната различност³⁵?

³² Вж. л. 76, 80 и 81.

³³ Так там, л. 78.

³⁴ Так там, л. 79.

³⁵ Вж. по въпроса за преследването на хомосексуалистите Груев М. Комунизъм и хомосексуализъм в България (1944 – 1989 г.). – В: Либерален преглед <http://www.librev.com/component/content/article/762>. „В този смисъл хомосексуалистите, без обаче това да е изрично записано, попадат най-напред под ударите на приетия през 1946 г. Закон за трудинско мобилизиране на безделниците и празносчитащите, засягащ мъжете под 50 г. и жените

Времето, в което е уволнена от архива, съвпада с подготовката на проекто-постановлението за състоянието и задачите на българската кинематография. То претърпява няколко редакции и на 31 януари 1952 г. е утвърдено като Постановление № 91 на Министерския съвет и ЦК на БКП. Известно е, че въз основа на него пред Комитета за кинематография се поставя задължението „да прочисти основно службите си от бездарни, реакционни, кариеристични и безполезни за работата служители“. През 1953 г. при една проверка в Комитета за кинематография се установява, че работят „над 25 легионери, 15 бранци, 2 кубратисти, 3 ратници, 4 бивши царски офицери, 20 полицаи, 13 николапетковисти и повече от 47 засегнати лица от мероприятията на Народната власт“³⁶. Уолнението на Мария К. съвпада по време и с приемането на новия Наказателен закон от 1951 г. и предхожда Наказателно-процесуалния кодекс от 1952 г., с които се създава и законовата рамка за гонения срещу хомосексуалистите³⁷.

В този смисъл случаят на Мария К. не е изолиран, а е част от господстващата обществена нагласа и тип разправа, характерна за 40-те и 50-те години на ХХ в.³⁸. По-късно темата за хомосексуализма става „невидима“, за нея не се говори, сякаш другостта и различността са погълнати и престават да съществуват в социалистическото общество.

под 45 г. Във връзка с приложението на закона вътрешният министър А. Югов изпраща специална инструкция до регионалните звена на милицията и до кметовете на общините, в която изисква да бъдат направени подробни списъци не само на „битово и морално разложените“, на хората, „прекарващи времето си в безценно шляене из кръчми, гостилиници и кафенета“, но и на „хомосексуалистите или на набедените за такива“.

³⁶ ЦДА, ф. 1Б, оп. 15, а. е. 625, л. 1 – 3.

³⁷ Вж. Груев, М. Цит. съч.: „В член 176 на НЗ се казва: „За полово сношение или полово удовлетворение между лица от еднакъв пол наказанието е лишаване от свобода до 3 години“.

³⁸ Так бих препратила към статията на Попова, Кр. „Без еснафски хленч“. Първите жени в българския парламент – народните представителки в 26-тото ОНС и Великото народно събрание и дебатите по социалната политика на новата власт (декември 1945 – април 1946). – В: Тероризъм и интелектуализъм. Балкански беспокойства. Благоевград, 2005, с. 146 – 163. Дори от парламентарната трибуна на глас са изричани квалификации и обиди срещу Елисавета поп Антонова: „мръсница; зоза; попадия“, които известват аргументите и самия дебат по толкова важни въпроси, свързани със социалната политика и бюджетните средства за нейното провеждане.

ЖЕННИТЕ В ТКЗС ИЛИ КАК СЕ РЕАЛИЗИРА ПОЛИТИКАТА ЗА РАВЕНСТВО МЕЖДУ МЪЖЕТЕ И ЖЕННИТЕ В БЪЛГАРСКОТО СЕЛО

Яна Янчева

През периода 1945 – 1958 г. в България се осъществява колективизацията и процесът на социалистическо преустройство на селото. Основните цели, залегнали в тези проекти, са увеличаване на производителността и модернизиране на селското стопанство, подобряване на условията и качеството на живот в селото, материалното и културното издигане на населението. Тези постижения трябвало да превърнат България в развита промишлено-земеделска страна, а селото – в културен и производствен център. Едно от средствата, чрез които трябвало да се постигне материално и културно издигане на селското население, е постигането на социално, политическо, икономическо и културно равенство между мъжете и жените, чийто труд трябвало да бъде рационално използван за общественото производство.

Равноправието на жените спрямо мъжете във всички сфери на живота е провъзгласено от Конституцията на НРБ от 1947 г. (Лулева 2001: 21 – 39; Лулева 2003) За да бъде постигнато, държавата осигурява на жените право на труд и равна заплата спрямо мъжете, право на почивка, обществено осигуряване, пенсия и образование, като същевременно се подчертава грижата за майката и детето.

През социалистическия период темата за равенството между мъжете и жените в социалистическото общество е предмет на многобройни изследвания от различни науки (политикономия, история, социология, етнография), както и на публичен дебат. Проблематизирането на този въпрос в науката е строго подчинено на марксистко-ленинската теория и идеология и на държавно-партийните цели. Той се базира на марксисткия социално-класов прочит, който разглежда социалното и политическо равенство между мъжете и жените през призмата на класовия антагонизъм и класовата борба като двигател за постигането на развито социалистическо общество и обществен прогрес.

Изследванията на българската етнологична наука от социализма, посветени на разглеждания проблем, също са силно повлияни от официалната идеология. В тях въпросът за положението на жените е основен момент в темата за ролята на колективизацията и кооперативните стопанства върху изменението на социалната структура в селата. Акцентира се върху различията в социалните позиции на жените преди и след социалистическата революция, приноса на кооперативните стопанства за „культурното им издигане“ и изменението в обществените нагласи към тях. (Пешева 1961: 5 – 71; 1970; Георгиева, Москва 1981). Съществено място е отделено на ролята на кооперативните стопанства за навлизането на жените в сферата на общественото производство, за откъсването им от дома и опеката на мъжете и родителите, за придобиването на икономическа и морална независимост. Затова една от най-изследваните теми е за приноса на новоизградената социалната инфраструктура в облекчаването на женския труд на село (Георгиева, Москва 1981, Василева 1970, Пешева 1961, 1970).

Но засягайки въпроса за трансформациите в социалните позиции на селските жени, изследванията от този период насочват вниманието преди всичко върху традиционните им роли на майки и домакини и се пренебрегва темата за участието им в обществено-политическия живот на селото, в управлението и организацията на трудово-кооперативните земеделски стопанства (ТКЗС) или други местни структури, за достъпа им до властовите и икономическите ресурси. Още по-малко внимание се обръща на въпроса за неравностойното икономическо и социално положение на кооператорките спрямо работничките, служителките и др. професии по отношение на достъпа им до редица социални придобивки.

Актуален и задълбочен поглед върху темата за равенството между мъжете и жените в социалистическото село представя Ана Лулева (Лулева 2001, 2003, 2007). Тя очертава представите за „мъжкото“ и „женското“, съществували в традиционното българско общество, и промените, които настъпват в тях в резултат от модернизационните процеси в селото. Разграничават се, от една страна, традиционните модели, норми и идеали за конструиране на социалния ред и отношенията между половете и, от друга, тяхното действително проявление във всекидневието. Изследването предлага задълбочен поглед върху държавната политика, прокараните от нея законодателни мерки за конструиране на социалните образи на половете през социалистическия период, основните доминиращи представи за половете и между половите отношения, възпитавани от социалистическата идеология.

Улф Брунбауер (Брунбауер 2010) също разглежда положението на жените в контекста на семейната политика, разработвана от социалистическата държава. Той анализира идеологическите представи и постановки за семейството и мястото на жената в него. Авторът разглежда до каква степен се реализира обещанието за равенство между мъжете и жените във всички сфери на живота, акцентирайки върху устойчивостта на образа на жената като единствено отговорна за домакинството и грижата за децата в социалистическата идеология и пропаганда. Основен момент в изследването е социалната политика за преодоляване на натовареността на жените в домашната сфера и подробен анализ на действителната им трудова натовареност както в домакинствата, така и в обществената сфера.

Настоящата статия има за цел да покаже как и в какви рамки се прокарва и възприема политиката за равенство между мъжете и жените в кооперативите. Конкретното изследване е върху примера на два кооператива в с. Брестовица, Пловдивско, и с. Мездрея, област Монтана. Изследването е направено въз основа на контент-анализ на кооперативните архивни документи¹, които свидетелстват за социалните и властовите отношения в тях. Атмосферата и контекстът в двете села са разгледани в сравнителна перспектива, като данните от архивните източници са допълнени с информация от биографични интервюта. Изследването насочва вниманието върху публичния дебат за осигуряване на равни права между половете в ТКЗС и върху някои аспекти от промяната на нагласите към жените, които възникват в първите години от кооперирането. То си поставя задачата да покаже до каква степен се реализира идеалът за равенство между жените и мъжете в контекста на кооперативните стопанства. Изследването е част от дисертационен труд, посветен на осъществяването на колективизацията и въздействието ѝ върху всекидневния живот в българското село.

Преди да пристъпя към анализа, ще представя накратко контекста, в който е поместена разглежданата ситуация. Брестовица е голямо село² в близост до Пловдив, което се отличава с развито и ориентирано към пазара земеделие в областта на лозарството и винарството (Гатев 2009). Колективиза-

¹ Тук са цитирани данни само от следните документи: Протоколна книга на Общото кооперативно събрание (ОКС), 1948 – 1952 г. – ОДА – Пловдив, ф. 1038, оп. 1, а. е. 5; Доклади пред Общите годишни кооперативни събрания за времето 1949 – 1952 г. – ОДА – Пловдив, ф. 1038, оп. 1, а. е. 33, но анализът се базира на по-широка архивна база за двете села.

² Населението по време на колективизацията е около 5500 души (1951) и впоследствие намалява, но въпреки това селото запазва жизнеността си и до днес.

цията в селото се извършва рано в периода 1948 – 1951 г. и при сравнително висока степен на одобрение от страна на населението. Кооперативното стопанство още от самото начало развива разнообразна и високодоходна производствена дейност и с това влияе върху обществения живот на общността (Янчева). Брестовица се отличава от повечето села в страната, защото то е „село витрина“, пример за образцово социалистическо село, което най-видимо представя реализирането на социалистическия идеал за модернизиране на селата. Като такова то е най-показателен пример за разминаването между идеологията и действителността. С. Мездрея, област Монтана, предлага коренно различен контекст. То е малко³ и бедно село в полупланински регион на Северозападна България. Основното и доходносно производство е ягодарството, но се развива също животновъдство и градинарство. Колективизацията се осъществява във финалния етап на процеса за страната (т.е. близо десет години след Брестовица) в условията на силно неодобрение и съпротива от страна на населението. Кооперирането на земята и средствата за производство не успява да изпълни проекта за подобряване на живота в селото. Изключително ниските доходи от работата в ТКЗС предизвикват постепенен отлив на населението към близките градове.

Идеологическата реторика представя жените от традиционното общество като изцяло подчинени на мъжете в един доминиран от патриархалните ценности и норми ред. Неговото елиминиране и респективно „освобождането“ на жените били възможни само чрез премахване на частната собственост. Затова проектът за построяване на новия социален ред (социалистическо общество) възлага на жените две значими функции, които щели да помогнат за тяхното „освобождане“ и за изтръгването им от „заробващото“ ги домашно пространство, и да ги „внедрят“ в обществената сфера и производство. Само по този начин жените щели да се превърнат в активни и „полезни“ участници в класовата борба и социалистическата революция, в пълноценни членове на социалистическото общество. Освен ролята на „труденичка“ и „общественичка“, т. е. да участва в общественото производство, на жената се възлага ролята да бъде майка, да ражда и възпитава бъдещото поколение в социалистически дух, да изпълнява дълга си към обществото и държавата в замяна на получените от нея грижи (Лулева 2001, 2003).

За да се постигне идеалът за развитото социалистическо общество, държавно-партийната политика и идеологията издигат необходимостта от израв-

³ През 1943 г. населението е 888 души, а след кооперирането то постепенно намалява. Според последното преброяване на населението от февруари 2011 г. настоящият брой е едва 212 – 215 души.

няване позициите на жените спрямо мъжете във всички сфери на живота. Това се превръща и в една от основните задачи на колективизацията и социалистическото преустройство на селото. Премахването на частната собственост върху земята трябвало да отстрани условията за експлоатация над жените и да създаде предпоставки за равноправие на основата на общественото производство. Кооперативните стопанства се превръщат в инструмент за прокарването на тази политика чрез организацията на труда в тях, която трябвало да отразява прогресивната идея за равенство между мъжете и жените⁴.

Първата мярка, която се взима в тази насока, е отхвърлянето на първоначалната практика да не се зачита правото на членство в кооператива или правото на глас на работещите в стопанството съпруги на кооператорите. Причината за подобно третиране от страна на местните кооперативни ръководства е, че не жените, а техните съпрузи са реални собственици на земята. Георги Димитров (Мъдрите напътствия... 1947: 4-12) се обявява за приемането на пълноправното им членство, като се обосновава с равното участие на жените в труда заедно с мъжете, с техния практически опит и знания в областта на земеделието.

Едно от проявленията на политиката за равенство е стремежът на кооперативните ръководства да постигнат идеята за „правилно разпределение“ по полов признак, т. е. приблизително равен брой на мъжете и жените в звената и бригадите, но скоро става ясно, че това не може да бъде постигнато. Още след масовизацията броят на жените в ТКЗС драстично надхвърля броя на мъжете, докато в повечето кооперативи в страната, включително и в Мездрея, се наблюдава масово напускане на селското стопанство от мъжете заради ниските доходи. Поради това жените са натоварвани и с по-тежки задължения като пренасяне на товари, копаене на дълбоки ями, поливане, помагане при оран и др.

⁴ Въпреки първоначалното заключение, че жените се въздържат от обществено-политическа дейност, Райна Пешева говори дори за «революция в положението на жената» на село в резултат на колективизацията, която според нея се изразявала в: «Дружни обеди и закуски, завръщане навреме въкъщи, равни права по закон, право на пенсия, на социално осигуряване, право да избират и да бъдат избирани, оживена обществена дейност в селото, кръжоци, събрания». Авторката издига тезата, че в с. Ръжево Конаре още през 60-те години «най-важната част от програмата на Ленин за разкрепостяването на жената е изъпънена» чрез премахването на «частното заробващо домакинство», в резултат на което положението на градските и селските жени е изравнено. В резултат на това селската жена се превръща в «производственик в обществения сектор, който единствено дава възможност за нейната квалификация, носи и икономическа и морална независимост» (Пешева 1970: 162 – 163).

По-въздействащо проявление на политиката за равенство, което се откроява в уставите на ТКЗС и в организацията на труда, е изискването жени-те, също както мъжете, да концентрират трудовата си дейност извън дома в рамките на нормиран работен ден. Това трябвало да разшири не само техния социален кръг на взаимодействие и контакти, но и да им предостави политически права в рамките на ТКЗС, където можели не само да гласуват, но и да бъдат избирани на ръководни длъжности в стопанството. Гласуваното доверие към жените като цяло или към конкретна личност трябвало да издигне престижа и самочувствието им. Настоящата статия се стреми да покаже до каква степен е постигнат този идеал.

Промените, които се очаквало да се реализират по отношение на политическите позиции на жените в рамките на кооператива, обаче не били еднолосочни. Освен равни права от жените кооператорки се очаквало да действат с мъжете и равни задължения. Едно от тях е да имат еднакво натоварване в труда и работно време в общественото производство, т.е. в кооператива. В годините преди кооперирането, когато техните семейства стопанисват земята си частно, жените също участват активно в селскостопанската работа, включително и в смятаната за мъжка работа⁵, като домашните задължения са прехвърляни на големите деца и възрастните⁶. С появата и развитието на ТКЗС този модел не се променя драстично (Лулева 2001: 35 – 36).

Но в стремежа си да облекчат жените от домакинските отговорности (т. е. да не губят време в домашния труд, който според идеологията ги подтискал и задържал тяхното „културно развитие“) (Лулева 2003), както и да бъдат максимално ангажирани в общественото производство, държавата и ТКЗС създават впоследствие различни социални придобивки – детски ясли и градини, кухни за работниците в стопанството, фурни, обществени перални, родилни домове и др. (Пешева 1961, 1970; Георгиева, Москва 1981,

⁵ На въпроса ми, как родителите му са си поделяли работата, краеведът Йордан Гатев (р. 1930, от Брестовица) отговаря: „Ами, повече от работата е вършела майка ми. Тя на полето е работила заедно с баща ми. Освен тва домакинската работа... (...) И тва не е само тя. Тва бяха сичките селски жени така. За мене те работиха много повече от мъжете. (...) След тва идва и прането, и кълането на децата, и метене, и чистене. Тва сичко ... върху жената ляга“.

⁶ Йордан Гатев: „Женските деца още от..., като подраснаха вече, помагаха в прането, особено в прането. И като станаха..., `изучи вече и тръгнаха и те по полето да помогат. А момчетата – сякане на дърва, пренасяне на дърва, е тва помагаха въръщи“; Б. С. П. (р. 1920, жена, от Брестовица): „Всяко женско, като постане голямко и сам`о ща са опер`е. Като мама и тати са на къра, като сме гладни, ща отворим да си сгответиме кой кото може, сичките. Даже сме се учили още от га сме били заедно, баници си т`очиаме... на ръка си а правим, и така. Да можем да оцелеем“.

Василева 1970, Янчева). Съгласно Примерния устав (ПУ) на ТКЗС в началото на процеса на коопериране бременните кооператорки имат право на 2 или 3 месеца отпуск и майчинство на стойност 50% (ПУ: 1950) или на стойност средния брой заработени от тях трудодни през последните 12 месеца (ПУ: 1955, 1957). Броят на трудовите дни, изработени от майките, докато детето им навърши 8-месечна възраст, се увеличава с 25%. Всичко това трябвало да даде възможност на жените да се насочат към обществената сфера на труд, както и да благоприятства за преодоляването на скритата безработица на село и „пилеенето на непроизводителен труд“. Работата в ТКЗС и обществената сфера като цяло позволява на селските жени да получават лични доходи, което неминуемо подпомага тяхната еманципация и повишава самочувствието им, нараства тяхната икономическа и социална независимост⁷. За да се илюстрира влиянието на кооперативните стопанства върху живота на жените може да послужи разказът на А. И. Г. (р. 1933, жена, Брестовица) за овдовялата ѝ майка, която съжалявала, че колективизацията не се осъществила по-рано, защото според нея работата в ТКЗС би ѝ позволила сама да издържа децата си, без да ѝ се налага да сключва втори брак⁸.

Въпреки това не бива да се преувеличава влиянието на социалните придобивки, осигурени от държавата или ТКЗС, тъй като за повечето жени остава предизвикателството да се справят едновременно и с дома, и със селскостопанска работа (т. е. да бъдат едновременно общественички, майки и домакини). За това споменава и М. Н. Дж. (р. 1926, жена, Брестовица)⁹ в

⁷ Наблюдават се и някои промени в съпружеските отношения, като: равноправни позиции в семейство, разпределение на домашните задължения и др. Например, А. И. Г. (р. 1933, жена, Брестовица): „Много добре сме се разбирали. Той (съпругът) много ми помагаше въръщи. Аз, когато съм на работа... (...) измита с метлата. (...) Чиниите да ми умие, даже да ми сготви, ако някога жа закъснея от работа, не мога да се прибера на време“.

⁸ По този повод А. И. Г. (р. 1933, жена, Брестовица) допълва: „Съжалявам, че се развали ТКЗС-то, защото... аз много пъти съм го казвала. Жена, която остане сама, вдовица, в ТКЗС-то ѝ беше много по-лесно, отколкото сега. Защото имаше машини, машините пръскаха, машините оряха. Сичко машините извършват. Ти на ръка, което можеш да го вършиши, го вършиш. (...). Даваха им еднократни помощи. (...). В домакинството, ако има нужда от дърва, от такива работи, отзоваваха се. То, това е за една жена през зимата. Иначе, през лятото тя си гледа работата“.

⁹ Тъй като тя е често цитирана в този текст, ще я представя накратко. Възприема се като произхождаща от изключително бедно семейство на зидар, но се омъжва в семейство на средни стопани. Тя и съпругът ѝ са членове на РМС и на младини активно се занимават с политическа дейност. Той е обявен за «активен борец против фашизма», тъй като е бил преследван и арестуван от властта заради подпомагане на партизаните в региона. Семейството им е едно от инициаторите на колективизацията в Брестовица и сред първите учредители на ТКЗС. Посвещават живота си на развитието на кооператива и от

отговор на въпроса, дали съпругът ѝ помагал в домакинството: «*Не, не, нищо, все с обществена работа*». Изследването на Иваничка Георгиева и Детелина Москва в Плевенски и Сливенски окръг (Георгиева, Москва 1981: 68 – 69) също показва, че до края на 70-те години жените в селата извършват по-голямата част от домашната работа. Същото наблюдение е направено и за селата от Бургаски окръг (Василева 1970: 115 – 119). Авторките и на двете изследвания също така отбелязват, че жените не се възползват максимално от предимствата на общественото обслужване, което се организира в някои села (Георгиева, Москва 1981: 51; Василева 1970: 115 – 117). Според Улф Брунбауер държавата няма финансовата възможност да осигури тези удобства повсеместно или жените не са готови да прехвърлят част от домашните си ангажименти на съответните институции, тъй като не са се освободили напълно от патриархалните си нагласи и възприемат домашната работа като „неделима част от техния собствен образ на жена“ (Брунбауер 2010: 437 – 439), което в особена сила се отнася за селските жени. Същото е становището и на изследователките от времето на социализма (Пешева 1970: 162 – 171, Георгиева, Москва 1981: 51, 69; Василева 1970: 115 – 117).

В действителност осигурените от държавата и ТКЗС социални придобивки се отнасят предимно за големите села, докато облекченията за жените в малките кооперативи са нищожни¹⁰ или пък са недостатъчно удовлетворителни, каквато през първите години е продължителността на отпуска по майчинство. Изследването в с. Мездрея показва, че майките се принуждават да не ходят на работа през първите една или две години след раждането и съответно да не взимат заплата за този период. За семействата, които са лишени от подкрепата на възрастни хора, отглеждането на деца е изпитание, защото до края на 70-те години в селото няма детска градина¹¹. Междувременно

самото му създаване съпругът участва в управлението и в друга обществена дейност. М. Н. Дж. работи в ТКЗС през целия си живот и дори след пенсионирането си организира пенсионерско звено. Дълги години е звеноводка и се открява като авторитетна лидерка не само сред връстниците си. Някои примери от дейността ѝ ще бъдат представени тук. Дори и понастоящем тя продължава да се занимава с обществена дейност.

¹⁰ Например, докато в големи села като Брестовица и Ръжево Конаре има детска ясла, кухня и градина, родилен дом, фурна, стол и кухня за кооператорите, безплатна храна и почивен лагер за учениците, евтини карти за почивка за кооператорите и др., в Мездрея детска градина се построява едва през 70-те години, кооперативната кухня функционира само за отделни сектори (като оранжериията) и само през най-натоварения сезон, а картите за почивка са ограничени.

¹¹ Тъй като това неудобство е едно от обстоятелствата, които отблъскват младите от селото, с помощта на ТКЗС се създава модерно детско заведение, което обаче не е в състояние да спре миграцията към градовете.

единственото улеснение за майките през 50-те години е организираната от ТКЗС ежегодна лятна детска градина, която трябвало да облечи семействата в най-натоварения сезон. За трудностите в съвместяването на кооперативната работа и отглеждането на децата жените разказват: Н. И. А. (1937 – 2009, жена, Мездрея) „*После прекъсвáх заради В. (сина й), че го носíх у ТКЗС-то с юлката. Оно не моя. Парцелиран имото на звената. И ти требва да се местиши цел ден. И останáх една гѓодин, та го гледáх, гве...*“ (НА: 13); Баба М. (1922 – ?, Мездрея) „*Второто дете... (...) Една годín все го носíме с юлките. Бéреме ягоди, носиме децата, ама къде да ги дéнеме? А, тука му се препикáло – одиш зади реката... Ама, какво да им прáиш. Все съм одýла у стопанството да работиме*“ (НА: 25). Тези примери показват, че на практика в първите 10 – 15 години от осъществяването на колективизацията в селото и следователно от премахването на т. нар. „заробваща частна собственост и условията за експлоатация над жените“ обещанията за „освобождаване“, за облекчаване труда им и повишаване стандарта на живот и труд не се реализират.

Като се има предвид, че трудовите норми за мъжете не надминават драстично тези за жените или са еднакви и че всички имат еднаква продължителност на работния ден, не трябва да се забравя и допълнителното натоварване на жените с домашната работа – предимно готовене и поддържането на къщата и хигиената. Към нея се добавят и задълженията в поддържането на личните стопанства. Макар и рядко, задълженията на жените включват присъствието и посещаването на кооперативни и ОФ събрания. При такова свръхнатоварване в живота на селските жени естествено възниква въпросът как са успявали да съчетават всичките си отговорности. Мнозинството от интервюираните жени от Брестовица и Мездрея отговарят, че не биха могли да се справят без помощта на възрастните жени – майки или свекърви, които почти изцяло ги отменят в грижата за децата и домакинството. Например, М. Н. Дж. (р. 1926, жена, Брестовица) споделя: „*Домакинството... благодарение на свекървата. Гледаше децата, готвеше. Вечер като се върна, всичко – готово, облечени децата, измити. Ще ги взема и ще ида на кино*“; М. Г. И. (р. 1944, жена, Мездрея): „*Я си излизам от тука (сутрин на работа), ма деца, че остават, ша се готви ли, ша едат ли, ша онодат ли... Тва си е тука на буба н`ги работа да се разпрая*¹²“ (НА: 153). Широко разпространената практика за дома и децата

¹² Илюстрация за голямата роля на помощта на възрастните е съветът й към колежка, която иска със съпруга си да живеят самостоятелно, заради лоши отношения с родителите му – М. Г. И. (р. 1944, жена, Мездрея) описва помощта на възрастните: „*Както се разделиш, децата на кой ша заминеш? (...) Ти знааш ли, като пойдеш, требва да н`ги оставиш ядене. Требва да заключиш. Ша се повърнеш да видиш заключено ли е, не е ли.*

да се грижат възрастните жени в семейството, докато младите са на работа в обществения сектор, е наблюдавана и в селата от Бургаски окръг (Василева 1970: 117).

Така нормираният и задължителен работен ден в стопанството започва да откъсва жените от домакинството и те за пръв път работят извън него, за пръв път трудът им става платен. Това оказва огромно въздействие върху начина, по който жените започват да се възприемат – като автономни от властта и опеката на родителите и свекърите (важни властови фигури в традиционното семейство) и като равноправни на мъжа в семейството по отношение на труда.

По отношение на атмосферата в ТКЗС обаче очакванията на властта за „демократизация“ в отношенията между половете не протича безпрепятствено дори и в „прогресивно развиващо“ се стопанство като това в с. Брестовица, чието ръководство в действителност демонстрира стремеж към постигане на идеала. Получавайки равни права с мъжете и съответно равни задължения, от жените се очаквало да защитят своите позиции. Мъжете (особено ръководството) не били в състояние да ги приемат безрезервно за равни не само по отношение на участието в управлението, но и по отношение на качеството на работата. Пример за това е разказът на М. Н. Дж. (р. 1926, жена, Брестовица), който свидетелства за предразсъдъците по полововъзрастов признак, съществуващи в кооперативните отношения: «*И понеже много бързо режех и (...) като излизах най-напред, си изкарам реда. И имаше един възрастен човек и той предизвикал анкета: „Не може една жена, и то млада, да реже по-хубаво от мен.“ И един ден идвам комисия – бригадирите, председатела, секретара и сички, да проверят. А яз пак съм най-напред. Минават по моя ред. Минават и по реда на тоя човек. „Еми, яла сега“ – му викат, „Яла сега, бай С. Я ела да видим, ша намериши ли на кака М. В реда грешка и да видим в твоя ша намерим ли?“. Той не чистел никъде сухото. А те държаха много на това, особено на младите лозя, да се не оставят чепове от предишната година, сухи. И така на 1-ви май ма изкараха.*»

Тази история ми послужи да провокирам М. Н. Дж. (р. 1926, жена, Брестовица) да разкаже за отношенията между мъжете и жените в кооператива. Отговорът ѝ показва как се е възприемала идеята за «равенство» между половете: «*Много задружно. Вече се чувствахме равноправни и участвахме във всяка към мъжки труд. Да разберат, че не сме много по-такова. Е, все пак мъжката сила не можеш да сравниш с тази на жената, нали? Обаче...*

И тва, и онова. А они са ти, викам, кюч на врътата“. Она помисли така манко, па мйнаа... един, два месеци, па они попреминяа тва... „Мале, вика, добре, че ме съврна!“ (НА: 153).

Те поливат и ние поливаме. Вадим картофи, цели сме до кръста във вадичките да мием картофите. Те мият и ние влизаме, и ние мием. Така че сме се старали. Идеологическата представа за равенството се изразява преди всичко в навлизането и равното участие на жените в смятаните за мъжки дейности и професии. Интерес представлява репликата «*Да разберат, че не сме много по-такова*», защото тя подсказва действителното съдържание на тогавашната пропаганда, която внушавала превъзходството на мъжа и мъжката сила в труда¹³. Именно в това се крие противоречието на държавната политика и на идеологията – в «*борбата за културното издигане на жените*» те били признавани за значими в изграждането на социалистическата държава и общество само доколкото приличали или правели същото като мъжете¹⁴.

Предразсъдъците по отношение на мястото на жените в управлението са още по-открояващи се. Така в първите години от създаването на ТКЗС в Брестовица нито една жена не изпълнява задълженията на секционен отговорник или на бригадир. В състава на Управителния съвет (УС) влизат 6 души, включително председателят и партийният секретар, а от 1950 г. и по една жена. През 1951 г. изборът на УС е предшестван от разгорещена дискусия, тъй като една кооператорка предлага три жени, но от тях е избрана само една. Изказванията на кооператорите, записани в протоколите на Общото кооперативно събрание (ОКС), показват, че въпреки стремежа да се демонстрира приобщаването на жените към управлението на ТКЗС (и да се спазва принципът за равен брой дори и в ръководния състав), нито мъжете, нито жените от с. Брестовица са били готови на такава стъпка. Самите жени не се чувствали силни и уверени да поемат отговорност и да придобият публичност, нито пък рязко да се откъснат от досегашните си домашни задължения.

Показателен пример за това е единствената жена членка на УС на ТКЗС Брестовица през периода 1950 – 1952 г. – М. Д. (ГО: л. 94 – 96). Тя е възприета като опитна и образована млада жена със средно образование и е приветствана от цялото стопанство с уважение. Позициите ѝ в ръководството са възприети като ключови за осъществяването на активно взаимодействие между него и кооператорите. Тя играела ролята на посредник между тях и

¹³ В духа на пропагандата Райна Пешева оправдава двойно по-високите доходи при мъжете в ТКЗС с това, че те работят почти през цялата година и прилагат по-тежък и по-квалифициран труд, докато женският труд определя като нискоквалифициран, сезонен и затова по-ниско платен (Пешева 1970: 164).

¹⁴ За модернизаторската роля на държавата, която признава жените дотолкова, доколкото са като мъжете виж Лулева 2003.

била ценена от УС както за достоверното ѝ представяне и отразяване на настроенията, очакванията и потребностите на работниците, така и за успешното прокарване на решенията на УС сред кооператорите. Предвид преобладаващия брой селскостопански работнички в кооператива, присъствието на жена в УС трябвало да затвърди неговите позиции и да улесни контакта и диалога му с тях. Нейната работа символизирала пионерския ентузиазъм и отданост на труда и общото дело и тя често е изтъквана като пример пред цялото стопанство. Например, в годишните отчети е отбелоязано: „*М. Д. – работеща непосредствено в полската работа и живееща с чувствата и стремежите на кооператорите...*“ (ГО: л. 95). Същевременно, активната ѝ дейност и съвестна работа, според оценката от УС, издигали престижа, социалните и политическите позиции на жените като цяло.

Но в отчета за 1951 г. председателят на ТКЗС отсъжда, че М. Д. не взимала достатъчно изявено участие в управленската дейност, като често отсъствала от заседанията на УС, въздържала се от изказване на мнения и се съгласявала с чужди предложения. В противовес на тези твърдения възниква въпросът, доколко мъжете в УС са били склонни да изслушват или възприемат становището или предложението на единствената, и при това млада, жена в УС. За съжаление документите не предлагат информация за това. Но в изследването, посветено на жените от друго пловдивско село Ръжево Конаре (Пешева 1970: 154-172), Райна Пешева също подчертава, че дори и през 60-те години сред всички жители продължава да съществува убеждението, че обществено-политическата и управленска дейност не е подходяща за жени.

В Мездрея позициите на жените в управлението на ТКЗС са още по-ограничени. Те са избирани само за звеноводки и дори не се повдигал въпросът за по-висок управленски пост. Ангажиментите като звеноводки се изчерпват с това да организират работничките от звеното в началото на работния ден, да разпределят работата и терена между тях и накрая да отчитат присъствие и свършена работа. Според повечето интервюирани кооператорки от селото жените или не се изказвали на ОКС, или го правели много рядко; от страна на ръководството не се търселе тяхното мнение, дори това на звеноводките. Понякога звеноводът бил единственият мъж в звеното.

Присъствието на една жена в УС или избирането на някои от тях за звеноводки обаче не създават условия за равенство в ТКЗС. Документите на двата изследвани кооператива и разказите на кооператорките ясно свидетелстват за разпределението на дейностите и влиянието по полов признак: Огромното мнозинство от кооперативни работници са жени, които имат

почти изцяло изпълнителски функции, подчинени са на мъжете ръководители или подпомагат дейността на механизаторите¹⁵.

Въпреки представените по-горе примери за бавното и колебливо възприемане сред кооператорите и ръководството на идеята за равни права и социални позиции между жените и мъжете, протоколите от ОКС на ТКЗС „Нов живот“ свидетелстват, че кооператорките от Брестовица все повече се чувствали свободни и уверени да изказват своето мнение, да правят предложения, да отстояват гледната си точка и да водят спор по повод организацията и управлението на стопанството. Съществена роля за промяната в нагласите сред кооператорите и ръководството имал и партийният секретар на стопанството, който бил основен агент за прокарване на държавно-партийната политика. В изказането си пред отчетното събрание в началото на 1952 г. той заявява, че броят на жените в ТКЗС след масовизацията драстично надхвърля броя на мъжете: „Стопанството в Брестовица е женско стопанство и постиженията, както отбелязахте, се дължат на жените“ (ОКС: л. 57). Според него този факт превръщал постиженията на стопанството в постижения и заслуга на жените, които работели в него, и това би трябвало да им даде самочувствие и авторитет, за да поемат по-високи управленски и организационни длъжности. Партийният секретар обръща внимание на подчиненото положение на жените в ТКЗС и осъдително го нарича „робско състояние“. Затова той приканва Управителния съвет и Общото кооперативно събрание да гласуват на жените по-голямо доверие и да им предоставят по-широки възможности за изява. „Докога нашите другарки ще ги държим в такова робско състояние. Имаме вече на много места жени председатели на селсъвети, които достойно се справят с тази работа. Новият стопански съвет сериозно да се занима с тази работа“ (ОКС: л. 57). По този начин, местните партийни структури изиграват модернизираща или (според техните собствени възгледи) „прогресивна“ роля, като прокарват сред кооператорите социалната политика на БКП и им внушават идеята за равенство между мъжете и жените.

¹⁵ Райна Пешева предлага различна картина за участието на жените в местното управление в Ръжево Конарае в края на 60-те години. Там 3 жени са членки на УС на ТКЗС, една е окръжен съветник, а 6 са общински съветници. Жена агроном е и председателка на ТКЗС. Въпреки това авторката също отбелязва, че почти две трети от жените в селото „нямат специална квалификация и са обикновени изпълнителки“, минимален или нищожен е броят на звеноводките, бригадирките и специалистките, за разлика от мъжете, където това отношение е обратно пропорционално. Това дава основание на авторката да заключи: „Следователно жените фактически не вземат участие в управлението и в ръководството на стопанството“ (Пешева 1970: 163 – 164).

Протоколите от ОКС отразяват настъпващите промени в съзнанието на мъжете и жените. За първи път (в началото на 1952 г.) при обсъждането на отчетния доклад се поставя въпросът за приноса на жените в селскостопанска работа и развитието на кооператива. Една кооператорка дори изразява недоволството си от това, че в доклада не са споменати постиженията на жените. „*В доклада се изнесе дейността само на кооператорите, защо не се спомена за кооператорките?*“ (OKC: л. 96). Тази забележка отразява началните прояви на еманципиране на жените – те демонстрират самочувствие и заявяват позициите си пред общността на кооператорите. Насочвайки вниманието към своя труд, принос и постижения в производството и развитието на кооперативното стопанство, жените настояват за достойното му и равностойно оценяване спрямо останалите кооператори. По този начин те постепенно започват да заявяват и демонстрират готовност за публичната си изява и за признание от страна на мъжете, които все още не били готови на това.

В резултат на повишеното самочувствие сред жените от Брестовица на същото отчетно събрание на ТКЗС в началото на 1952 г. и една година след неуспешното издигане на три женски кандидатури за членство в УС относно се обсъжда участието им на отговорни позиции. Кооператорка повдига въпроса: „*Докога няма да се поставят жени за отговорна работа, като груповодки и бригадири?*“, на който Т. Г. (кооператор с влияние над ръководството) заявява, че „*ще трябва в бъдеще да бъдат поставени поне 20% бригадирки и груповодки*“ (OKC: л. 98), а предложението му е подкрепено от друг кооператор, който казва: „*Слабост на Стопанския съвет, че много слабо се засегнаха жените в стопанството, където 70% от работата се извършва от жените. С право ще трябва да издигнем лозунга „Да издигнем жените на отговорна работа!“*“ (OKC: л. 100). Самата идея за лозунг предполага „*масовизиране*“ на проекта за издигане статуса на жените, т. е. все по-широкото му приемане сред членовете. Тези забележки отразяват първите опити да се пропука недоверието на мъжете към ръководните способности на жените.

Кооперативът в Брестовица е пример за по-високи позиции на звеноводите, голяма част от които са жени. Въпреки ограниченията им правомощия, по-уверените в опита си излизат с предложения пред УС и със самостоятелни решения за подобряването на работата. Ярък пример за изявяването на ръководните умения на жена звеноводка е М. Н. Дж. (р. 1926, жена, Брестовица), която се ползвала с авторитет и успяvalа да защитава позициите и интересите на звеното си. По повод на отношенията между нея, четиридесета мъже в звеното ѝ и останалите жени, тя разказва: „*Много ме слушаха. Обаче, аз сутрин като ига, най-напред ще направя като петминутка. „Бай Г., Р., бай Л.,*

И., така и така, мисла днеска тва да направиме. Вие кво ща кажете?“. „Май, тва а правилно“. „Хубаво. Ако тва направим, толкова ща имаме“. Ша изкарале. Ако не вечерта, на сутринта знаеха по-първия ден кво сме изкарали. Сичко вечерта изчисляват. Горе в канцеларията викат: „Просто се чудим с тебе. Ако всички звеноводи са така, ний нямаме работа.“ Най-редовно, ежедневно хвърчах горе. И за петнайсето, ако играе с някой лев разликата от мойто, като дават листчетата отгоре изчислени. (Има предвид, че нейното заплащане като звеновод не надхвърля много възнаграждението на останалите кооператори от звеното.) Знам, че първата година вече, когато зехме и аз давах обещание на конференцията, че ща дадем толкова и толкова. Аз давах за 4 тона, а па то набрахме 5 и толкова отгоре“. Този цитат свидетелства не само за личния ѝ авторитет, но и за нейното самочувствие като ръководител и добър организатор на работата, за увереността, с която тя изпълнява задълженията си, а понякога дори ги надхвърля.

Друга история от живота на М. Н. Дж. (р. 1926, жена, Брестовица) показва как с годините се повишава самочувствието ѝ на ръководител не само пред членовете на звеното, но и пред управлението на ТКЗС. Същевременно тя въвежда в един от основните проблеми, свързан с женския труд в селското стопанство – неуважение и незачитане правото на възнаграждение. М. Н. Дж. разказва няколко примера за порочната практика в кооперативите да се осигурява безплатна селскостопанска продукция на различни местни партийни и управленски функционери с подкрепата на кооперативното ръководство, докато на самите кооператори това е било забранено. В стремежа си да защити интересите на кооператорите като звеновод тя многократно се възпротивява на наредденията на ръководството, а накрая намира начин да се изпълзне от натиска му. По този повод тя разказва: «*И на едно събрание ставам яз и се изказвам за той случай. И викам: „И ко се оказа, че той бил шофьор на (...) председателя на НПК-то. Ми, толкова по-добре, викам, та толкова ли председателят няма пари, че трябва (...) ний да му наберем. Седемдесетгодишни хора, викам, ща се катерат да берат.“ А бригадирът се навел и един до мене вика: „Малий, тва не трябваше да го кажеш!“ Викам: „Защо да го не кажа!“*». На всички подобни ситуации тя реагира по един и същи начин: «*И правя: „На този б щайги по толкова килограма – толкова“. И му давам разписката, той трябва да ми се подпише сега на тъя разписка. И аз си завеждам за пари, да си изкарале трудовия ден. Шест щайги са на един работник надницата за деня. (...) Викам: „Ама, кък така ща го дойдат. Ша берем ний цял ден и ща земат на единия или на двамата надницата, за някой си. А така, пусна им разписка и да ги плащат там, та да видят тогава“*». Цитираната история не е характерна единствено за Брестовица,

а е масова практика във всички стопанства в страната, включително и в Мездрея, където обаче кооператорките не са в състояние да защитят интересите си. М. Г. И. (р. 1944, жена, Мездрея) разказва за същата ситуация: „*Дойдоа от Михайлувград [Монтана] (...) от ДАИ, КАТ. (...) Я домати н`ги набрása, красавици н`ги набрása... А я (...) викам: „Шефе, какво мислиши сега? Та тия мънинки са н`ги заплатите! Напълните н`ги колите, а назе ша ни бръкате секи ден на портала там. Днеска знай, че и я ша си натурам у чантата и си изнасам“.* А он ме погледна и каа: „*E, смееш ли?*“ „*E, що да не смеем, викам! Я работим тута и гинем, и гълтам отровите...!* И да не смеем да си земем 5 зръна домати и една красавица довечера за салата!“ (НА:156); Т. З. Т. (р. 1945, жена, Мездрея) „*Имаше един големец у Монтана. Па, дόждоше с Волга. Тука е дождáл, та я съм му продаваáла. И дойде тука за евтини ягоди, що... са н`ги мънинки заплатите!*“ (НА: 40). Тези примери разкриват честата практика представители на местния елит (местното кооперативно ръководство, представители на партийните организации и местната администрация) да се възползват безплатно или при неправомерно ниски цени от продукцията на ТКЗС и по този начин да накърняват икономическите интереси на кооператорите.

Тези примери ясно показват, че женският селскостопански труд се превърща в нисоквалифициран, нисковъзнаграден и непривлекателен. Селскостопанската работа като цяло губи моралната си стойност и заема една от най-ниските позиции по престиж в иерархията на професиите, което допълнително маргинализира статуса на кооператорките и ги поставя в зависимо положение. За това свидетелства разказът на баба М. (р. 1925) от Мездрея: „*Работих там у фíлезете, та нéко лев заработих. Тука се смееме на една В. Цел ден се моли на бригадирката: „Ама, нáпииши 0,70 стотинки“.* Она вика: „*Нема! Не давам. Нула – шеесе стотинки“.* По 60 стотинки са ни писáли, дека сме одýли на ден. Плáстиме горе връчишице. Она се моли, жената. (...) „*Де бе, Елена, пиши 0,70 стотинки. Máни тва 0,60 стотинки. Колко е тва?*“ А они цел ден ѝ се подиграват. Какво да прáиме. За бадивá сме работýли, за бадивá“ (НА: 26). Баба Л. (р. 1922) също от Мездрея разказва пък за натоварването на жените с мъжка работа, без трудът им да бъде зачетен: „*А и водйла съм и коньете..., та са преорвáли. „Кой да води коньете? Айде, Л. ша д`я, че е не е страх от коньете.“ Какви луди конье имаше! Никой не смее д`ие да води. А я отóдим, та водим... (...).* И сéно съм балирала на балирачката. Цел день, един ден съм бутáла... на балирачката... у жегата. Оно жега, ама кво да праши! Отшила си там да изкараш денъю. Нема къде д`идеш. (...) Бригадирите... Какво като му речеш, он каа: „*Грънчаро знаа дръжската да тури от къде сáка“.* (...) А я водим (конете), после идем, та работим със жените. А но не е требвало

така. Като съм водила, та са преорвали..., и като свърши орачо..., да се майням и я. А он (бригадирът) ни казва: „Да иеш да работиш“. И отодии със жените `на да работиш. [Получила ли си за това допълнително възнаграждение?] „Е я! Нищо! Даже и по-малко от жените. Дека цел ден си тичал със коню напреде. Па имаме прásци. (...) Па но има трéва за прасците, щур му викаме. Та я преди коню берем, та после да си почивам. През почивката да одънеш, да не идеш да бéреш трéва. И те така... сме правили. Сека жена е така правила“ (НА: 177).

Разказът на баба Л. (р. 1922, Мездрея) разкрива прекомерната натовареност на селските жени. От една страна, те са задължени да покриват дневните си норми към звеното, върху чието изпълнение се начислява възнаграждението им. Същевременно ръководството често ги натоварва с допълнителна работа, която понякога е тежка и несъответстваща на физическите им възможности, без дори да се предвижда адекватно или каквото и да е заплащане за допълнителния труд. Освен всичко баба Л. мисли и се грижи и за домашното си стопанство¹⁶. Стремежът ѝ да съчетае няколко дейности едновременно с цел да си освободи обедната почивка показва именно свръх натовареност на трудовото ежедневие и многобройни задължения.

Същевременно всички цитирани примери от двете села показват липсата на уважение към женския труд и пренебрежение към правото на жените на справедливо и точно възнаграждение при условие, че един от прокламираните от идеологията индикатори за равностойни позиции между половете е равното заплащане на мъжкия и женския труд. В резултат на това с годините земеделският труд се феминизира повсеместно, а работата в ТКЗС се превръща в синоним на ниско платен и непрестиген женски труд. Като илюстрация за ниското възнаграждение в селското стопанство в сравнение с други сфери в Мездрея през 70-те години може да послужи цитат от М. И. А. (1937 – 2009, жена, Мездрея): „И у ТКЗС-то напреде одиx, па се отказáме. Пýшеa ни по 80 стотинки на ден. 30 дена работиx, зех 24 лева. Децата [син и дъщеря] бéме ги записáли у езиковата гимназия у Монтана. На едно дете столу [храната в ученическия стол] беше 24 лева. Е я, не мооме да ги учиме с толко малко!“ (НА:12).

По отношение на размера на възнагражденията на селскостопанския труд в ТКЗС някои кооперативи, от типа на този в Брестовица, са изключения. Като образцово и високодоходно стопанство, то осигурява удовлетворителни, а понякога и високи доходи на кооператорите (според техните собствени

¹⁶ То включвало: „Царевица и градина си насáдим. Картофки си насáдим... Градинка, пипер, лук. Те тва сме работили на частното, един декар“ (Баба Л., р. 1922, Мездрея) (НА: 179).

оценки). Поради тази причина то задържа на работа значителен брой мъже по сравнение с повечето кооперативи в страната, включително и Мездрея, където мъжете масово напускат и търсят работа в други отрасли.

М. Н. Дж. (р. 1926, жена, Брестовица) разказва и друга история от края на 80-те години, която свидетелства не само за отношенията между ръководството и кооператорите и за злоупотребите в ТКЗС по отношение на заплащането, но и за решимостта ѝ да се противопостави на решение на УС и като звеновод да защити интересите на звеното си. Една година звеното ѝ произвежда най-добрите домати в кооператива. Поради тази причина УС настоява продукцията да не се бере за пазара, а да се остави за семе за следващата година. Но тъй като всяка година звената и бригадите подписвали договор със стопанството да произведат определено количество и вид продукция, и това предложение противоречало на подписания договор с нейното звено, М. Н. Дж. се притеснила това да не накърни интересите на кооператорите. Същевременно подобно решение би понижило печалбата им от реализирането на продукцията, в случай че семето се изкупувало по-евтино от доматите. След разговори с председателя, бригадира и счетоводителката, които я убеждават, че семето е с много по-висока стойност от продукцията, и след обсъждане със звеното, тя се съгласява да изпълни желанието на УС. Когато обаче трябва да им изплатят парите, ръководството отстъпва от обещанието си за скъпо изплащане на семето. За цялата полемика около разрешаването на този спор тя разказва подробно: „И се съгласиame. Береме, караме, мелям там, чистим го. Като ориз сме го изчистили зърно по зърно. Само най-хубавото. И като дойде време да ни го плащат, тоя плановика вика: „Како М., не моо да ви дадем парите“. Викам: „Защо?“. „Ами, щото остават за натрупване“. Викам: „Парите няма да ги бстава. (...) Не искам парите да ми ги барате!“. И дойде заместник счетоводителката: „Ма, како М., трябва да останат тия пари тук“. Викам: „Какво решавате вие, не ме интересува. От вратата на вратата ще чукам, до Централния комитет ще ида, парите няма да ги бставам. Тва са 70-годишни хора, са се трепали да берем, че ща земем семето скъпо. 110 лв. Знам го колко върви. Така ми са го казали. И парите няма да ги бставам!“. И един ден забрах яз двама мъже и една жена, и аз и отиваме в Пловдив, в НПК-то. Кр. беше тогава председател. А той знае в пролетта, когато давах обещание по колко се планиуваме домати от декар и сичко ръкопляска, и там сичко се записваше. (...) Викам: „Другарю Кр., вие знаете пролет какво обещание давахме. Изпълнихме го и преизпълнихме го. А сега нямахме договор за домати...“. Обяснявам му тва нещо. И той отвори вратата на тоя, който се занимава с труд и работна заплата, и му вика: „Изслушай наше хора, да им чуем болката. И в една неделя време трябва

да ги оправиш“. (...) Той зима на тоя, плановика, телефона и му вика: „Абе, тука и тука са дошли, вика, от звеното на кака М. и се оплакват. Не им давате парите за семето. (...) За една седмица време трябва да оправиш хората“. И вика: „Няма да се притеснявате. Въпроса ща се уреди в наша полза“. И на другия ден ща ма водят в Несебър, там на Сълнчев бряг – конференция, пак да се изказвам кък сме получили тоя висок добив. (...) Като го дойдох и моят човек [съпруг] вика: „Имаш писмо“. (...) И аз като го разтворих и действително пише, че имаме право да си вземем парите и да им го занеса горе, да им го покажа и да си получа парите. Мага-й, като ме видяха горе, полуляха. Викам: „Яз не съ боря за ваши пари. Я са бора за нашо. Тва, което сме произвели, да ни го дадете“. А те, като остане за натрупване, на края на годината те зимат премии, а ние – нищо. И дадаха парите. И аз разпределих според трудовите дни тяхната заработка, на секи кво се пада. Доволни от колкото трябва – повече. (...) А на мен мъжа ми ми дава импулс: „Там ща идеш, там ща идеш... Тва ща им кажеш...“».

Цялата история показва, че дори и в края на 80-те години женският труд и усилия (в този случай и пенсионерски) не са адекватно оценени. Тя е свидетелство за опита на ръководството да пренебрегне икономическите интереси и правата на жените за справедливо възнаграждение на труда им с очакването, че те няма да го защитават.

Друг пример, отразяващ начина, по който се реализира един от лозунгите за равенство между половете – навлизането на жените в смятаните за мъжки професии, също показва до каква степен мъжете в ръководството са били склонни да признаят равните позиции на жените и да зачитат интересите им. В средата на 70-те години в стопанството на Брестовица се спуска квота за пет жени трактористки в бригада от 40 мъже. За това разказва една от тях М. П. (р. 1944, жена, р. Манолово Конаре), която по това време е на 29 години: *„Седемдесе и четвърта година поискала жени механизатори да станат трактористи и аз бях идна от тях. Изкарахме курса и веднага на зеха на работа и така деветнайсесе години изкарах като трактористка. Трудна професия, мъжка професия. Не беше много леко отначалото, но хората така никак си на приеха в машинния двор, заедно... най-напред монтъорити, бригадирити. Приеха на така, помагаха ни, и ний... свикнахме с колегити, въпреки мъжката професия. Не нъ оставиха да не ни помогат, много ни помогаха. Работихми, разпределихъ на по бригадити. Хората нъ приеха радушно“.*

Но „радушното“ приемане на жените механизаторки в бригадата не означава равностойно приемане. По-късно жената разбира, че тя и колежките ѝ не са били зачислени на щат като трактористки в машинно-тракторната бригада на стопанството, а като магазинерки, нито пък са били предупреде-

ни навреме от ръководството за това. На въпроса, защо ръководството е направило това, тя отговаря: „Еее, защото е по-изгодно за тях – да не дават трактористка заплата, просто да дават магазинерска и щат сто и четирийсе лева. И аз с тия пари, като гледах колегити какви пари изкарват и мислех, че мога и аз да получавам повече пари“. Заплащането между мъжете и жените в тракторната бригада не е просто неравностойно. Възнаграждението на жените било до три пъти по-ниско от това на мъжете при полагането на почти еднакъв труд, задължения и отговорности за трактора (почти еднакъв, защото жените не могли сами да се справят с ремонтите). Жените са ощетени допълнително, тъй като магазинерската заплата е по-ниска от възнаграждението, което биха изкарали от работата на полето, като се има предвид, че кооперативът в Брестовица осигурявал сравнително високи доходи на кооператорите. Същевременно по-ниската заплата рефлектира впоследствие и върху по-ниска-та пенсия.

Назначаването на жените за магазинерки, а не за трактористки показва пренебрежителното отношение на ръководството и останалите мъже трактористи към тях и към труда им. Този пример свидетелства как през годините се реализира лозунгът за равни позиции на мъжете и жените в кооператива и до каква степен е осмислено и възприето равноправието между тях. Дори когато извършват един и същи труд, уменията и работата на жените са подценявани. Дори когато идеологията изисква от тях да бъдат като мъжете, за да им се признае равенството, хората (мъжете), които прилагат идеологията от местното кооперативно ръководство, отказват да го направят в действителност.

Напрежението между мъжете ръководители и жените изпълнителки е най-силно изразено в по-слабо развитите и нископроизводителни кооперативи, като този в Мездрея, където мъжете се задържат предимно на ръководни или квалифицирани (механизатори, шофьори, специалисти) длъжности. Т. З. Т. (р. 1945, жена, Мездрея) разказва за работата в кооперативната оранжерия: „Вътре аг! При 60 градуса вътре сáка да работиш. (...) Днеска трябва да набéреш по камара домати. Па, и каранфил глéдааме. Жените работeа, а тоо гойде шеф – касите с доматите, оня... [Също споменава за практиката да се берат домати за различни местни функционери, без те да ги заплащат.] (...) Беше Цв. директор. И он казва: „О-о-у, вие добате тук само зарад едно ядене“. От градския стол ни докárва ядене бесплатно“ (НА: 36). Както се подразбира, жените са принудени да работят при тежки и нездравословни условия. Други интервюирани споменават дори, че ръководството категорично отхвърляло настояването на бригадира да пуска жените в почивка на всеки

два часа извън оранжериите, поради употребата на силни препарати, и те били принудени да се крият, когато излизали навън. Според много от жените нормите били извънредно високи, което ги принуждавало да работят дори в най-горещите части на деня, за да наваксат. Въпреки тежките и нездравословни условия на труд и високите приходи за стопанството от оранжерийната продукция, възнаграждението на работничките в оранжерията не надхвърляло значително това на останалите кооператори. За сметка на това всички интервюирани отчитат пренебрежителното отношение на мъжете ръководители.

Още един пример от Мездрея представя напрежението във взаимоотношенията между кооператорките и мъжете, които контролират качеството на тяхната работа. Н. И. А. (1937 – 2009, жена, Мездрея) разказва: „*Он избира кореньето [ягодови коренчета] и речé: „Тия коренъе са лоши, тоо е лош...“ Отбива. Он си ги пише на ньегово име. И я един път ме сбра яд и он ѝ отби 300 коренъе и я взе сичките, та у ба` рата. И само нги плъните гушите!*“ (НА: 125). Тази история е показателна за злоупотребите в кооператива, които засягат икономическите интереси и правата на жените кооператорки, и свидетелства за неравностойното и маргинално положение, в което са поставени.

Проблемът за жените в ТКЗС е важен в няколко аспекта. На първо място, чрез работата в ТКЗС (в общественото производство) селските жени се откъсват от домакинството и домашното пространство. За пръв път те получават реализация извън него, като трудът им става платен. Това оказва огромно въздействие върху начина, по който жените започват да се възприемат – като автономни от властта и опеката на родителите и свекрите (важни властови фигури в традиционното семейство) и като равноправни на мъжа в семейството по отношение на труда.

Въпреки очакванията, сферата на обществените услуги и социалните придобивки не намаляват ангажираността и натовареността на жените в труда. Те са създадени от държавата и кооператива, за да ги облекчат в тяхната всекидневна дейност и по-точно за да осигурят пълната им заетост в общественото производство. Но в действителност жените се нагърбват едновременно с новата си роля на „труженички“ и „общественички“ и с традиционната – на майки и домакини.

Така кооперативните стопанства се превръщат в инструмент за индустриализиране на селския труд и включването на жените в него. Прокламираните лозунги за равенство между половете не се реализират в действителност. Работата в ТКЗС се превръща в синоним на тежък, ниско платен и непrestижен женски труд, а отношенията в повечето стопанства по места

затвърждават неравенството. На жените (мнозинство в кооперативите) е отредена предимно изпълнителска функция и подчинени позиции пред ръководството, чийто състав е с нищожни изключения мъжки. Участието на жените в управлението на ТКЗС е крайно ограничено, а равноправните им позиции спрямо мъжете остават само лозунг. Приложените примери за реализирането на жени ръководителки в действителност показват, че те са поставени в условията на недоверие от страна на мъжете и пред необходимостта непрекъснато да доказват становищата си, да защитават адекватността на решенията и действията си.

Библиография:

- Брунбауер, У. 2010: «Социалистическият начин на живот». Идеология, общество, семейство и политика в България (1944 – 1989). Русе.
- Василева, М. 1970: За мястото и активната роля на жената в селото. – В: Тодоров, А., Б. Туманелов, Л. Дуков, М. Василева. Основни насоки в социалистическото преобразуване на бита и културата в селата в Бургаски окръг. София.
- Гатев, Й. 2009: Брестовица от древността до днес. Пловдив.
- Георгиева, Ив., Д. Москва. 1981: Жената в съвременното българско село. София, с. 110 – 133.
- Лулева, А. 2001: Образи на половете в българското село през XX век – между традиционното и модерното. – Българска етнология, кн. 2, с. 26 – 37.
- Лулева, А. 2003: „Женският въпрос“ в социалистическа България – идеология, политика, реалност. – В: Социализът: Реалност и илюзии. София.
- Лулева, А. 2007: Категориите мъжественост и женственост в балканска перспектива. – Балкански форум на младите историци. Мъжки и женски пространства на Балканите, Велико Търново, с. 7 – 16.
- Мъдрите напътствия... 1947: Мъдрите напътствия на Георги Димитров, Васил Коларов и Георги Трайков пред Националната конференция на ТКЗС. София.
- Пешева, Р. 1961: Материален и духовен бит на съвременното селско семейство в с. Ръжево Конаре, Пловдивско. – В: ИЕИМ, том IV, София, с. 5 – 71.
- Пешева, Р. 1970: Бит и култура на селото, София.
- Янчева, Я. Влияние на градската култура върху живота в българското село. – В: Николай Ненов (съст.). Сборник с доклади от XIII Национална етнографска конференция „Град – Етнология – Социализъм“, Русе, 11 – 12 юни 2010 г., (под печат), 23 стр.

Архивни материали:

ГО: Доклади пред Общите годишни кооперативни събрания за времето 1949 – 1952 г. – ОДА – Пловдив, ф. 1038, оп. 1, а. е. 33.

ОКС: Протоколна книга на ОКС, 1948 – 1952 г. – ОДА – Пловдив, ф. 1038, оп. 1, а.е. 5.

НА: Научен архив на ИЕФЕМ, № 682 – III. Янчева, Я. Биографични интервюта от с. Мездрея, 2007 г.

ПУ 1950: Примерен устав на ТКЗС. София.

ПУ 1955: Примерен устав на ТКЗС. София.

ПУ 1957: Примерен устав на ТКЗС. – Известия, год. IX, бр. 14, с. 2 – 6.

РАЗШИРЯВАНЕ НА „ЧАСТНОТО“ ПРОСТРАНСТВО В ПУБЛИЧНОТО СПИСАНИЕТО „ЖЕНАТА ДНЕС“ ПРЕЗ 1954 – 1958 г.

Йоана Павлова

Настоящето изследване е част от по-голямо такова, което има за цел да направи сравнителен анализ на периода 1954 – 1958 г. и периодите 1995 – 2000 г. и 2005 – 2010 г.

Обект на настоящото изследването е как се проблематизират традиционните отношения между съпрузите при промяната на социалните условия, настъпили след идването на власт на комунистическата партия. Силно доминираните от патриархалната традиция отношения започват да се подлагат под въпрос. Започва едно ново определяне на частното пространство и взаимоотношенията вътре в него, което е доминирано от държавната идеология. Интересно е да се проследи как новата идеология взаимодейства със старата традиция и какъв е резултатът от тази комбинация.

Предмет на изследването е сп. „Жената днес“ от 1954 до 1958 г. в България. Изборът на списание не е случаен. „Жената днес“ се издава от 1945 г. до наши дни (2011 г.) и продължава да съществува въпреки смяната на политическия режим. Изследването отразява факта, че на страниците на списанието са пропагандирани политически идеи и решения, но същевременно съществуват рубрики за всекидневния живот. В тези рубрики се обсъждат теми, засягащи много лични отношения: между родители и деца, между родители и други роднини (напр. свекърва – снаха) и между самите съпрузи.

Под „частно“ пространство ще разбирам онова особено топографско и лично пространство, затворено за оделния индивид или група от обвързани индивиди – отношенията, затворени в семейството, които са въпрос на лична работа, а именно отношенията между съпруг и съпруга. „Публичното“ пространство е онова, относително отворено/споделено пространство, което се явява външно за дома, и е негова пълна противоположност. Под термина „разширяване“ на частното пространство в публичното ще разбирам пробле-

матизирането на самоочевидности, съществуващи в патриархалното общество, които започват да се обсъждат публично и да представляват интерес за политики от страна на държавата.

Създаването на правовата държава и развитието на световния пазар спомага за отделяне на две сфери на живота. Отделят се сферата на производството от сферата на политиката. Това благоприятства развитието на две силно поляризиращи сфери на индивидуалния живот – частната и публичната. Всяко едно от двете пространства има собствени правила на функциониране и основни действащи лица. Докато в публичното пространство се създават законите и се определя посоката на развитие на политиката, другото частно пространство остава затворено. Взаимодействието в публичното пространство се осъществява посредством законите и оношенията са отношения на справедливостта с „обобщени други“. Частното пространство и взаимоотношение не подлежат на законите на справедливостта. Те се определят от етика на грижата и се отнасят до „конкретни други“. Всяко едно от двете пространства е топографски определено и в него действат определени дейци. Публичното пространство е определено като онова пространство на дейност и активност, намиращо се извън дома. Частното пространство е домът, онази затворена сфера, където всичко се случва еднообразно и монотонно.

В хода на историческия процес и развитието на обществото (не само в България, но и в останалата част от света) двете пространства на „частното“ и „публичното“ не само се разделят едно от друго, но разделят и сферата на дейност на мъжете и жените. Мъжете, благодарение на ловните си способности и бойни умения, успяват да си извоюват правото да бъдат основните действащи лица в публичното пространство. Като такива те задават правилата и конструират социалния свят не само в публичното пространство, но и в „частното“. Жените, ограничени от биологичните функции на възпроизводството, дългите периоди на бременност и кърмене, остават да се грижат за дома и бъдещето поколение.

Мъжете традиционно се свързват и действат в публичното пространство, докато за жените е определено затвореното пространство на дома, където извършваните дейности са еднообразни, без никакво особено значение, освен за поддържане на всекидневните нужди на семейството (като готовне, чистене, пране, грижа за децата и животните и т.н.). Интересното е, че мъжете са както външни, така и вътрешни за частното пространство. Те не носят отговорност за извършването на къщните дейности, но осъществяват контрол по тяхното изпълнение. Те са „началници“, а жените им техни подчинени. Но този труд се извършва доброволно и безплатно от жените. Това са посоките

на развитие на модерната държава на Запад като се следва вече съществуващия патриархален морал и устройство на обществото.

Българската действителност не се различава много от всяко друго патриархално общество, където бащата е отговорен за издръжката на семейството и всички членове на неговото семейство (независимо дали са синове или дъщери) са длъжни да се подчиняват на неговата воля. През 1945 г., когато идва на власт, Комунистическата партия прокламира, че скъсва със стария морал и начин на функциониране на семейството. Мъжете и жените са обявени за равни във всяка сфера на обществения, икономически и политически живот. Жената вече е равна на мъжа и не е нужно да му се подчинява, може сама да изкарва прехраната си. Тези лозунги за равенство успяват да бъдат изпълнени до известна степен. С идването си на власт комунистите заварват една силно изостанала в индустриално отношение страна, разорена от войната и с предимно селско население. Тази ситуация определя посоката на развитие на страната през първите години от управлението на социалистите, следвайки примера на Съветския съюз. Политиката през първите две петилетки е посветени на бърза индустриализация, строеж на пътища, болници, заводи и повишаване на жизнения стандарт на населението. За изпълнение на програмата си партията се нуждае от женската работна сила. Затова започва масова пропаганда за навлизане на жените в сферата на платения труд. Краят на стария режим означава и край на съществуващото положение. Жената трябва да работи извън дома, наравно с мъжа, да стане активен член на новото социалистическо общество.

За много кратък период от време от 1945 – 1960 г. жизненото равнище на населението се повишава драстично. Така изпълнили първоначалните си обещания за повишаване на жизненото равнище на обикновения човек, комунистите могат да обрънат внимание на други важни неща – създаване на новия социалистически морал и новия социалистически човек.

Осъществяването на отношения на равенство в обществената сфера е много по-лесно постижимо, отколкото прокламираното равенство в сферата на частните отношения. До 60-те години на XX век все още по-голямата част от населението на страната живее в селата, където продължава да се възпроизвежда патриархалният модел на съществуване, независимо че жените работят извън дома наравно с мъжете. Традиционният модел на семейните отношения започва да се променя благодарение на три основни фактора. Първият е навлизането на жените в сферата на платения труд извън дома; вторият – миграцията на голяма част от населението в градовете и третият – повишаване на образователното ниво на населението (на мъжете и жените).

В сп. „Жената днес“ от разглеждания период 1954 – 1958 г. се въвеждат нови рубрики като „Разговор за семейството“, „За брака и семейството“, „Аз и моята свекърва“, в които се обсъждат отношенията между мъжа и жената. От този период си проличава, че бракът и семейството започват да представляват голям интерес за държавата. Държавата се намесва в частното пространство и личните отношения не само по време на развод, но и по време на самия брак: „Семейството не е, братко, някакъв откъснат спътник на обществото, а частица, без която то не може, бурмичката, без която ще се разглоби. Няма щастие в това семейство, което не допринася нищо за него...“¹.

Отдава се много голямо значение на семейството, както и неговото влияние върху изграждането и развитието на обществото, което, от своя страна, води до личностното развитие. Контролът върху основната част на обществото – семейството – означава контрол върху бъдещите поколения.

Законът за лицата (чл. 31) определя задълженията на съпрузите така: „Съпрузите са длъжни чрез взаимно разбирателство и общи усилия да обезпечат благополучието на семейството и да се грижат за издръжката и възпитанието на децата“².

Бракът е съюз от равноправни граждани – мъж и жена. Държавата се опитва да промени нагласите на населението в една толкова лична сфера, каквато е семейството и съружеските отношения. Прави се опит да се променят нагласите към мъжките и женските задължения. Не е само работа на жената да гледа и възпитава децата. Това е задължение и отговорност и на мъжа; те трябва да си помогат. Ролята на брака и семейството за развитието на обществото е поставена на пиедестал и е обект на много сериозна политика от страна на държавата. Една от последващите намеси на държавата е забраната на развода по взаимно съгласие. Бракоразводната процедура се усложнява максимално, като целта е да се намали броят на разводите и да бъдат запазени създадените семейства. Създадени са специални комисии за помиряване на съпрузите. Въпреки опитите на властта, броят на разводите се увеличава всяка година.

В разглежданите рубрики „Разговор за семейството“ и „За брака и семейството“ читателките на списанието могат да споделят проблемите си и да получат съвет или да потърсят помощ. Проблемите, които са разгледани, са свързани с всекидневното взаимодействието между съпрузите. Една читателка пита дали може да преъркva джобовете на съпруга си, за

¹ Сп. „Жената днес“, 1954, бр.3, стр. 14.

² Сп. „Жената днес“, 1950, бр. 9, стр. 20.

да види какво има в тях, и да му иска сметка. Друга пита дали може да го пита къде е бил, защо е закъснял, бил ли е наистина на събрание или не. Поставените въпроси по същество не разглеждат сериозни проблеми, но те поставят под въпрос някои съществуващи очевидности – неприкосновената мъжкост, неговото право на свобода на действие, липса на контрол. Мъжът може да не се съобразява с жена си и не се нуждае от друго оправдание, освен това, че е мъж. Сега тя, жената, смята, че има право да знае, да изисква и да получава обяснение от съпруга си. Не просто да бъде безгласна и търпелива.

По-интересни са отговорите, които читателките получават на поставените от тях въпроси. Отговорите, дадени от редакцията, противоречат, от една страна, на политическата идеология, но, от друга страна, потвърждават патриархално-традиционнния модел за възприемане на света. Първата читателка е посъветвана да не пребърква съпруга си, защото това „уронва престижа й, подкопава доверието, което мъжа й храни към нея“³.

Виждаме как на жената съпруга продължават да се вменяват качествата на честта и търпението. Нейните действия не само ще уронят нейния собствен престиж, но ще уронят и престижа на мъжа й и на семейството й. Предлага й се пасивност по отношение на своя съпруг, който изисква и заслужава безрезервно доверие.

Втората читателка е окуражена да пита, да говори със съпруга си, да го насырчава да й разкаже как е минал денят му, но да не прекалява с ужасни и ненужни въпроси. Излишната словоохотливост не е добродетел. Когато мъжът й не иска да говори, това означава, че най-вероятно той не иска да смесва работата с отношенията в дома и иска да си почине. Отново виждаме разделението на частна и публична сфера, в която мъжът е участник. Той възприема дома като място за отмора, без ангажименти и допълнителни отговорности.

„Мъжът очаква от семейството и има право да получи от него. След дневната умора, след неприятностите, които може би е имал, той иска да се върне в топъл, уютен дом, да го посрещне приветлива другарка. Но да не забравяме, че и на жената е нужно и внимание, и почивка. Колко е хубаво, когато твойт другар те цени и уважава, и, съзнавайки, че и ти си не по-малко уморена, не смята за срамно и недостойно да ти помогне в домакинската работа, в грижата за децата, за да може и на теб да остане време да почетеш нещичко или да излезете заедно“⁴.

³ Сп. „Жената днес“, 1956, бр. 4, стр.20.

⁴ Сп. „Жената днес“, 1958, бр. 7, стр. 15.

С навлизането на жените в сферата на платения труд извън дома остава нерешен въпросът за работата вкъщи и грижата за децата. По презумпция тя остава отговорност на жените, които, освен че работят на пълен работен ден във фабрики и заводи, след завръщането си у дома продължават с готовне, пране, чистене.

Много от читателските писма са свързани именно с това, че съпрузите въобще не помагат в домашната работа, но пък за сметка на това са винаги сърдити и недоволни от това, което са свършили съпругите им. Въпреки пропагандата за равенство на половете, много семейства продължават да поставят жената като другар на мъжа или по-скоро негова прислужница, която вече и допринася със средства в общия бюджет.

Друг интересен момент в читателските писма е начинът, по който жените преживяват сами себе си. Те се идентифицират като домакиня, която работи (извън дома). Работата се възприема просто като средство за изкарване на допълнителни доходи. Основната им задача и цел е домът, а другото се преотстъпва за реализация на мъжа. Жената може и трябва да се реализира вкъщи, като добра къщовница, готвачка и приветлива компания на мъжа си. Мъжът трябва да изкарва повече пари и да получава уважение у дома. Виждаме как в представите за мъжки / женски роли и задължения се получава едно противоречие. От една страна, имаме държавната идеология, която прокламира равенство на половете и освобождение на жената. Тя получава равни права с тези на мъжа и възможност за реализация във всяка сфера на политическия и икономическия живот. Тя, жената, вече не е единствената отговорна за къщните дейности и отглеждането на децата. Държавата прави всичко възможно да улесни всекидневния живот. Създават се обществени кухни, хлебопекарни, перални и заведения за отглеждане на малки деца. Тези политики на държавата успяват да облекчат жената, но не и да променят положението.

От друга страна, виждаме как традиционните нагласи относно ролите и отношението в семейството се сблъскват с традицията. Патриархалните нагласи (каквито и други нагласи да вземем) на населението се променят бавно и трудно. Това изправя управляващите пред опасението от отхвърляне на идеологията, затова виждаме как старите разбирания са обвити в „нова обвивка“. В рубриките на сп. „Жената днес“, което е орган на политическата власт, се препотвърждават старите начини на конструиране на всекидневния живот в семейството. Положителното е, че препотвърждаването не е цялостно. Основните идеи за организация на съпружеските отношения се запазват, но в същото време те се поставят на обсъждане и проблематизация. Това е част от един бавен процес на промяна.

Наред с читателските писма са публикувани и статии, посветени на брака. В тях се разглежда произходът на брака (според Енгелс, „Произход на семейството...“) и посоките му на развитие. Разсъждава се върху днешното отношение към брака и се критикува лекотата, с която се сключва брак и след това се иска развод. Настоява се за повече отговорност и обмисляне преди сключване на брак.

Разсъжденията са насочени и върху това какво е бракът и как се постига успешен брак. „Най-ценното в отношенията между мъжа и жената е тяхното другарство и тяхното разбирателство⁵.

Важен обсъждан въпрос е „Какво е семейно щастие и как се постига то?“. Изводът, до който авторите достигат, е, че семейното щастие е в това „и двамата (съпрузи) да работят и да бъдат ангажирани и реализирани вън от дома“. Пропагандира се идеята за равенство, но изводът е, че веднъж реализирани извън дома за повечето жени е много трудно да се чувстват пълноценни само с грижата си за дома, децата и мъжа си. Това е и предпоставка за семейни скандали в иначе сполучливи бракове.

Обръща се и много внимание на опозицията на брак / развод. Посветени са много разкази и статии за развода, причините и последиците от него – какво пагубно влияние оказва върху децата, как трябва да се правят жертви в техно име. Въпреки че разводът не се одобрява, в списанието се пропагандира, че съветската жена сама гради съдбата си. Нейния път не е вече „само от печката до прага“⁶. Взаимоотношението ѝ с мъжа вече не е определящо за нейното съществуване. Жената вече се определя с това, което е, а не спрямо връзката си с мъжа. Жената може да бъде уважавана, независимо че е разведена. Но се поставя отново акцент върху моралността на жената. Ако тя е разведена, но живее сама, труди се и отглежда сама децата си (ако има такива), тя се превръща в герояня, а мъжът е упрекван. Ако обаче се ожени пак или има любовни отношения с други мъже, тя става обект на клюки и подигравки („затова мъжът ѝ я оставил“).

Жената продължава да се възприема с нейната основна биологична функция на възпроизводство. Необходимостта и желанието на управляващите да повишат естествения прираст на населението идеализират образа на майката. Като майка жената получава привилегии като платен отпуск по майчинство, детски помощи, закрила при развод, автоматично превеждане на детската издръжка от заплатата на бащата. Самотните майки получават

⁵ Сп. „Жената днес“, 1957, бр. 3, стр. 19.

⁶ Сп. „Жената днес“, 1954, бр. 6, стр. 18.

предимство при получаване на жилища, настаняване на децата в детски и учебни заведения.

В статиите, посветени на обикновените български жени, давани за пример, е описан и начинът на организация на семейните отношения. Социалистическата жена е превърната в „жената чудо“. Тя е платен работник вън от дома, която е добър професионалист. Участва в публичното пространство / събрания и др., участва при взимането на решения. Вечер се прибира въкъщи, където започва отново да работи – да готови, чисти, пере; тя е добра домакиня и домът ѝ е винаги за пример. Отделя време и на децата и мъжа си. „Сутрин още в тъмно събира звеното си, а вечер като се завърне от работа, след като заспят децата, сръчните ѝ пръсти плетат прекрасни покривки и украси за дома“⁷.

Еснафските ценности, описани от Иван Хаджийски, като пестеливост, работност и стремеж към уредба на дома, са запазени като ценности и са представени в списанието и през 1955 г. „Марийка и Вутьо Йотови са едни от най-примерните кооператори в селото. Откакто влязоха в стопанството, те доизградиха новата си къща, обзаведоха я добре и заживяха още по-добре. Боядисана цялата в бяло, къщата им свети от чистота както отвън, така и вътре. Със заслужена гордост стопанката показва къщата си, но още по-голяма гордост блести в очите ѝ, когато се обърне към своите деца“⁸.

Частното пространство на дома, което е гордост за всяка домакиня, представлява интерес и за политическата власт. Създадени са нови градоустройствени планове и архитектура, нови мебели. Дори Институтът по градоустройство и архитектура на БАН е зает с конструиране на подходящи мебели за селското жилище.

В списанието ясно се вижда разпределението на отношенията в семейството. В статиите се наблюга на това как на „трудещите се домакини домът им е винаги чист, разтребен и децата ѝ стегнати, и на работа все между първите“⁹.

Новият начин на живот и старият (патриархален) начин на мислене са изключително натоварващи за жените. Това води до поставянето на дневен ред на единин много важен въпрос: „Трябва ли мъжът да помага в домакинската работа?“. Отговорът на този важен въпрос е „грижите за домакинството в семейството, където жената работи, не са „женска“ работа. Те са обща задача на жената, на мъжа и на по-големите деца“¹⁰.

⁷ Сп. „Жената днес“, 1955, бр. 2, стр. 5.

⁸ Сп. „Жената днес“, 1955, бр. 2, стр. 5.

⁹ Сп. „Жената днес“, 1956, бр. 5, стр. 20.

¹⁰ Сп. „Жената днес“, 1956, бр. 6, стр. 17.

Независимо от твърдението, че домакинската работа е общо задължение, посочените дейности, които мъжът изпълнява, са пак в неговата мъжка роля, като цепене, носене на дърва и въглища; новото задължение е пазаруването. Никъде дейностите като чистене, готове, пране, шиене не се споменават като задача, в която мъжът може да помогне на съпругата си. Имаме отново разделение на труда по полов признак, което затвърждава съществуващия модел. Положителното е, че започва да се говори за равенство у дома. В случаите, където жената не работи, а се занимава само с домакинството, „пак не бива да се оставя всичко само на нея“¹¹.

От страниците на списанието жените са съветвани как да организират времето си, така че да могат да се справят с всички задачи добре. Предложени са два примера за организация на времето. Първият е отражение на традиционните отношения на подчиненост на жената, която робува на мъжа и децата си. Тя работи извън дома и върши всичко вкъщи. Мъжът и децата ѝ си почиват и чакат на нея да свърши всичко, да им подаде дрехите, чорапите, да сготви, да сложи масата. Вторият случай показва как домакинята е научила съпруга и децата си да ѝ помогнат. Жените са съветвани да се насочат към втория модел, за да имат време за почивка и странични занимания (четене, ходене на театър).

В рубриката „Аз и моята свекърва“ се разискват отношенията между млади и стари и как те се отразяват на брака на младите. Проблематизира се отношението, което синът трябва да има към родителите си след като създаде собствено семейство. „Някои ревниви майки не могат да проумеят това, че синът, след като вече се е оженил, има ново семейство и нови задължения и че не е нужно всички въпроси на новото семейство да се разглеждат и решават със старите“¹².

Читателките споделят и техния опит в отношенията със свекървите си. Разказите са почти еднотипни. Свекървата не харесва снаха си и постоянно посочва недостатъците ѝ пред сина си – „не готови, само се преоблича, крак въз крак цел ден, децата са мърляви“.

Патриархалната традиция на българското селско семейство, където възрастните родители на мъжа определят живота на младото семейство, се променя благодарение на отделянето на поколенията. Младите се изселват в градовете, където са далеч от контрола на родителите. „Здравото семейство се дължи на отношенията между мъжа и жената, отношение на любов, грижа и дълбоко уважение един към друг“¹³.

¹¹ Сп. „Жената днес“, 1956, бр. 6, стр. 17.

¹² Сп. „Жената днес“, 1958, бр. 7, стр. 15.

¹³ Сп. „Жената днес“, 1957, бр. 3, стр. 15.

Друг интересен момент в разширяване на частното пространство е начинът, по който се говори за жените, и качествата, които им се вменяват. Българската жена притежава едни и същи качества, независимо дали работи на полето, в завода или вкъщи. Трудолюбието е поставено винаги на първо място, придружено със скромност, доброта, търпение и страх от посрамване пред родителите, родното селото (новият елемент е родината). Всички тези качества са възприети в народните песни още през Възраждането. Тези качества (да голяма степен валидни и за мъжете) са били необходими за социалното съществуване на индивида, но при развитието на страната те се вменяват предимно на жените.

Независимо от критиката, която е отправена към буржоазните списания, „Жената днес“ не е много по-различно списание, като изключим политическите статии. Отделя се голямо внимание на модата – стилна, елегантна, женствена, силно контрастираща с жените на корицата – небрежни, безлични, омъжествени. Жените са съветвани каква пола да изберат съобразно фигурата си, която да подчертава „красивите форми на ханша“; какъв десен е подходящ за слаби и пълни жени; какъв модел пола да изберем за почивка, излед, разходка, работа. Жените са насърчавани да обръщат достатъчно внимание на външния си вид, защото „приветливият и спретнат вид на жената също има значение в семейните отношения“. Има съвети за домакинята, много готварски рецепти, разкрасителни процедури за лице и коса, съвети как да сме привлекателни и в кухнята.

Всички тези рубрики са отражение, независимо от политическата конюктура, на съществуващата действителност и отношения между мъжа и жената. Частното пространство на дома се отваря и проблематизира с помощта на държавата. Ценностите на патриархалния свят не изчезват, но започват да се видоизменят. Жената все още запазва второстепенната си роля, но, веднъж получила възможност за изява, тя започва да има изисквания и настоява за тяхното изпълнение.

Промяната на политически условия след 1945 г. влияе и върху развитието на личната сфера на дома и мъжко / женските отношения. Промяната не е бърза или драстичка, каквато е в сферата на икономиката или социалната политика. Съществуващите нагласи за организацията и функционирането на семейството рязко контрастират с идеологията за равенство на мъжете и жените. Съпротивата (съзнавана или не) идва не само от страна на мъжете, но и от страна на самите жени. Намесата в „частното“ пространство се приема трудно; приема се като заплаха срещу жизнения свят и се защитава еднаква както от господстващи, така и от подчинени.

На страниците на списанието виждаме как се борят две разбирания за взаимоношенията между съпруг и съпруга. Едното е отношение на равенство, другарство и взаимопомощ във всяко дело – от работата на полето или завода до задачите въкъщи. Това отговаря на политическата идеология, но невъзможността за приложението му създава втория модел, отговарящ на традиционните представи – жената работи извън дома, но отстъпва публичната реализация на мъжа си. Той да печели повече, а нейната гордост остават домът и децата. Списанието, от една страна, затвърждава съществуващия модел, но от друга разширява темите за обсъждане. Те са двуполюсни – представящи какво е и какво трябва да бъде. Желаното състояние се представя под формата на съвет, разчитащ на саморефлексията на читателката, която ще избере именно втория начин за организация на брака и семейството си.

Интересно е да се види как и какво влияние оказват следващите два прехода (1995 – 2000 г. и 2005 – 2010 г.) на ролите на съпрузите и техните взаимоотношения и по какъв начин са отразени на страниците на списанието.

Библиография:

- Бурдийо, Пиер. Практический разум. София, ИК „Критика и хуманизъм“, 1997.
Бурдийо, Пиер. Мъжкото господство. София, АИК, 2002.
Бенхабиб, Шийла. Ситуиране на Аз-а. София, ИК „Критика и хуманизъм“, 1992.
Хаджийски, Иван. Бит и душевност на българския народ. Т. 2. София, Български писател, 1974.
Хабермас, Юрген. Структурни изменения на публичността. София, Център за изследване на демокрацията, УИ „Св. Климент Охридски“, 1995.

Част 2

ОРГАНИЗИРАНЕ НА ЖЕНИТЕ И ЖЕНИТЕ В ОРГАНИЗАЦИИТЕ

ЗА ОПЕКУНСКОТО ПРЕДСТАВИТЕЛСТВО НА ЖЕННИТЕ В БЪЛГАРИЯ 1944 – 1958 г.

Илияна Марчева

Споровете за характера на политическата система в България 1944 – 1989 г. често изместват въпроса как функционира тази система. Защото определения като „тоталитарна диктатура“, като „авторитарен режим“, като „лява диктатура подобна на фашистката“ не хвърлят достатъчно яснота как живее обикновеният човек в нейните условия. Ето защо е полезно да се проследи историята на институциите, които осигуряват връзката между властта, различните ѝ политики и тяхното възприемане, следване и осъществяване от хората. Дали тази връзка е еднопосочна или е двустранна, подлежи ли на корекции, и ако да, то как се стига до тях; доколко общество или отделни негови членове, групирани в различни организации, съюзи, влияят на властта и на формулирането на политиката по отношение на техни конкретни интереси и как? Тези въпроси са много актуални в съвременната историография и дават възможност да се погледне по нов начин на историята на различните обществените организации при социализма. Независимо от наложилите се за тях етикети като „казионни“, като „поделения“ или „трансмисии“ на комунистическата партия, те очевидно играят роля в превръщането на определена политика в различни практики. Разбира се, аз не пренебрегвам системата на вторите мрежи, които социолозите, занимаващи се с история на социализма, извеждат като основни за съществуването на хората и споделянето от тях на общи практики не благодарение на, а въпреки съществуващата система. Те обаче са неофициалните нишки, които крепят общество, и поради своя статут трудно могат да влияят в медиацията с властта. Такива функции по определение могат да изпълняват само легитимните, признати от политическата система организации. Горните разсъждения в пълна сила важат и за онези органи и организации, които представляват жените и същевременно опекунстват върху тях с оглед задачите на властта да овладее общество, да получи така необходимата ѝ легитимация, но също да подготви жените за новите им социални роли – на активни участнички в обществената и произ-

водствената сфера. Такива са и специализираните обществени организации като Българския народен женски съюз (БНЖС) (1944 – 1950 г.) и Комитета на демократичните български жени (КДБЖ) (1950 – 1958 г.) и отделите към ЦК на БКП, и на Националния комитет (НК) – по-късно Националния съвет (НС) – на Отечествения фронт (ОФ), и комисиите към Общ работнически професионален съюз (ОРПС) – по-късно Български професионален съюз (БПС), низовите партийни организации и ОФ комитетите. Тези органи водят началото си от периода 1944 – 1958 г., когато се формират под въздействието на идеологията, традицията и нуждите на практиката.

Създаването, задачите и функциите им, тяхната субординация е обект на моята статия. Представяйки тяхната история, ще да изложа механизмите и ще анализирам възможностите и резултатите от медиацията на тези органи между жените и властта.

Класиците на комунистическата идеология, която изповядва и БКП, виждат решаването на женския въпрос в борба за освобождаването на жената от експлоатация както в обществената, така и в частната сфера. Така женският въпрос е разглеждан като част от големия социален въпрос за освобождение на угнетените класи. Ето защо комунистическата партия не вижда необходимост да има организации, които да представляват интересите на жените, отделно от партийните й структури. Не случайно в началото на ХХ век се създава към ЦК на БКП Женска комисия, в рамките на която се работи сред жените¹. През втората половина на 30-те години обаче, когато на 7-ия конгрес на Коментарна през 1935 г. се решава да се създадат общодемократични фронтове срещу настъпващия фашизъм, българските комунисти се включват в съществуващите обществени организации, включително и в Женския съюз, основан през 1901 г.

Съвсем скоро след завземане на властта от ОФ коалицията, доминирана от леви партии и най-вече от комунистическата, на 11 септември 1944 г. НК на ОФ решава да създаде Женска комисия, която да отговаря за работата сред жените. Въщност следва се идеята от 1943 г., когато е разпространен „Позив от името на Комитета на българските жени при Отечествения фронт към всички българки да се включват в гигантския двубой срещу фашизма, за спасението на родината“, който е публикуван и в не-

¹ Стоянова, В. Раждането на женското социалдемократическо движение в България. – В: Изследвания по история на социализма в България, 1891 – 1944, т.1. София, Изд. ЦИПИ и Фондация „Фридрих Еберт“, 2008, с. 300 – 302.

легалния вестник „Работническо дело“ (г. XVI, № 11, ноември 1943 г.)². В НК на ОФ, на който главен секретар е комунистката Цола Драгойчева, се обсъжда и бъдещето на съществуващия Български женски съюз (БЖС), наброяващ 10 000 членки, главно от градски средни слоеве, оглавяван от видната феминистка Димитрана Иванова³. Замисля се създаването на нов женски съюз, който да бъде обърнат към нуждите на работничките и селянките – опора на новата власт, които били пренебрегваните според НК на ОФ от БЖС и другите феминистки професионални по тип организации като тези на писателките, на жените с висше образование и др. Но БРП (к), която трябва да съдейства за установяване на режима на народната демокрация, предпочита да следва тактиката си от 30-те години – да запази съществуващия Женски съюз и той да се оглави от представителки на ОФ партиите, за да поеме по-лесно пропагандата и работата по привличане на широки слоеве от жени към новата власт и общонационалните задачи. Такова решение се взема от ПБ на ЦК на БРП (к) от заседанието му на 20 октомври 1944 г., защото се има предвид, че създаденият към ЦК специален „Масов отдел“ ще реализира партийното ръководство над масовите организации. За ръководство на работата сред жените се създава женска комисия към Масовия отдел на ЦК на БРП (к), а Народният женски съюз (НЖС)⁴ се привижда като основната масова женска организация на ОФ⁵. Плановете на Масовия отдел към ЦК на БРП (к) са партийни дейци да станат членове на масовите организации и да работят за „правилното политическо и просветно културно-развитие на организацията“, проявявайки се като нейни активни членове⁶. В Женската комисия към Масовия отдел към ЦК на БРП (к) влизат Вера Начева – единствената жена политкомисар на партизански отряд – и активната ремсистка Екатерина Аврамова⁷. Масовият отдел съществува до 1946 г., после се формира

² 65 години Отечествен фронт – Съюз. София, Изд. „З. Стоянов“, 2008, с.201 – 202.

³ ЦДА, ф. 28, оп. 1, а. е. 67, л. 44. За БЖС и Д. Иванова виж Даскалова, Кр. Женското движение в България през призмата на един живот (Димитрана Иванова). – Исторически преглед, 1998, кн.5 – 6, с.204 – 217, както и Марчева, Ил. Женското движение в България и неговата съдба през периода септември 1944 – юни 1945 г. – Минало, 1995, кн.1.

⁴ Във времето до Първата национална конференция Женският съюз се нарича само Народен женски съюз (НЖС), с което се стреми да се отграничи от БЖС и същевременно да демонстрира приемственост с него.

⁵ ЦДА, ф. 16, оп. 6, а. е. 2, л. 3.

⁶ ЦДА, ф. 16, оп. 25, а. е. 10, л. 4.

⁷ ЦДА, ф. 16, оп. 25, а. е. 10, л. 2 – 5.

„Женската комисия“ към секретариата на ЦК, а от 1947 до 1951 г. женските въпроси се курират от отдел „Агитация и пропаганда“.

Конструираната Централна женска комисия (с председателка дългогодишната политзатворничка Рада Тодорова от БРП (к) и членове – по две представителки от ОФ партиите и две независими интелектуалки, на принципа на сформирания в началото на септември ОФ кабинет) получава задачата да прочисти стария съюз и неговите дружества „от фашистки и реакционни елементи“ и да попълни ръководствата с „верни на делото на ОФ жени“⁸, както и постоянно и системно да съдейства за утвърждаване на отечественофронтовския характер на женските дружества⁹. По инициатива на Централната женска комисия към НК на ОФ се пристъпва към изграждането на женски ОФ комисии към областните, околовските, градските, районните и селските отечественофронтовски комитети, като конкретните задачи на комисиите биват регламентирани от Окръжно № 4 на НК на ОФ от 4 декември 1944 г.¹⁰.

Така в политическата система през септември – декември 1944 г. се оформят две звена, представляващи интересите на жените – женските комисии към ОФ комитети и женските дружества към преустроения НЖС, оглавен от Елена проф. Стоянова, съпруга на проф. Петко Стоянов, министър в правителството на ОФ. През първата половина на 1945 г. във връзка с политическите процеси в България се поставя въпросът за сливането на женските комисии на ОФ с НЖС, за да се осигури „самостоятелния, демократичен, масов характер на женската антифашистка организация“, да се изгради „широк демократичен“ Женски съюз¹¹. По този повод прехвърчат искри между властната Цола Драгойчева, която настоява да се запазят женските комисии към ОФ комитетите, и Катя Аврамова, която държи женските дружества да са единствени представителни органи за жените¹². Всички тези проблеми стават предмет на задълбочено обсъждане в ПБ на БРП (к) на 4 и 11 май 1945 г. Тогава се взема решението за провеждане на редовен конгрес на БНЖС, който да освободи неудобните от политическа гледна точка вече ръководителки на съюза от средите на коалиционните партньори. По този на-

⁸ Марчева, Ил. Цит. съч., с.69.

⁹ ЦДА, ф. 7, оп. 1, а. е. 102, л. 53.

¹⁰ Трифонова, Кр. Характер и организационно развитие на Българския народен женски съюз (БНЖС) (октомври 1944 – ноември 1950 г.). – Известия на Института по история на БКП, Партиздат, 1982, кн. 47, с. 284.

¹¹ ЦДА, ф. 146, оп. 5, а. е. 209, л. 270 – 272.

¹² Пак там.

чин трябва да се гарантира, че женското движение окончателно ще премине под контрола на комунистите. Решава се и „да се оставят женкомисиите при ОФ да отмрат, тъй като паралелно с укрепването на НЖС, техните функции ще отпадат и ще се поемат от дружествата на съюза“, като Катя Аврамова се включва и в работата на БНЖС в качеството си на член на ръководството¹³. Шо се отнася до Комисията за жените при НК на ОФ, се решава тя да продължи да съществува само до провеждането на Първия национален конгрес на БНЖС, на който ще бъде избран нов УС и Устав. Тези решения са голям компромис с оглед представите на комунистите, че за жените трябва да има женски комисии в съществуващите партийни и профсъюзни структури, но нуждите на политическия момент го налагат.

Същевременно чрез курсове към околовийските комитети на БРП (к) се подготвят комунистки за работа в женските дружества. В женкомисиите на ОФ комитетите на много места влизат предимно комунистки, а присъствието на жени в партийните редици се увеличава с всеки изминал ден¹⁴.

Женският съюз окончателно е овладян от комунистите и става част от политическата система на народната демокрация, когато на 24 – 27 юни 1945 г. се провежда Първият му конгрес. Той избира члена на ПБ и главен секретар на най-важния политически орган – НК на ОФ – Цола Драгойчева за председател на УС на БНЖС с подпредседателки от всяка ОФ партия. Задачите на БНЖС най-общо са да организира жените за най-активно участие за изпълнение на програмата на ОФ¹⁵. Печатан орган му е в-к „Народен женски глас“, който е наследник на печатния орган на БЖС – „Женски глас“. От началото на 1945 г. Женският съюз издава и списание „Жената днес“, вероятно под влияние на започналото да излиза през същата година списание на Антифашисткия комитет на съветските жени „Советская женщина“.

След 1944 г. всички мероприятия на съюза са насочени в подкрепа на инициативите на властта: участието на страната в последната фаза на войната, изпълнение на стопанските плановете, заема за свободата и т.н. Наред с това женските структури организират жените в социалната сфера преди всичко по селата: в детски градини, в курсове за шеф и кройка и готварство, в курсове за ограмотяване сред туркините и т.н.

Освен БНЖС и ОФ комисиите за жените в производството и особено в промишлеността, социалната сфера, услугите, администрацията отговарят женските комисии към профсъюзите. При създаването на ОРПС през 16 – 20

¹³ ЦДА, ф. 146, оп. 5, а. е.209, л. 272.

¹⁴ ЦДА, ф. 146, оп. 5, а. е. 209, л. 264; ЦДА, ф. 16, оп. 6, а. е. 49, л. 9 – 10.

¹⁵ Виж по-подробно: Марчева, Ил. Цит. съч., с.68 – 73.

март 1945 г. към неговия Централен комитет, под ръководството на секретариата му, се оформя женски отдел наречен „Заведущ жените“ със задача да проучва трудовото положение на жената в производството, да провежда дейност за активизиране участието на жените в профсъюзното движение за идеологическото им възпитание и професионална квалификация¹⁶.

БНЖС подема и активна международна дейност за защита на мира и за женското равноправие. Тази дейност е подчинена на две основни задачи – подкрепа на съветските инициативи и създаване на благоприятен международен имидж на новата власт впредвид подписването на мирния договор. Ето защо БЖНС става съучредител на Международната федерация на демократичните жени (МФДЖ), основана в Париж на 1 декември 1945 г. Учредяването на тази организация протича под знака на края на войната и едновременно с Нюйоркския процес¹⁷. На българските делегатки, водени от Цола Драгайчева за учредителния конгрес на МФДЖ, Г. Димитров поставя задача на този международен форум да работят за имиджа на България като антифашистка страна с оглед предстоящите преговори за мирния договор. Първоначално отношението към делегатките от България е хладно и безразлично; третирани са като представителки на страна съюзник на хитлерова Германия. Името на Георги Димитров с неговата известност сред западния свят спасява положението – Цола Драгайчева е включена в президиума на учредителния форум¹⁸.

Активизират се по женска линия и другите ОФ партии, както и опозиционните партии. Във всички тях се формират женски групи, но те работят и в рамките на ОФ комисиите и в женските дружества на БЖНС. Нещо повече, жени влизат за пръв път в парламентите през 1945 г. и 1946 г., но за съжаление там те представляват преди всичко своите партии и не се обединяват за изразяване на общи интереси на жените. Впрочем, същото е положението и в следвоенна Европа¹⁹. Включването на жените в различните женски и съществуващи структури, организирането им в акциите на новата власт трябва

¹⁶ ЦДА, фонд 55, Историческа справка.

¹⁷ Първоначалното ѝ седалище е в Париж, а после в Източен Берлин и до 1967 г. се оглавява от Еужени Котон – известен учен физик, ученичка на семейство Кюри, посветила се на девическото образование, комунистка и активна антифашистка, майка на три деца, носителка на Сталинска премия за мир през 1950 г. Първоначално тази организация не е допусната в структурите на ООН, има статут на наблюдател.

¹⁸ Комитет на движението на българските жени. „От името на 81 милиона жени...“. София, Изд. ОФ, 1985 с. 35 – 36, 39.

¹⁹ Andeson, B., J. Zinsser. A History of their Own. Women in Europe from Prehistory to the Present, HARPER&ROW Publishers, New York, 1989, p. 400 – 409.

да демонстрира постигнатото равноправие на половете, както е прокламирано в *Наредбата-закон за изравняване на половете* от октомври 1944 г.

В условията на „сталинизацията“ на режима от 1947 г. настъпне се следва първоначално югославският модел на организация на политическата система с еднопартийна комунистическа диктатура и масова, обединяваща цялото общество непартийна политическа организация²⁰. В България това е ОФ, който на втория си конгрес (2 – 3 февруари 1948 г.) от партийна коалиция се обявява за „единна народна обществено-политическа организация“, която не само приема програма за изграждане на социализма, но включва постепенно и редица партии и организации.

През 1950 г. БНЖС също се влива в ОФ. Няколко са причините за това. Тук влияние оказват тенденциите за унифициране на политическата система, чиито характеристики са най-близко до понятието за еднопартийна диктатура. Не трябва да се изпуска от внимание и обстоятелството, че действията на ОФ правителствата 1945 – 1950 г. непрекъснато стесняват не само политическото, но и социалното пространство за дейност на Женския съюз, защото най-женската сфера – социалната – става държавна грижа²¹. Не липсват и личностните мотиви (настроения срещу властната Цола Драгойчева), опасения, че БНЖС е заприличал на политическа организация, която дублира работата на ОФ по пре/възпитание на жените. Привежда се и старият комунистически аргумент, че „жените нямат свои специални задачи“. Така се стига до решение на ПБ от 22 юни 1950 г. за преустройство на работата сред жените. Вследствие на него на 27 ноември 1950 г. Женският съюз е разпуснат²². Ръководствата на женските дружества в страната преминават към комитетите на ОФ по места, като в окръжните комитети на ОФ се привлича по една отговорничка за работата сред жените. Те обаче са доброволки, а не платени, както е при дружествата. Женски дружества се запазват само в проблемни

²⁰ Мигев, Вл. За някои неверни становища до 10 ноември 1989 г. за мястото и ролята на ОФ в българската история. – В: 65 години Отечествен фронт – Съюз, София, Изд. „Захари Стоянов“, 2008, с. 53 – 54.

²¹ Лулева, А. „Женският въпрос“ в социалистическа България – идеология, политика, реалност. – В: Социализът: илюзии и реалност. Етнологични аспекти на всекидневната култура. София, Етнографски институт с музей, 2003; Марчева, Ил. Мъжките момичета в кръговрата на промените: българката през втората половина на XX век. – В: Граници на гражданството: европейските жени между традицията и модерността. София, изд. АИК, 2001, с. 321 – 322.

²² По- подробно виж: Марчева, Ил. Историята на една предизвестена смърт или краят на организираното женско движение в България 1944 – 1950 г. – Епохи, В. Търново, 1998, кн. 2, с. 59 – 62.

райони (с помашко, циганско или турско население), докато жените от тези малцинства не станат съзнателни отечественофронтовки, защото тези женски дружества се ръководят от съответните низови организации на ОФ. Списанието „Жената днес“ продължава да излиза, но вече като издание на ОФ, с цел „разпространяване политическа просвета сред трудещите се жени, за отразяване постиженията на жените във всички области на живота, за правилно насочване на жените към производството и др.“²³.

Към НК на ОФ се създава Комитет на демократичните български жени (КДБЖ), който да представлява българските жени пред МФДЖ и останалите женски движения в чужбина. Комитетът с одобрение на НК на ОФ се обръща с апели, призови, обръщения към българските жени, урежда изложби, изпраща и кани делегации от други страни. Той изльчва бюро от 7 души, което да бъде помощен орган на НК на ОФ за разработване на предложения за работа сред жените²⁴.

Същевременно от април 1951 г. се създават женодели към ЦК, окръжници, околовръстните и приравнените към тях градски и районни комитети на БКП, като в Шумен, Хасково и Русе се създават сектори за работа сред жените туркини. В ЦК Женският отдел се ръководи от Магда Гинева. Отделът към ЦК на БКП играе ръководна роля в координиране на дейността на женските активи в партията и в масовите организации, набелязва насоките на работата сред жените от държавните и обществени органи и организации. След юни 1954 г. отделът започва да се нарича „За работа сред жените“, но функциите му не се променят: той организира политическата, културно-масовата и разяснятелна работа сред жените, оказва помощ на партийните комитети и организации, следи отблизо работа на КДБЖ, наблюдава и контролира работата на женкомуисиите при НС на ОФ, ЦС на профсъюзите, политуправлението на Министерство на земеделието. Отделът проучва женския въпрос и подготвя за ЦК предложения за конкретни партийни директиви и решения за работа сред жените²⁵. Отделът съществува самостоятелно до 13 юли 1957 г., когато по решение на ПБ №198 става сектор към новосъздадения отдел „За работа на народните съвети и масовите организации“²⁶.

Ако отделите и секторите към отдели на ЦК на БКП са най-меродавните органи за ръководство на женските проблеми, това не означава, че и в НС на ОФ няма подобен централен орган. Със закриването на БНЖС, също и

²³ ЦДА, ф. 7, оп. 1, а. е. 6, л. 98.

²⁴ ЦДА, ф. 7, оп. 1, а. е. 6, л. 97 – 98, л. 107.

²⁵ ЦДА, ф. 16, оп. 26. Историческа справка.

²⁶ ЦДА, ф. 16, оп. 30. Историческа справка.

Дружеството на жените с висше образование, Клубът на писателките и др. към НК на ОФ през 1951 г. се формира Комисия за работа сред жените към НС на ОФ със задача „да разработва и движи задачите по работата сред жените“, т.е. да се грижи за конкретна реализация на политиката към жените в страната. Тази комисия съществува до 3-ия конгрес на ОФ (3 май 1952 г.).

Вижда се, че през 50-те години жените са представлявани и едновременно с това опекунствани чрез партийните, профсъюзните и ОФ структурите. Така че изглежда съвсем логично определянето на дейността на 50-членния Комитет на демократичните български жени да бъде в сферата на международните контакти с женските организации в чужбина, на усилията за укрепване на международната женска солидарност. Комитетът има крайно необходимата задача да съдейства за смекчаване на образа на режима пред света в условията на студената фаза на Студената война и особено по време на Корейската война 1950 – 1953 г. Чрез МФДЖ Комитетът се включва и в движението за мир, и в движението за закрила на децата – все международни движения и съответни на тях организации, подкрепяни от СССР и неговите съюзници и използвани в условията на Студената война за формиране на благоприятно за комунистическия блок световно обществено мнение²⁷.

Дейността на Комитета съдейства за международното представителство на българските жени, но, поддържайки и популяризирайки международни инициативи, свързани с прокомунистическото движение, тази дейност съдейства за идеологическото индоктириране на българските жени, тяхното привързване към режима. Например през 1952 г. КДБЖ заедно с ЦС на ПС, НС на ОФ, Националния комитет за защита на мира, младежки и други масови организации, организира по случай 8 март събрания и седенки. Често на тях жените поемат обещания „да се борят за по-високо качество и по-голямо количество в промишлеността и за по-високи добиви в селското стопанство“. А предлаганите от Комитета лозунги за тези тържества са определено политически: „На борба за защита на мира“, „За защита на децата от угрозата от нова война“, „За предсрочно изпълнение на Димитровската петилетка за 4 години“²⁸. По твърде своеобразен начин борбата за мир се свързва с вътрешнополитическите задачи. Така Цола Драгойчева дава разяснения за агитацията сред жените по повод войната в Корея: „От нас какво се иска? От нас не се иска нито синът ми да умре там в Корея или другаде,

²⁷ По-подробно за международната дейност на КДБЖ виж: Марчева, Ил. Комитетът на демократичните български жени (1950 – 1958 г.). – Известия на БИД, В.Търново, Фабер, т. 41, 2011 (под печат).

²⁸ ЦДА, ф. 417, оп. 1, а. е. 22, л. 1 – 2.

нито нищо, а се иска само да се изпълни плана. И така като говорим, ние ентузиазираме жените”²⁹.

Същевременно в дейността през 1952 г. КДБЖ отчита женското присъствие в ОФ комитетите, в изборните органи, в управлението на икономиката и страната и т.н., т.е. неща, които не влизат в неговите компетенции³⁰. Посочва се, че въпреки профилирането му в международната сфера, той действа и сред българските жени, мобилизира ги като популяризира сред тях политиката на БКП. От друга страна, разчита на централните и местни структури и на младежката организация, и на профсъюзите, и на ОФ комитетите за популяризиране на становището на МФДЖ и нейните международни изяви във връзка с борбата за мир и закрила на децата, срещу войната. На такъв принцип и без да имат собствени органи и организации действат и някои от националните секции на МФДЖ, например Съюзът на френските жени³¹.

Лутането в представителността на жените вътре в страната и вън на международната сцена кара ПБ на ЦК на БКП да вземе решение на 22 април 1952 г. КДБЖ да се отдели от НС на ОФ и да се обособи като самостоятелен орган със свой щат и бюджет, без обаче да излиза от системата на ОФ и без да има собствени структури. А от януари 1953 г. към Комитета е придадено и сп. „Жената днес“³². През 1951 – 1954 г. главен редактор е Рада Тодорова, след това до 1958 г., когато се пенсионира, е Рената Натан.

Върховен ръководен орган е Националната конференция, която би трябвало да се свиква периодично, но между Първата (1950 г.) и Втората (1958 г.) има значително време. Не случайно втората конференция се замисля като конгрес. Между конференциите Комитетът се ръководи от Бюро, състоящо се от 13 души. Начело на Комитета през 1950 г. е избрана Рада Тодорова, а за главен секретар – Цветана Киранова³³. Но Цола Драгойчева продължава да опекунства Комитета, макар че по това време е министър на пощите и съобщения: дори в отчета за дейността на Комитета през 1952 г. тя е посочена за негова председателка³⁴.

Определената външнополитическа насоченост на дейността на Комитета, наличието и на женска комисия към НС на ОФ ще затрудняват дейността на Комитета не само вътре в страната, но и в международното женско

²⁹ ЦДА, ф. 417, оп. 1, а. е. 31, л. 58.

³⁰ ЦДА, ф. 417, оп. 1, а. е. 22, л. 1 – 6.

³¹ ЦДА, ф.417, оп.1, а. е. 45, л. 22 – 31.

³² ЦДА, ф. 417, оп. 1, а. е. 57, л. 4, 5.

³³ ЦДА ф.417, оп. 2, а. е. 15, л. 61.

³⁴ ЦДА, ф. 417, оп. 1, а. е. 22, л. 1.

движение. Това проличава след 20-ия конгрес на КПСС и унгарската революция от октомври 1956 г., когато се появяват пукнатини между управляващите комунистически партии и тези от западния свят и затова нараства ролята на международните прокомунистически организации за защита на съветската позиция. Ето защо ръководството на БКП дава указания на КДБЖ да се укрепят връзките с МФДЖ³⁵, както споделя Ц. Драгойчена на свикания пленум на Комитета на 24 ноември 1956 г. За да бъде по-убедителна българската позиция пред националните секции на МФДЖ, КДБЖ трябва да демонстрира своята дейност и в работата сред жените в страната – българските активистки знаят, че за разлика от българския женски комитет, МФДЖ се занимава и с въпросите на равноправието на жената, въпросите на майката и детето, а не само с въпросите на мира и войната³⁶. Ето защо Ц. Драгойчева предлага да се разработи мнение на Комитета по проекта за учебната програма на Министерството на народната просвета, то да се разпростира на ЦК, на министерството, в печата, те да могат да го ползват, но под окончателния вариант да стои и името на Комитета на демократичните жени в България, а за въбъдеще тези институции да канят Комитета при обсъждане на важни въпроси, засягащи децата³⁷. Вижда се, че все повече се осъзнава необходимостта Комитетът да представлява пред властта интересите на жените, така както действат другите женски организации по света. Ето защо на пленума се обръща внимание върху отрицателното въздействие от прекратяване дейността на БНЖС, върху упадъка на женската активност, върху недостатъците в работата сред жените, провеждана по линия на ОФ. Поводът за такива констатации дава оценката на НС на ОФ за работата сред жените във връзка с предстоящия 4-и конгрес на ОФ. Най-силно критична е Катя Аврамова, която не приема критиката на НС на ОФ към Комитета. Тя посочва не само разпиляването на кадрите от времето на Женския съюз, не само по-ограничената работа, която вършат тези кадри, но и факта, че жените все по-малко присъстват в различните местни органи – ОФ организации и съветите, все по-изтиканни са на заден план в сравнение с периода 1944 – 1950 г. Така в изборите от 12 февруари 1956 г. за народни съвети, за народни съдии и съдебни заседатели са били избрани 50% по-малко жени от предишните избори (само 6 вместо 11 хил.)³⁸. Аврамова наблюга на ограниченияте възможности на Комитета да работи сред жените заради липсата на собствени органи и международния

³⁵ ЦДА, ф. 417, оп. 2, а. е. 15, л. 69.

³⁶ Так там.

³⁷ Так там, л. 89.

³⁸ ЦДА, ф. 417, оп. 2, а. е. 15, л. 34.

характер на дейността му. Затова предлага да се разширят функциите на Комитета, а председателките на женските комисии към ОФ организациите да бъдат членове на бюрата им³⁹.

На този форум се откроява не само отдръпването на жените, но и силното подценяване на ОФ организацията, формалността на участието на жените в нейните инициативи, включително и от страна на жени партийки. Нещо повече, старата ветеранка Райна Кандева се оказва, че не знае, че няма ОФ организации в предприятията, та трябва Цола да разяснява този въпрос. А отговарящата за работата сред туркините в специалния отдел на ЦК на БКП Музефир Ибрамова не знае, че курсове по бродерия и домакинство не се провеждат вече, въпреки че те високо се ценели от туркините, защото ОФ няма щат за инструкторки за водене на такива курсове. Договаря инструкторките са платени от политуправленията на Министерство на земеделието⁴⁰. Така изплува проблемът за липсата на платени активистки на женското движение и пагубното отражение върху него на осланянето само на принципа на доброволността.

Причините през 1956 г. да са постави въпросът за упадъка на женската активност, за ниската ефективност на работата сред жените, особено там, където са компетенциите на ОФ организациите – към домакините, селянките и туркините, са много. Наред с посочената необходимост за активизиране на връзките на Комитета с МФДЖ, а оттам на дейността на Комитета вътре в страната, наред с признаната ролята на ОФ в живота на обществото, на пленума се посочват и други. Това е женската съпротива срещу кооперирането, за което свидетелства, например, участието в априлските бунтове 1956 г. за разтуряне на ТКЗС в Кубратско на туркини бивши звеноводки и бригадирки. Недоволството сред селяните от масовизиране на кооперирането през 1956 г. се изразява главно от жените. А всички отчитат голямото влиянието на жените не само върху мъжете, но и върху младежите, тяхното значение за изпълнение на всякакви задачи по места – освен за примиряване с кооперирането, за извършване на благоустройствени задачи, за привикване на децата към труд⁴¹.

Но работата на пленума на КДБЖ от ноември 1956 г. показва, че Комитетът не смее да вземе конкретно решение за работата с жените, свързано с разширяване на неговите функции, и се ограничава само да предлага начини на взаимодействие с ОФ организациите и женските комисии към тях.

³⁹ Пак там.

⁴⁰ ЦДА, ф. 417, оп. 2, а. е. 15, л. 60 – 62.

⁴¹ Пак там, ф. 417, оп. 2, а. е. 15, л. 37, 45 и др.

Бюрото на Комитета апелира към своите делегатки да активизират жените по места, да вземат дейно участие и на предстоящия конгрес на ОФ, на което част от участничките в пленума възразяват, че могат и да не бъдат избрани за делегатки.

А скоро облациите над самостоятелното съществуване на Комитета се състяват и отново в ПБ на ЦК на БКП се поставя въпросът за необходимостта от него. Това става при обсъждане на решението за учредяване на Централна женска комисия към НС на ОФ⁴². Тогава отново се чуват предложения за закриване на Комитета. Но Макри Гюлева, отговорничката за работа сред жените към ЦК на БКП, го запазва, като подчертава значението на неговите международни функции. На практика това означава, че ролята на Комитета остава твърде ограничена, както и че ще продължат неразбориите във взаимоотношенията между него и ОФ. Нещо повече, идеята на сектора за работа сред жените и на ПБ в крайна сметка е Централната женска комисия към ОФ да работи успоредно с Комитета, а „по-късно, когато Комисията стъпи здраво на краката си, животът ще ни подскаже необходимо ли е да съществуват и двата органа“⁴³.

През 1957 г. Комисията за работа сред жените към НС на ОФ е отдел, а през 1958 г. е наречена „Централна комисия „За работа сред жените“. Комисията поема местните женски комисии към ОФ комитетите. Те се занимават през 50-те години с пропаганда, политическа просвета и организиране на мероприятия за включване на жените в стопански и политически задачи на властта като например в социалистическото съревнования в селското стопанство, за участие на жените в организиране на летни детски градини, за включване на жените в предизборни кампании, за организиране на акции по чистотата и организиране на жените в движението за „образцов дом“. Това са мероприятия, които освен приобщаване на жените към режима, трябва да ги освободят от ролите им на домакини и да ги превърнат в обществено активни граждани. Същевременно Централната женска комисия прави предложения и до ЦК на БКП и до Изпълнителния комитет на НС на ОФ по посочените мероприятия, както и по честване на 8 март и 1 юни, както и се отчита пред Изпълнителния комитет на НС на ОФ за изпълнение на задачите по работа сред жените. Специално внимание се отделя на работата сред жените от малцинствата, както и на антирелигиозното възпитание на жените. В системата на ОФ се издава

⁴² То е озвучено на конгреса на ОФ от 11 и 12 февруари 1957 г., проведен след пленума на ЦК на БКП от 17 януари 1957 г. и взетото на него решение „За значението и задачите на ОФ в сегашната обстановка“.

⁴³ ЦДА, ф. 417, оп. 2, а. е. 25, л. 97.

специална „Библиотека за жената“, а във в. „Отечествен фронт“ – орган на НС на ОФ – има специална „Страница за жената“. В началото на 1958 г. дori Централната женска комисия предлага на ИК на НС на ОФ да се помисли за издаване на седмичен женски вестник в България, което не се реализира. В НС на ОФ работят известни активистки като Рада Българова.

Въпреки че дейността на Комитета е насочена към международни прояви у нас и в чужбина, че няма собствени структури и органи, жените го търсят за помощ най-вече когато трябва да организират чествания на 8 март и 1 юни – искат материали, искат видни жени политици да присъстват на събранията им. Т.е. искат подкрепа в осъществяване на партийно-политическата пропаганда, но чрез нея те се чувстват обществено ангажирани и защитени в новите си роли. Още повече, че те се сблъскват в своите изяви с неразбирането и отказа от подкрепа от страна дori на мъжете комунисти, които не искат да манифестират на женския празник. От друга страна, Комитетът, опитвайки се придвижи молбите им, се сблъска с неустановеното си положение в политическата система – да не отговаря за жените в страната. Напрежението между Комитета и Комисията към НС на ОФ непрекъснато тлее, персонифицира се дori в известна неприязнь между Рада Тодорова и Рада Българова като председател на Централната комисия за жените към НС на ОФ и създава настроения сред партийните стратегии за закриване на Комитета⁴⁴. Това, от своя страна, се отразява върху работа на Комитета. Така на заседание на Бюрото на КДЖ от 24 април 1958 г. Р. Тодорова изказва своето огорчение, че дейността на оглавявания от нея Комитет остава неизвестна за българските жени. Те не възприемат и не припознават тази организация като своя и следователно тя не може да ги мобилизира достатъчно Върху нея се отразява сковаващо директивата на 4-ия конгрес на ОФ (11 и 12 февруари 1957 г.) женски събрания да се свикват само по специфични женски въпроси, за да няма дублиране в дейността на различните обществени и партийни организации⁴⁵. Надежда за промяна дават решенията на 7-ия конгрес на БКП през 1958 г., в които се обелязва, че жените в България са се доказали в утвърждаването на новия строй, в борбата за мир и затова е необходимо да се издигат повече жени на „отговорна обществена, стопанска и културна работа“.

Комитетът се активизира по време на подготовката и провеждането на Национална конференция през юни 1958 г., която трябва да играе роля на конгрес като приеме отчет за почти 8-годишното съществуване на организацията, избере нов Комитет и ново бюро. Свикването на конференцията от

⁴⁴ ЦДА, ф. 417, оп. 2, а. е. 25, л. 99.

⁴⁵ ЦДА, ф. 417, оп. 2, а. е. 34, л. 54 – 55.

КДБЖ става по решение на ПБ на ЦК на БКП, за да се издигне значението на женската организация с оглед външнополитическата цел – тя да бъде убедителен пропагандатор на социализма⁴⁶.

Именно във връзка с подготовката и провеждането на Национална конференция през първата половина на 1958 г. в Бюрото на КДБЖ се обсъжда статутът на Комитета. На тази конференция се предвижда Комитетът да гласува Устав, който да определи задачите му, средствата за финансиране и по този начин той да придобие права на юридическа личност⁴⁷. За делегатки на конференцията се поканват 50 жени от профсъюзите, 160 от ОФ женските комисии, 11 от Димитровския съюз на народната младеж (ДСНМ). Заедно с това се предвиждат гости от чужбина – от МФДЖ и от други обществени и партийни организации⁴⁸.

Основният доклад на конференцията, прочетен от Р. Тодорова, е посветен на работата на Комитета и на задачите му. Посочва се, че определящи за работата на Комитета са както решенията на 7-ия конгрес за победата на социализма в града и селото, така и решенията на 4-ия конгрес на МФДЖ „за по-нататъшно укрепване на международната солидарност на жените от цял свят, които се борят за мир, равноправие и щастливо детство“. Отчита се големата работа на Комитета в укрепване и разширяване на връзките му с другите женски организации и от социалистическите, и от капиталистическите, и от страните от третия свят⁴⁹. При обсъждане на доклада Р. Тодорова се съгласява само с критики по дейността на Комитета, които засягат неговата пряка работа, както и тази на Бюрото. Тя отхвърля посочени от Р. Нatan слабости, напомняйки отново, че Комитетът не може да върши нищо самостоятелно, а само по линия на ОФ и профсъюзите, тъй като няма собствени звена⁵⁰.

На конференцията на 28 юни 1958 г. се приемат няколко основни положения, които да играят ролята на Устав, защото фактически очертават целите на организацията и нейното ръководство и средствата за постигането им. На първо място се декларира, че чрез КДБЖ българските жени членуват в МФДЖ и поддържат връзки с международни и национални организации, комитети и движения на жените по света. На второ място Комитетът организира честване на 8 март – международния женски ден, заедно с Постояният комитет на майките в България – международния ден за защита на детето 1 юни и други

⁴⁶ ЦДА, ф. 55, оп. 15, а. е. 10, л. 1 – 2.

⁴⁷ ЦДА, ф. 417, оп. .2, а. е. 34, л. 49.

⁴⁸ ЦДА, ф. 417, оп. .2, а. е. 34, л. 48 – 49.

⁴⁹ ЦДА, ф. 417, оп. 2, а. е. 34, л. 32 – 40.

⁵⁰ ЦДА, ф. 417, оп. 2, а. е. 34, л. 40.

акции на международна солидарност на жените, които провежда чрез организациите на ОФ, профсъюзите, Младежкия съюз, в които членуват българските жени. На трето място Комитетът издава месечно политико-обществено списание „Жената днес“ и месечен бюлетин с материали из дейността на МДФЖ и борбите на други женски организации. Този кръг на дейност включва както популяризиране вътре в страната на дейността на международната женска организация, така изпращане на телеграми и писма до чужди институции. Наред с това Комитетът подготвя диплънки, брошури и издания на чужди езици, за да популяризира „нашето социалистическо строителство и завоеванията на българската жена в условията на народната власт“⁵¹. Комитетът се определя като самостоятелен орган, който се избира периодично от Конференции на жените в страната. Той е юридическа личност със свой печат и бюджет, идващ обаче по линия на ЦК на БКП. Свиква се на редовни заседания един път в годината, одобрява бюджета на Комитета и на сп. „Жената днес“, а с оглед дейността на МФДЖ и произтичащите от нея задачи за българските жени, пред него се отчитат отделни членки на Комитета.

За оперативната дейност на Комитета той си избира от своя състав бюро с председател и секретарка. Бюрото упражнява бюджета, назначава и освобождава от длъжност служители в Комитета и редакторки, организира изпълнението на всички задачи във връзка с дейността си⁵². Конференцията протича под лозунга „Да живее международната солидарност на жените в борбата за мир, демокрация и щастливо детство“, приютена е в залата на Общонародния комитет за българо-съветска дружба, под крилото на Цола Драгайчева, която оглавява този комитет.

След конференцията се конструира и редколегия на сп. „Жената днес“, в която влизат нови свежи сили като Невена Стефанова и Соня Бакиш. Дотогава в редколегията работят само Рената Натан – главен редактор, писателката Бленика и ветеранката на социалистическото женско движение Райна Кандева. Но фактически работи само Р. Натан и тя признава, че това се отразява лошо върху списанието⁵³.

Списанието „Жената днес“ е единственото лице на Комитета в страната, но едва ли неговите читателки го купуват заради международната дейност на Комитета. Просто то е единственото женско списание през 50-те години, затова е и търсено. Наистина списанието пропагандира идеала за жена – напълно равна на мъжа труженичка. Този идеал не доминира в представите на

⁵¹ ЦДА, ф. 417, оп. 2, а. е. 34, л. 31.

⁵² ЦДА, ф. 417, оп. 2, а. е. 34, л. 31.

⁵³ ЦДА, ф. 417, оп. 2, а. е. 34, л. 10.

обществото, а списанието трябва да се продава, ето защо редколегията не се отказва от много търсеното и ценено от читателките приложение с кройки и модели за плетива. А приходите на Комитета са от списанието му, което през 1958 г. излиза в тираж 250 хил. бройки при единична цена 20 лв.⁵⁴.

Комитетът организира своята работа с оглед задълженията си към международната женска солидарност и по изпълнение на решенията на БКП. Той опекунства над жените и същевременно се опитва да артикулира техните очаквания от властта, т. е. да бъде медиатор с оглед поставените от партията задачи пред жените. Така в края на 50-те години задачата е да се изпълни третата петилетката в съкратени срокове и Комитетът умува как да превърне честването на 8 март не в тържество, а в повод за трудова мобилизация на жените. Също така, за да се убедят селските жени да излязат на полето и през зимата, какъвто е повикът на закона за ускорение на социално-икономическото развитие от 1959 г., Комитетът чрез ОФ комитетите предлага да се организират кухни, детски домове, занимални към ТКЗС, както и да се пропагандира чрез списанието селянките да предпочитат готовите фабрични тъкани, за да не губят зимните месеци в пригответяне на домашни облекла. Изказано е и разбирането, че Министерството на търговията трябва да снабдява по-добре селото с промишлени стоки⁵⁵. И в тази връзка една от членките на Бюрото на Комитета писателката Анна Каменова открива важно противоречие, свързано с трудностите за работа сред жени, когато тази работа е подчинена на внедряване на партийната линия. Тя посочва, че традиционната форма на обелязване на 8 март с женски изложби с ръчни изделия, с публикуването на модели за ръкodelия в списанието – все неща, които отговарят на нагласите на жените, на техния стремеж за красота и оригиналност на тоалетите – противоречат на залаганата тенденция да се откъсват жените от ръкodelията, т. е. да разчитат повече на фабричното производство. Същевременно активизират селянките за работа и през зимата, на Цв. Кирanova прави впечатление, че твърде малко са жените на ниски ръководни длъжности – като звеноводки и бригадирки – ръководители на малките групи в конкретното производство⁵⁶. Същото важи и за женското присъствие във висшите етажи на властта по това време⁵⁷.

⁵⁴ ЦДА, ф. 417, оп. 2, а. е. 34, л. 25.

⁵⁵ ЦДА, ф.417, оп. 2, а. е. 34, л. 5.

⁵⁶ ЦДА, ф. 417, оп. 2, а. е. 34, л. 2 – 3.

⁵⁷ Марчева, Ил. Еманципацията при социализма: българката във върховете на властта. – В: Диалози на историята. Сборник в чест на ст.н.с. II ст. д-р Антоанета Запрянова. София, Институт по история, 2009, с. 198 – 199.

Така в конкретната си работа, като част от ОФ трансмисията на БКП, от една страна, и като изпълнителен член на МФДЖ, от друга, Комитетът на демократичните жени непрекъснато се сблъскава с проблемите на жените. Но не може да ги реши, нито дори да ги постави пред обществото, защото е с ампутирани възможности за действие, няма свои органи и активистки, дублира дейността си с ОФ и често е под заплахата от закриване. Нещата ще се променят чак през 1968 г., когато КДЖ ще се оглави от Елена Лагадинова⁵⁸.

В заключение може да се обобщи следната картина за представителство на жените в България през 1944 – 1958 г. Функционирането и субординацията на органите и организацията за работа сред жените тогава показва, че след експеримента с БНЖС (1944 – 1950 г.), свързан с реализирането на народната демокрация, старата комунистическа традиция за представителство на жените започва отново да се възпроизвежда. Премахната е женската организация и съществуващият през 1950 – 1958 г. КДБЖ няма собствени органи, а трябва да разчита на другите обществени организации и политически структури. Чрез женски комисии в тези структури (без младежките такива) жените, особено от селата и малцинствата, както и по местоживее-не и в производството, получават свое формално и при това задължително представителство. Разбира се, не трябва да се изпуска и фактът на участие на жените непосредствено в партийните, комсомолските, ОФ комитетите и профсъюзите.

Функционирането на женските структури към тези органи е главно еднолосочно насочено към приобщаване към задачите на властта на политически индеферентните жени, които са мнозинство по това време – селянките, жените от малцинствата, градските домакини. Затова осигуреното представителство на жените може напълно основателно да се определи като опекунско. То безспорно съдейства за възприемането от тях на новите им социални роли в нужните за режима насоки – на излизящи от семейството и дома в общественото производство най-вече като обществено активни личности. Особени грижи се полагат за международно представителство на българските жени в МФДЖ.

Все още е далеч грижата за тяхното освобождаване в частната сфера – при водене на домакинство и отглеждане на деца. Грижите и на властта, и

⁵⁸ Марчева, Ил. „Майка, труженичка, общественичка“: Елена Лагадинова – опит за типологичен портрет. – В: Личността в историята. Сборник от Национална конференция, Ст. Загора, 2010 (под печат).

на органите, отговарящи за работа сред жените, са насочени инцидентно към тази сфера, главно по време на кампаниите в селското стопанство или във връзка с предсрочно изпълнение на петилетката. Тези предстои тази насока на политиката към жените да излиза на преден план във връзка с освещеното включване на жените в общественото производство, регистрирано от средата на 60-те години насетне.

Установилата се през 1944 – 1958 г. система на структури – медиатори между жените и меродавните органи, определящи политиката към тях, е твърде сложна. На върха на пирамидата е Женският отдел/сектор към ЦК, който контактува директно с ПБ. Непосредствено под него е Централната комисия към НС на ОФ, която се съобразява с партийните указания и с тези на НС на ОФ във вътрешен план, същото прави в КДБЖ, но в международен план. На същата схема се подчинява и Женската комисия към ЦС на профсъюзите. Всички те ръководят ОФ комисиите и женските комисии към профсъюзите, осъществявайки предимно опекунските, еднопосочни връзки между ЦК на БКП, НС на ОФ, ЦС на БПС и представляваните от тях жени. Поради тази особеност се оказва, че женските организации не са съвсем ефективни в периода 1950 – 1958 г. Те не успяват да осигурят подкрепа на кооперирането на земята сред селянките и сред жените от малцинствата, нито могат да спрат упадъка на женската активност и представителност в съществуващите политически и държавни структури.

ЖЕНСКИТЕ ДРУЖЕСТВА ПРЕЗ ВТОРАТА ПОЛОВИНА НА 40-ТЕ ГОДИНИ – ЕДНА МЪЖКА ИНИЦИАТИВА ЗА ЖЕНСКО РАВНОПРАВИЕ

Нуре Муратова

Създаването на женски дружества и „включването“ им в обществено-политическия живот след 9 септември 1944 г. е тема, която само периферно е засягана и не е разработвана в дълбочина извън марксистката историография¹. Целта на настоящето изследване е да проследи механизмите на създаване и дейност на женските дружества, да отговори на въпросите, свързани с идеологическото и организационно проектиране на женския въпрос след 1944 г.: Доколко създадените дружества са наследници на левия спектър на женското движение отпреди 1944 г., представляват ли форма на гражданска инициатива или са казионни организации, използвани за политическа мобилизация на жените?

Във фокуса на изследването е организационният живот и дейността на няколко дружества от Югозападна България и по-подробно едно от тях, чието документация е запазена най-цялостно. Времевата рамка е от края на 1944 г. до началото на 50-те години, когато настъпват структурни промени и женските дружества престават да съществуват в същия вид. Използвани са архивни документи от фондовете на Отечествения фронт, на партийните организации и на различни дружества в Югозападна България².

¹ За отбележване е изследването на Лулева, А. „Женский въпрос“ в социалистическая България. Идеология, политика, реальность. – В: Социализмът – реальность и иллюзии. Этнологичные аспекты на всекидневная культура. Сборник докладов от международной научной конференции. С., 2003, с. 155 – 175; също и: Лулева, А. Конструирование гендера в болгарском социалистическом проекте: женский вопрос. – Женщина в российском обществе, бр. 1, 2008, с. 3 – 24.

² ДА – Благоевград, ф. 120 – Околийски комитет на ОФ – Гоце Делчев; ДА – Благоевград, Спомен № 882 – Спомени от Велика Анастасова Бачева за основаването на женско дружество гр. Петрич; ДА – Благоевград, Спомен № 900 – Спомени от Венера Димитрова Куртева за създаване на женско антифашистко дружество "Пробуда" в края на 1944 г., с. Лозеница, Благоевградско; ДА – Благоевград, Спомен № 1108 – Спомени

Веднага след 9 септември 1944 г., в месеците до края на същата година, започва създаването на женски дружества по места – още преди да се случили законодателните промени за пълно равноправие на жените³ и преди да е овладяна основната женска организация от предходния период Български женски съюз (БЖС) от Български народен женски съюз (БНЖС). Приетата *Наредба-закон за изравняване правата на лицата от двата пола*⁴ и директивата на Георги Димитров, че жените са огромна сила, която трябва да бъде използвана⁵, дават тласък на комунистите по места за повсеместно организиране на женски дружества и използване на жените като избирателен ресурс в борбата за пълно овладяване на властта в годините до 1947 г. Малко по-късно на жените се гледа и като съмишленици, и като евтина работна ръка при колективизацията и създаването на ТКЗС⁶. БРП (к) мобилизира жените като избирателен ресурс, създавайки в селата женски дружества, за да може „жените да подкрепят историческото дело чрез политическо и културно издигане“. По този начин чисто политическите цели на една партия са обвързани с „повдигане“ нивото на жените, които са провъзгласени за равноправни, но недостатъчно културно и политически образовани. „Ако в близкото минало се даваше възможност на определен кръг от жени да членуват в женското дружество, след 9 септември всяка от нас получи това право, независимо от материалното положение и културния уровень на жената“⁷, пише в отчета си една ОФ председателка. Затова на жените трябва да им се „помогне“ да използват равноправието си.

Докато женското движение преди 9 септември е съсредоточено в градовете, сега в повечето села за първи път се създават дружества. „Такова (женско

от Йорданка Костова Абаджиева от гр. Разлог за работата на Околийския комитет на Отечествения фронт в града и участието ѝ в създаването и дейността на женското дружество.

³ Димитровската конституция е приета на 4 декември 1947 г.

⁴ Публикувана на 16.10.1944 г.

⁵ БНЖС. Нашите депутатки. София, б. д.

⁶ „Не е имало мероприятия, в което да не са поставяни задачи на жените: при събиране на държавните доставки – една много трудна задача с някои упорити и зле настроени към народната власт семейства; при коопериране на земята – един също тежък момент, хората се плашеха, не им беше лесно да се разделят с личното стопанство, а за бъдещето на кооперативния строй научаваха само от нашата агитация“ – споделя Йорданка Абаджиева, квартална и градска председателка на женското дружество, секретар и член в ръководството за известно време в Околийското ръководство на женските дружества и член на бюрото на ГК на БКП и ОФ в Разлог. ДА – Благоевград, Спомен № 1108, л. 9.

⁷ ДА – Благоевград, ф. 120, оп. 1, а. е. 22, л. 122.

дружество – б. м., Н. М.) в селото ни не беше съществувало. Но след получаване на всички граждански и политически права от жените след 9 септември става необходимо щото жените да получат макар и най-малка просвета в областта на културата и политиката. Нашата селянка е изостанала много в културно отношение. Тя не знае по какъв начин да се улесни в стопанството и домакинството си. Не знае, че има жени в света, които се радват на придобивките на техниката и културата в своите домакинства, които живеят истински човешки живот. Всички тези познания нашата селянка ще получи в своето женско дружество. Съзнали нуждата от такова, в селото ни се учреди със 75 членки⁸. Културното израстване на жената е свързано с облекчаването на бита й, а политическото израстване с „правилното“ й ориентиране към прогресивните сили.

Анализрайки документите за създаването на тези първи женски дружества през 1944 г. се вижда, че в селищата, в които има здраво партизанско ядро и жени партизанки и политзатворнички, се създават дружества веднага след 9 септември 1944 г. Те са организирани ударно и много бързо започват да привличат повече жени (напр. дружеството в Якоруда, което ще разгледаме подробно по-долу). В повечето малки села обаче, където няма партизани, такива женски дружества се създават чак на следващата 1945 г. и обикновено са инициирани от съществуващо вече подобно дружество в околийския център. Такива са случаите в повечето села в Неврокопско (които се учредяват в присъствието на членка на настоятелството на женското дружество от Неврокоп и задължително представител на ОФ комитета), както и в Горноджумайско⁹. През първите 2 – 3 години след 9 септември 1944 г. женски дружества има само в християнските и смесените села в региона, а в мюсюлманските села най-ранните дружества са от началото на 50-те години, като са организирани по същия механизъм – навсякъде при учредяването присъства представител на ОФ комитет от различен ранг.

Така до 1 юли 1946 г. само в Горноджумайска област са създадени 128 дружества с над 6500 членки¹⁰. Всички те се именуват или на партизанки и политзатворнички („Лиляна Димитрова“ – с. Мусомища, „Цола Драгойчева“, „Елена Лефтерова“¹¹), или приемат имена като „Трудолюбие“, „Майка“, „Прогрес“, „Майчини грижи“, „Подем“ и т. н., свързани с внушенията на новата власт, или пък по инерция от дружествата преди 9 септември.

⁸ ДА – Благоевград, ф. 120, оп. 1, а. е. 22, л. 104.

⁹ ДА – Благоевград, ф. 120, оп. 1, а. е. 52, л. 23.

¹⁰ ДА – Благоевград, ф. 120, оп. 1, а. е. 22, л. 90.

¹¹ ДА – Благоевград, ф. 120, оп. 1, а. е. 52 – Околийски комитет на ОФ Гоце Делчев.

Повечето от членките са неграмотни, но задължително в дружествата участват и учителките в селата. Липсата на организационен опит е сериозна пречка при функционирането на новоучредените дружества и в ръководствата на ОФ е констатирано, че работата с жените върви трудно, защото не са свикнали да дават писмени отчети за дейностите и „липва недостатъчно съзнание още у жените да изпълняват поставените им задачи в срок“¹². Това налага да се организират и първите курсове за председателки, секретарки и касиерки¹³.

Една част от така създадените женски дружества се определят като антифашистки (където сред инициаторките са партизанки, политзатворнички и жени на партизани), а други – където няма партизани – като културно-просветни. Всички те се присъединяват към учредения през юли 1945 г. Български народен женски съюз.

Уставите на всички дружества са типови и са спуснати „от горе“. Основните им дейности са дефинирани като културно-просветна, трудово-стопанска и благотворителна¹⁴. Културно-просветната дейност се изразява в организиране на сказки, посещения по седенки, пиеси и литературно-музикални програми. Това е основната дейност на повечето дружества. Трудово-стопанска дейност включва безплатни трудодни, акции за събиране на плодове, които се изпращат на граничарите, събиране на продукти и приготвяне на сладкиши за ранени руски войници, акции за помощ за братска страна, изпращат колети за бойците на фронта – „всякоя членка по 2 кутии цигари, а козунаците и другите продукти да се заплатят от всички“¹⁵ и т.н. На места доброволната трудова дейност е основен източник за финансиране на дей-

¹² ДА – Благоевград, ф. 120, оп. 1, а.е. 22, л. 97.

¹³ ДА – Благоевград, ф. 120, оп. 1, а.е. 52, л. 17.

¹⁴ ДА – Благоевград, ЧП 195. Женско народно просветно дружество – Якоруда, л. 1.

¹⁵ ДА – Благоевград, ЧП 195. Женско народно просветно дружество – Якоруда, л. 10.

ностите на дружествата: в с. Гърмен жените засяват 1 дка нива със зелка¹⁶, в други села закупуват животни и т.н. „*Първата задача, поставена ни през зимата на 1944 – 1945 г, бе да мобилизираме всички жени за подготовкa на топли дрехи за фронта. Ентузиазмът на хората бе неописуем. Неведнъж се изготвяха сладкиши и изпращаха колети на бойците*“¹⁷.

Благотворителността, която е един от основните стълбове на женските организации от предишния период, почти изцяло липсва, защото тя вече няма място в новите условия. На практика благотворителността се изразява в голяма степен в рамките на традиционната селска взаимопомощ: доброволен труд – подпомагане с работна ръка на седенки за диплене на тютюн, ушиване на дрехи за сираци и др.

Организационният живот на всички разглеждани дружества е напълно аналогичен (по едно и също време всички имат еднакви „инициативи“, определяни от конкретни политически цели – телеграми до Георги Димитров, трудододи, събиране на помощи за децата на убити югославски партизани и т.н.), което показва строгата централизация и контрол над тях. Самоинициативността на жените не е поощрявана извън рамките на текущата дейност на дружествата, която е направлявана от ОФ и партията. Това личи и от разказа на Йорданка Абаджиева¹⁸: „*Моята връзка и дейност в ОФ започна след 9 септ. 1944 г. Първоначално с възлагането ми от гр. Вл. Рачев да поканя няколко подходящи жени, да изземем архивата, касата и ръководството от фашисткото женско дружество, оглавявано дотогава от учителката Анета Старирацева. Работехме от името на ОФ, а бяхме ръководени и инструктирани винаги от партийния комитет*“. Двойната подчиненост на женските дружества е осъзнавана от функционерите им. В размишленията си по този въпрос Йорданка Абаджиева споделя: „*Не бива да се смята, че ОФ, имайки своя програма, е работил самостоятелно. По всяко време той беше ръководен от БКП. Много от задачите са били поставяни от партията и често пъти съм си мислила има ли чисто отечественофронтовски и чисто партийни. Обяснимо е, че Отечественият фронт и женските дружества са изпълнявали политиката на БКП. С неговите форми ние привличахме и имахме допир до широките народни маси*“¹⁹.

В дейността си дружествата използват методите на ОФ като обществена организация и възможностите (за диплене на тютюн, например), където помагат и същевременно агитират за изборите и за политиката на ОФ. Наред

¹⁶ ДА – Благоевград, ф. 120, оп. 1, а. е. 52, л. 54.

¹⁷ ДА – Благоевград, Спомен № 1108, л. 7.

¹⁸ ДА – Благоевград, Спомен № 1108, л. 7.

¹⁹ ДА – Благоевград, Спомен № 1108, л. 10.

с това се организират и масови женски събрания. Прави впечатление всеотдайността и ентузиазмът за привличане на привърженици: „*Преди изборите за Велико народно събрание организирахме общоградски и селски женски събрания в цялата Разложка околия. Тогава не питахме, нито ни издаваше наум за командировки, превози и др. Нямаше сегашните пътища, нито превози, а къде с каруца или файтон от някое предприятие, а в много случаи и пеша. Затова обикновено ходехме по гве*²⁰.“

„...И жените не останаха назад“ – историята на едно женско дружество

За да навлезем в технологията на организиране на жените и включването им в обществения живот, ще проследим дейността на Женско народно просветно дружество „9 септември 1944 г.“ – Якоруда²¹, което се учредява на 26 декември 1944 г. от 22 жени. Няколко от тях са партизанки и политзатворници, а голяма част от останалите са съпруги и майки на партизани и ятаци²².

При учредяването на женското дружество партизанинът Георги Цинцев (вече секретар на градския комитет на ОФ) прочита устава на дружеството, изработен от централното ръководство и дава „някои упътвания от интерес за организиране на жената“. Дружеството приема името „9 септември 44 г.“. Възлага се на ръководството да влезе във връзка със Съюза на българските жени в София и да абонира членките за органа на същия съюз.

Първите дейности на новоучреденото дружество са свързани с определяне на ден за събиране за сказка и просвета (всеки петък) и решение да се изнесе пиеса от дружеството, приходит от която да бъде за братските югославски деца. Решава се, че най-добре ще се популяризира основаването на дружеството пред населението не чрез сказка или реч на общоселско събрание, а чрез изнасяне на пиеса, като се представи една сценка, „представляваща якорудска седенка, при която в разговор жените да изяснят смисъла на дружеството и историческата дата 9 септември“. Председателката е натоварена на подготви пиеската като „се напомни за зулумите на жандармерията и идеята на местните партизани“²³. За художествената стойност на тази пиеса – дебют на председателката партизанка, можем само да гадаем.

²⁰ ДА – Благоевград, Спомен № 1108, л. 8.

²¹ За щастие на изследователя протоколна книга на дружеството е запазена и е водена на старательно от декември 1944 г. до март 1948 г. (ДА – Благоевград, ЧП 195). Това дава възможност да се видят малко повече подробности от живота на дружествата, отколкото отчетите и кореспонденцията, които са преобладаващата запазена документация.

²² След 9 септември 1944 г. с. Якоруда е прокламирано като едно от селищата с най-много партизани – 103-ма. Вж. Якоруда. Юбилеен сборник, С., 1959.

²³ ДА – Благоевград, ЧП 195. Женско народно просветно дружество – Якоруда, л. 2.

На третото заседание е изнесена и първата сказка от председателката на тема: „Жената в миналото и днес“, в която особено се изтъкват героичните прояви на руската жена, проявила се и като героиня на фронта, като машинистка, като авиаторка, в първите редове на славната Червена армия. Българската жена също се проявява най-достойно в смъркането на кървавия фашизъм като става нелегална партизанка наравно с мъжете. Затова „време е вече българската жена да заеме достойно място в политическия живот на страната, за повече права и подигане съзнанието й“.

Първите чистки и политически преследвания не подминават и на пръв поглед задружното женско сдружение. Избрана в края на януари 1945 г. за председателка Рада Брайкова е свалена още на следващото заседание на общо събрание, на което присъстват 49 от вече 50-те членки (само Рада Брайкова отсъства). Подпредседателката Мария х. Иванова (партизанка) заема мястото на председателката и обявява, че „*От събраните обаче сведения в гр. Разлог където тя, г-жа Брайкова, е живяла по-преди, се установява, че тя е била постоянна придружница на фашистки среди, не се е показала с нищо в помощ и подкрепа на антифашистите в града, поради което с избора ѝ за председателка на нашето дружество сме ѝ дали незаслужен аванс, направили сме грешка, която сме длъжни да поправим*“.

Дружеството започва много бързо да се разраства, като още на второто му заседание са приети 20 нови членки и така на всяко нова сбирка ежеседнично се приемат минимум 10 – 20 жени.

Започват регулярни сказки, които се изнасят от някоя от основателките на дружествата на теми като: „Гражданският брак“; „Устройството на женския полов апарат“, изнесена от акушерка, членка на дружеството; „Жената в първобитните времена и днес“ – жената като господар в първобитието и след това като робиня в своето семейство, а сега като равноправен член в обществения живот; беседа пред 30 жени за венерическите болести от акушерката Надя Генова; местният общински лекар изнася беседа върху епидемията на всички заразни болести.

В началото на 1945 г. се налага и изясняване на новите понятия – организира се изясняване на думите „Боржуа и Пролетарят“. „Членките беха много доволни от това разясняване, щото думите „фашизам, боржоазия, пролетарят и кумонизам“ се много срещат от 9 септември 1944 г. насам, обясненията не беха много пълни, но все пак доста задоволителни“²⁴ – е записано в протоколната книга.

²⁴ ДА – Благоевград, ЧП 195. Женско народно просветно дружество – Якоруда, л. 9. 228

Избрани са две жени, заедно с председателката, за комисия за социални грижи, една представителка в ОФ комитета и две жени, които да участват в разпределителния комитет за наряда. Следващата председателка Седлоева също е обявена за неблагонадеждна, защото е говорила против партизаните. Тя е принудена да подаде оставка поради противоречия, свързани с разпределението на облеклото, „*тъй като искала от комисарството на разпределението, дружеството да се занимава с тия работи и да издава бележки за облекло и понеже това е най-болният въпрос засега, понеже е всичко в недостиг, станаха недоволства между наши членки и жени нечленки*“. Опитът дружеството да се намеси в разпределението на нарядите е пресечен. (В края на 1945 г. на много места са подменени изцяло ръководствата на ОФ и на женските дружества, заради недоволство от разпределението на нарядите и многото случаи на присвояване и несправедливо разпределение).

Основната дейност обаче на всички женски дружества в тези първи години е свързана с изборите. Поставя се задачата за масовизиране на дружествата, подканят се членките да канят близките си.

На гласуването (и то за ОФ) се гледа като задължение за правата, които жената е получила с пролятата кръв на партизаните. „*Особено сегашната ОФ власт какви големи права дава на жената, тя не ѝ е дадена като милостиня, а жената си я извоюва с големи жертви и много пролета кръв на наши другарки и ще трябва всички жени чрез своите гласуване за ОФ власт ще гласуваме за доброто бъдеще на нашите деца*“²⁵. За подготовката за изборите се разпределят отговорнички по квартали. Най-удобно място за агитиране се смятат седенките. Акцентът в агитацията е жените да бъдат майки, които мислят за бъдещето на децата си! Агитаторки са изпратени дори по най-отдалечени села, отъснати „от всяка културна, политическа, стопанска и пр. акция“, „които да видят положението пък на онези жени, да разменят мисли с тях и в непосредствен разговор ги убедят да гласуват, и то за ОФ.“ Дружеството организира седянка в читалищния салон – и „*3 квартални мохамедански събрания и едно в циганската махала*“²⁶.

²⁵ ДА – Благоевград, ЧП 195. Женско народно просветно дружество – Якоруда, л. 14.

²⁶ ДА – Благоевград, ЧП 195. Женско народно просветно дружество – Якоруда, л. 19.

Кулминацията на подготовката е събранието непосредствено преди изборите с изнасянето на сказката „Защо да гласуваме за ОФ“ и беседа за значението на женския съюз, завършили с литературна част и общо веселие. Изпратена е и телеграма до Георги Димитров по случай завръщането му в България, която е приета с продължително ръкопляскане и резолюция до Централния женски съюз:

„Добре дошли,

Аругарю Г. Димитров!

Ние, жените от борческа Якоруда сме безкрайно щастливи, че си вече на родна земя.

Тържествено обещаваме, че ще следваме неотклонно пътя, начертан ни от Вас.

Нар. Женско дружество

„9 септември 44 г.“, Якоруда

Резолюцията до Централния женски съюз гласи: „Якорудската жена е на поста си! Подела с устрем предизборната борба, за спечелване гласовете и сърцата на всички българки и мюхамеданки, устрои седянка, която беше посетена от 250 жени и има небивал успех. Гласува се следната резолюция: „Всички единодушно обещаваме, че ще дадем гласовете си за ОФ, защото знаем, че тя е народна власт“²⁷. Повечето дружества в областта изпращат подобни телеграми.

Три дни преди изборите, на 15 ноември, е свикана общоселска седянка в танцуващия салон при присъствието на повече от 150 жени. Изнася се беседа „Избирателния закон и начин на гласуване“ и се дискутира значението на участието на българската делегация на конгреса на жените антифашистки в Париж. Изпращат телеграма до председателката на БЖНС др. Цола Драгойчева: „По случай заминаването ви на международния конгрес на жените антифашистки в Париж ние чрез Вас поздравяваме освободените жени от фашистко иго. Ние знаем, че Вие най-добре ще разкажете как жените в малка Борческа България са биха за унищожението на общия враг. Вие ще им разкажете за нашите партизанки, ятачки и майки-героини. Ние вярваме, че конгреса ще даде своя дял за изграждане на траен мир и дружба между демократичните народи. Да живее Първия международен антифашистки конгрес! Да живее освободената жена“²⁸.

Седянката завършва с общо веселие и забавни номера.

Избират делегатки (най-подходящи и заслужили членки) за областния митинг в Горна Джумая, на който ще говори Цола Драгойчева.

²⁷ ДА – Благоевград, ЧП 195. Женско народно просветно дружество – Якоруда, л. 24.

²⁸ ДА – Благоевград, ЧП 195. Женско народно просветно дружество – Якоруда, л. 27.

На самите избори всички членки гласуват организирано, рано сутринта, за да може през деня „да бъдат в помощ на мюсюлманките“. Отчитат си като успешна работата по предизборната агитация: жените на Якоруда гласуваха сто на сто в изборите и то за бюлетината на ОФ. На конференция в Разлог са отчетени дейностите на дружествата в изборите. Якорудското женско дружество е посочено като първо в околията, а така също и в областта.

За референдума за република програмата е аналогична: на 18 август 1946 г. е изпратена агитаторка от околийското настоятелство г-жа Колчагова, която изнася доклад: „Монархия или република“. Събранието е посетено е от 80 жени, свикани срещу подpis. На 25 август са събрани 150 жени в читалището на лекции на тема „Каква народна република искаме“ и „Македонския въпрос“, изнесени от председателката на околийското дружество Венера Вапцарова. По втория доклад тя предава впечатлението си от конгрес в Скопие и „желанието за по-скорошно обединяване на Пиринска и Вардарска Македония с пожелание за образуване на Балканска федерация“.

Празнуването на 9 септември 1946 г. е използвано като стягане на редиците за изборите за Велико народно събрание. Организираните от дружеството жени участват в манифестация в пъстри носии, снопове, портрети, знаме и плакати на митинг по случай септемврийските събития в гр. Разлог, свикан от ОКК на РП(к) и с оратори – народният представител Владимир п. Томов, организатор на септемврийските събития в Разложкия край, и народният генерал Добри Терпешев.

Повтарят се същите изпитани вече форми и механизми от мъжкия опит: избрани са „десетарки“ за проагитиране на изборите, започва настоятелно събиране на членски внос, изпращат се агитаторки за махалите из Бабяк. Този път ухажването на мюсюлманките е особено силен и решават „да се проведат няколко трудови бригади за ушиване дрехи на мюсюлманите по случай техния празник Байрам“²⁹. Провеждат се три трудови бригади, в които участват 55 жени и ушиват 260 броя „предмети“.

След изборите за ВНС през 1946 – 1947 г. навсякъде се организират обсъждания на положението на жената в проекто-конституцията. „Най-силно да се застъпи личната агитация, тъй като се има предвид, че женското дружество е масова културно-просветна организация, то и агитацията ни ще трябва да бъде отечественофронтовска“.

Изнасят се лекции за старата и новата конституция: „...старатата е само за царя, ограничава правата на жените, младежите, войската, милицията и др.,

²⁹ ДА – Благоевград, ЧП 195. Женско народно просветно дружество – Якоруда, л. 54.

а новата дава и защитава правата, дадени на жените, младежите и народната войска”³⁰.

Якорудското женско дружество също се включва активно в пропагандирането на новата конституция. На голямо общоселско женско събрание (300 жени) ораторка от околовийското настоятелство – др. Абаджиева – изнася доклад на тема „Старата и новата конституция“. „Най-важното е“ – казва тя – „това е конституция, която дава еднакви права както на мъжа, така и на жената в политическия, стопански, културен обществен и пр. живот. Право, заслужено дадено на българската жена, което право ще трябва да оправдаем и занапред!!!“

Даденото „заслужено“ право отново трябва да се оправдава. Този път вече в подкрепа на стопанските планове на новата власт. През 1947 г. започва активна агитация за колективизацията: на събранията присъства и секретаря на ОФ, който обяснява значението на стопанския план и участието на якорудската жена в него. Доклад изнася и секретар на Нар. женско дружество Зора Лазарова Катинчарова, по случай подготовката за основаване на ТКЗС Якоруда. „Трябва да признаем“, казва тя, „че без широката и масова подкрепа за осъществяването на тази огромна задача е невъзможно без участието на жената, която ще бъде облекчена от непосилния труд, и тя е заинтересована в най-скоро време да бъдат изградени ТКЗС, където ще има повече хлеб и повече грижи за децата и по-щастлив и радостен живот за всички“³¹.

Отново се налага изясняване на нови понятия. Председателката на дружеството изяснява думите „реституция, квалифициран труд, бюрокрация, корупция, схизма и др.“ от прочетена декларация на правителството. Поставят се задачите на жените по изпълнение на декларацията, **като жената да внуши на мъжа си** да не остане нито педя земя незасята; да се използва и най-малкото място за градина, да се поощри развъждането на домашни птици, да вземе активно участие в акцията по залесяването, да подобрим хигиената в жилищата и двора, да подпомогнем откриването на селскостопански курсове и домакински такива, откриване на летни детски градини³².

Жените са използвани и в налагането и масовизирането на честванията на определени дати: от честване на Бабинден (21.01) „за широко популяризиране на грижите, които народната власт полага за майката и детето“, до налагане на новия национален празник 9 септември, организиране на честванията на 8 март, 1 май и различни годишници на вождовете. Тези календарни

³⁰ Пак там, л. 55.

³¹ Пак там, л. 79.

³² ДА – Благоевград, ЧП 195. Женско народно просветно дружество – Якоруда, л. 60.

чествания отразяват новата стилистика на комунистическата власт и са строго режисирани и направлявани. Ето описанието на честване на 1 май 1946 г. в с. Якоруда. Образувани са групи от по 16 жени в различни национални носии (зелени носии със сърпове и житни класове в ръка), (червени носии с хурки и вретена), пъстра група от майки с малки деца. Начело на женската колона на манифестацията е портретът на др. Цола Драгойчева, знамето и лозунги: „Да живее Цола Драгойчева! Да живее основоположника на ОФ и най-големия защитник на жените другаря Георги Димитров!“.

Честването на 8 март 1952 г. е под знамето на съревнованието и ТКЗС, и възвалата на жената-труженичка: „*Кономладци отпразнуваха 8 март на 9, за да не губят работни дни. На сутринта членовете на ТКЗС с. Капатово – жените, облечени в народни носии, пригответи домашни хлебове, дамаджани с вино (!) и две агнета, на гърба на които е написано СТАЛИН – 8 МАРТ, с песни пристигнаха в Ново Кономлади като членовете на стопанството излезли да ги посрещнат*“³³.

„Освобождането“ на жената и включването ѝ в обществения живот се подчинява на традиционното разбиране за нейното предназначение на майка и домакиня – родилните домове, готвене на войниците, граничарите, гласът ѝ на изборите е важен заради бъдещето на децата ѝ и т.н. Заявена цел на дружеството е и да превъзпита своите членки да бъдат добри домакини – открива се курс по шев. Уреждат се беседи – здравни, аграрни, семейни въпроси (за свекървата, за съпружеската изневяра). Организирано е шефство над родилни домове и детски заведения от жените в ОФ: „*понеже родилния дом е направен за жената, то женското дружество избра комитет от три жени, които да ходят от името на дружеството и упражняват своите грижи като в свой дом*“³⁴. Решават жените да се редуват за основно двуседмично почистване на дома.

Женските дружества следват политиката на комунистическата партия във всичките ѝ обществено-политически действия. Те са използвани за прокарване на тази политика по места, но същевременно не са им възлагани никакви важни задачи и на тях е гледано с пренебрежение. Те не се оказват и трамплин за израстване на жени в обществото, а са израз на женско преклонението пред воддовете на новия строй. За „голямата цел“ жените са тласкани да вършат това, което се очаква от тях – да готвят за руските войници и граничарите, да шият, да чистят и да забавляват на празника. В заключение можем да кажем, че женските дружества от втората половина на 40-те години са форма на употребяване на жените за политически цели чрез

³³ ДА – Благоевград, ф. 628, оп. 1, а. е. 26, л. 315.

³⁴ ДА – Благоевград, ЧП 195. Женско народно просветно дружество – Якоруда, л. 29.

използването на жени, участнички в партизанското движение, и такива, чийто съпрузи, синове и бащи се борят за властта. Същевременно историята на тези женски дружества е история за мъжката власт. Изследването на тяхната дейност е важно, защото тогава се задава моделът на работа сред жените за следващите десетилетия, изprobват се механизмите на агитация и контрол върху жените, разпрострял се впоследствие на всички нива.

След овладяването на цялата власт от ОФ тяхната основна задача е изчерпана и през 1950 г. всички женски организации са присъединени към Отечествения фронт. Създадени са комисии към ОФ и женотдел към БКП, женсъвети към различни структури на властта – специален държавен апарат за контролиране на жените. Субординацията между тези структури е доста противоречива и на места те почти не общуват помежду си. Така реално жените, на които формално е дадена власт, са маргинализирани окончателно.

През 50-те години и по-късно вече се занимават с ограмотяване и въвеждане на учебни форми, организиране на празниците и тържества за различни годишници³⁵ и прокарване на политиката на партията към малцинствата.

³⁵ Голяма част от тези форми са възприети директно от съветския опит. За подмяната на интересите на жените с интересите на държавата чрез налагането на празници виж по-подробно: Козлова, Н. Н. Международный женский день 8 марта как инструмент формирования советской политической культуры. – Женщина в российском обществе, бр. 1, 2011, с. 36 – 44.

МАРГИНАЛИЗАЦИЯ НА ЖЕНИТЕ В „ДРУЖЕСТВАТА НА БОЙЦИТЕ ПРОТИВ ФАШИЗМА“ ПРЕЗ 40-ТЕ – 50-ТЕ ГОДИНИ НА ХХ ВЕК – СТАРИЯТ ПАТРИАРХАЛИЗЪМ В НОВА АНТИФАШИСТКА РЕТОРИКА

Петър Воденичаров

Въведение

Основна цел на това изследване е да се проследи как политическата конюнктура след 9 септември 1944 г. размества акцентите в конструирането на биографиите на група хора, познати като „бойци срещу фашизма“, а малко по-късно като „активни борци срещу фашизма и капитализма“ – превърнали се в привилегирована каста в иначе егалитарното по дефиниция социалистическо общество. Каква е „конвертируемата“ биография, която осигурява достъп до властта и дава възможности за професионална кариера, невъзможна при други политически условия. Специален интерес представлява разликата между мъжките и женските автобиографии и социалнопсихологическите механизми, които постепенно маргинализират жените участнички в антифашистката борба и превръщат „Съюза на бойците против фашизма“ (СБПФ) в клиентелистко мъжко общество.

„Съюзът на бойците против фашизма“ е учреден на 8 юли 1945 г. на Първата национална конференция на бившите български партизани, председателствана от полковник Тодор Живков. Мотивите: „Буржоазията беше все още силна икономически, а държавният апарат не беше напълно прочистен от фашистки елементи, не беше приключило и революционното преустройство на армията“. Въпреки че претендира, че съюзът е организация на партизанското движение в страната, на конференцията се взема решение „многократно да нарасне социалната база за попълване на Съюза“ – включват се т. нар. „антифашисти“ от Септемврийското въстание от 1923 г. до 9.9.1944 г., участници в Отечествената война и ятаци. Така само за 5 месеца (август – декември 1946 г.) са учредени 3 472 дружества с 162 592 члена (Димитров 1984). Цел на дружествата е „да се грижи за материалното и морално задо-

воляване на бойците". На практика това означава, че организацията действа да се дадат най-широкия кръг привилегии на „борците“ – като се започне от правото да заемат най-високите и престижни служби в държавната администрация, да получават на символични цени луксозни жилища и вили, да се лекуват в специално построени за тях и модерно обзаведени болници и санаториуми и се стигне до безплатното ползване на обществените бани.

С М. Ангелова (Воденичаров, 2008) изследвахме документи на „Дружеството на бойците против фашизма“ в гр. Разлог за периода 1946 – 1956 г.: „доклади“ и „протоколи“, „ав(ф)тобиографии“, собственоръчно писани „характеристики“, „сведения“ и „оплаквания“, съхранени в Държавен архив – Благоевград (ф. 172, оп. 1, а. е. 2, 7, 15, 17, 18).

Много от автобиографиите на „бойците против фашизма“ в Разложко говорят за необичайна биографична промяна – необразовани и неграмотни селяни, които доста случайно подкрепят партизанското движение, най-често месец или два преди комунистическата партия да вземе властта на 9 септември 1944 г. или на самия 9 септември, успяват за много кратко време да се издигнат на високи служебни постове – офицери в армията и милицията, управители на индустритални и земеделски предприятия:

„Роден съм 2 февруари 1912 г. гр. Банско. Произхождам от дребно селско семейство. Имам завършено първоначално училище. Още от детето почнах да работя за изхранване на семейството ни. До 17-годишна възраст ходех с овцете на баща ми. След това станах горски работник. [...] После постъпих на работа в Столаро-бъчварската кооп. „Изгрев“ като работник. От 1938 до 1944 г. април бях постоянен работник в същата кооперация“. Тук в автобиографията се появява идеологическо клише-оправдание: „Още от началото на постъпването ми в кооперацията попадам в прогресивна среда, където почти всички кооператори беха с прогресивни разбирания. [...] През април 1944 г. получих заповед да отида войник в ловната рота гр. Неврокоп. Но вместо да отида там, аз станах партизанин. [...] Понастоящем съм председател на ТКЗС в града ни“. (ДА – Благоевград, ф. 172, оп. 1., а. е. 7, л. 73).

Много от мъжките автобиографични декларации говорят за такова рязко социално издигане без особени или каквито и да било приноси в антифашистката борба: А. Т. от гр. Разлог няма завършено основно образование. Преди 9 септември 1944 г. е общ работник, а след това заема висок пост в милицията. Не участва в антифашистката борба – в графата „други участници в антифашистката борба“ той е използвал идеологическо клише – „като дете израснах с идеята за борба против фашизма“ (ДА – Благоевград, оп. 1, а. е. 15, л. 165).

Такива биографични траектории интерпретирахме като примери на присъединяване към Съпротивата и „Съюза на бойците против фашизма“ не поради антифашистка убеденост и приноси, а поради политически конформизъм и клиентелизъм. През пролетта на 1944 г. изходът от Втората световна война е очевиден и идването на власт на комунистическата партия е повече от възможно.

Това, което ни впечатли в женските автобиографии, е липсата на рязко издигане в професията и политическата власт. Жените политзатворнички, партизанки и ятачки, членове на съюза, често остават домакини или имат „женски професии“, свързани със социалното майчинство – най-вече в образованието, обществените организации, изкуството и пропагандата. Например Сл. Н. завършва средното си образование в Разлог, а по-късно учи в професионално училище в София. Отблъсната от патриархализма и войнстващия национализъм в българското общество, тя става убедена антифашистка – член на Работническия младежки съюз (РМС) през 1937 г., а от 1941 г. подпомага партизаните. През 1943 г. е затворена и осъдена на смърт. След 9 септември е назначена като ръководител на младежката пионерска организация в родния си град Разлог (ДА – Благоевград, ф. 172, оп. 1, а. е. 7, л. 126).

Изследването

За да проверя изводите от автобиографичното изследване, анализирах статистически 460 биографични декларации въпросници на членове на „Дружествата на бойците против фашизма“ от Разложки и Петрички регион и 163 удостоверения за даване на привилегии на членове на дружествата и членове на техните семейства. Въпросниците предлагат подробна информация – възраст, семейно положение, брой деца, образование, работа, тип участие в антифашистката борба – въстанието от 1923 г., политзатворници, политемигранти, партизани, ятаци, участници във въстанието на 9 септември 1944 г., участници в Отечествената война, други. Тук ще се спра само на пола, образованието, професията и приносите в антифашистката борба.

Анализирах първо 127 биографични въпросници на участници в клоновете на „Дружеството на бойците против фашизма“ – Разлог в Банско, Белица и Якоруда, подадени през 1946 – 1948 г. (ДА – Благоевград, ф. 172, 1 – 18). Делът на жените е 12,6 %, на мъжете – 87,4 %. Преобладаващата част от членовете са млади или на средна възраст. По отношение на образовани-

ето на мъжете – 1,8 % не са завършили университет, 12,6% имат средно образование, 5,4% незавършили средно образование, 49,6% имат основно образование, 10,8% незавършили основно образование, 18,1% с начално образование, 1,8% са неграмотни. Въпреки нездадоволителното си образование след 9 септември 1944 г. много членове заемат високи социални позиции – 19% вече принадлежат към управляващата номенклатура – ръководители в политиката, икономиката, образованието, армията, милицията: 66,7% в политиката, 27,8% в икономиката, 5,6% кметове, 4,1% в полицията, 14,9% са държавни чиновници, 2,5% са учители, 0,8% са студенти, останалите са работници, занаятчии, земеделци. Образователните привилегии, които ще получат като членове на съюза, ще позволят скоро и лесно голяма част от тях да попълнят редиците на номенклатурата.

За жените членки най-голям е дельт на младите неомъжени жени – 43,8%. Като цяло са толкова образовани, колкото и мъжете – 12,5% са със средно образование, 62,5% са с основно образование, 6,3% са с начално образование, 18,8% са неграмотни. Възходяща социална мобилност при тях обаче не се очертава – нито една жена не принадлежи на номенклатурата: 12,5% са държавни чиновнички, 6,3% работят в пропагандни организации, най-голям е дельт на домакините – 56,3%.

Анализирах също 164 биографични декларации на членове на дружествата в град Разлог и селата Баня, Бачево, Добринище, Годлево и Елешница, подадени през 1946 – 1949 г. (ДА – Благоевград, ф. 172, 1, 19). Дельт на жените е само 2,4%. Всички са участвали в антифашистката борба, липсват ятачки. Очевидно когато цялото семейство като ятаци подкрепя партизаните, само мъжете като глави на семейството стават членове на дружествата, жените могат да получат привилегии като майки, сестри, съпруги, дъщери на бойците герои. Преобладават младите жени – 50%. Жените са добре образовани – 50% са със средно образование, 25% са с основно образование и 25% са с начално образование. Въпреки това нито една жена не принадлежи на номенклатурата – 75% от тях са домакини.

Мъжете членове на дружествата са също преобладаващо млади. 10,6% от тях принадлежат на номенклатурата и са взели участие в антифашистката борба. Изненадващо голям е дельт на войниците, служещи в разложката казарма – 48%, от които 61,7% са с основно образование, 19,1% неуспели да завършат основно образование, 19,1% с начално образование. Още по изненадващо е, че 83% от тях нямат никакъв принос в антифашистката борба, 85,1% не са били членове на никоя партия до 9 септември 1944 г. Тези факти говорят за политика към милитаризиране на дружествата и вербуване на мла-

ди мъже, не особено образовани и заслужили в Съпротивата, но лоялни към новия режим и очакващи бъдещи високи постове в армията. Следващата голяма група е на военните – 24,4%: 23,1% от тях офицери, 20,5% сержанти, най-много са музикантите – 38,5%, 17,9% са служители и занаятчии. След разправата с царското офицерство и военнослужащи режимът очевидно има нужда от лоялни хора в армията и съюзът се опира най-вече на ниско образованите и ниско поставените в армията – сержанти, музиканти, занаятчии, които обаче имат подходящ социален произход – принадлежат към „народа“ и от които ще се изгради новият команден състав на армията.

88,9% от офицерите са участвали само в Отечествената война, което е било тяхно служебно задължение; 11,1% изобщо не са участвали в антифашистката борба. 26,7% от музикантите са участвали само в Отечествената война, 73,3% изобщо не са участвали в антифашистката борба. 75% от сержантите и 71,4% от служителите са взели участие само във войната, останалите не са взели никакво участие в антифашистката борба.

Анализирах също 169 биографични декларации на членове на Петричкото дружество на бойците против фашизма и неговите клонове по селата, подадени през 1944 – 1946 г. (ДА – Благоевград, ф. 107, 1, 12; ДА – Благоевград, ф. 107, 1, 13). В него има само една жена със средно образование – партизанка, служителка в Комсомола. Преобладават младите мъже: 3% са с висше образование, 22,6% са със средно образование, 42,9% са с основно образование, 20,8% са само с начално образование, 6% са неграмотни. По отношение на професията най-много са военните – 28% (29,7% от тях офицери, 46% са сержанти, 16,2% музиканти, 8,1% са служители), 14,9% принадлежат към номенклатурата, 11,8% са държавните служители, 1,8% са учители, останалите са земеделци, работници, занаятчии. 75% от военните са участвали само в Отечествената война, 8,3% изобщо не са участвали в антифашистката борба.

Удостоверения за привилегии

Веднага след 9 септември 1944 г. „бойците против фашизма“ си осигуряват привилегии за самите тях и за членове на техните семейства. Анализирах 163 удостоверения на членове на разложкото дружество, издадени през 1946 – 1951 г. (ДА – Благоевград, ф. 172, 1, 17). Всичките удостоверения са на мъже – за даване на привилегии на самите тях и на техни роднини. Едно удостоверение може да осигури няколко привилегии. 22,7% от удостовере-

нията на „бойците против фашизма“ позволяват бесплатно лечение, 23,5% безплатен достъп до почивни станции, 10,3% отлагане от армията, 50% влизање в средно училище или висше учебно заведение без приемен изпит.

20,9% от удостоверенията засягат деца на членове на дружествата (синове или дъщери) най-вече за влизане в училища и висши учебни заведения без изпит – 47,1%, 29,4% „за къдeto стане нужда“, 17,6% за безплатна медицинска помощ, 38,9% от удостоверенията привилегирана майки и съпруги на бойците – главно за бесплатно лечение и почивка (72%).

Мъжките клиентелистки мрежи

Как може да се обясни маргинализирането на жените в „Дружествата на бойците против фашизма“ след като делът само на партизанките в национален мащаб е 7,8% (Дочев, 2004), отделно политзатворнички, политеимигрантки, участнички във въстанието 1923 г., Отечествената война, Деветосептемврийското въстание 1944 г., ятачки. Въпреки еманципаторната антифашистка реторика, жените получават социален престиж и достъп до привилегии главно като майки, дъщери и съпруги на „героичните синове на партията“. Стремглавото служебно издигане без образование и професионален опит е характерно за младите мъже членове на дружествата, но не и за жените. Привилегиите на „бойците“ при приемане в средни училища и висши заведения ще им осигурят бързо, макар и формално, образование.

Според К. Казер (Казер, 2003) един от най-големите проблеми пред модернизацията на балканските общества е липсата на традиции в институционализацията на обществените отношения – през османския период единствената действаща институция за християнския милет е църквата, а много от социалните проблеми се решават в традиционните граници на рода и приятелите. „В тези общества никога няма вечна вражда, обаче действително има институции, предвиждащи вечно приятелство. В институционалните общества с институционализирането на конфликтите се открива пространство за разгръщане на приятелства, които не са основани на родството, приятелства между половете, както и такива на базата на практическата и емоционална размяна“ (Казер, 2003, 28).

В родовите общества най-гарантираната форма на приятелство е родството, конфликтите се разрешават в разширени по правило родови мрежи, като типичен пример за родови общества са планинските региони на Западните Балкани. Съществува и трети, средиземноморски тип общества, които

К. Казер нарича „общества на свитата“, които също като родовите се образуват в едно пространство извън институциите, обаче не само въз основа на родството, но и на приятелството – „свитата“ включва патрон и неговите повече или по-малко лоялни клиенти.

Родствените и клиентелистки общества благоприятстват разгръщането на паралелни организации, концентрирането върху частното и отричане или подценяване на общественото. Такива общества поляризират по принуда – индивиди, групи, полове, поколения, приятели и врагове. В тях държавните институции са изложени на разграбване от приятели и роднини; несъразмерно нараства броят на държавните служители. Както казва една популярна от времето на социализма мъдрост: „Без връзки не можещ нито да се родиш, нито да умреш“.

В обществата на „мъжките свити“ публичните отношения между половете са доминирани от мачизма или мъжкарството, основано на самохвално обществено поведение на мъжете, което не е подкрепено от материални и символични постижения. Това, което дава самочувствие на мъжете от свитата, са не наследени или придобити професионално преимущества, а мъжкото приятелство, намиращо израз в неформални клиентелистки мрежи, чрез които могат да се заобиколят законите, институциите, конкуренцията. Унищожаването на буржоазната бюрократичност и изискването за образователен ценз, култът към харизматичните партийните патрони след 9 септември 1944 г. довеждат до неимоверно разрастване на мъжкия клиентелизъм. Партийното приятелство дублира институциите във всички сфери. Мъжете в социалистическата държава трябва да разчитат главно на услугите на приятели и особено на близостта си до партийни патрони, оглавявани от „Бай Тошо“. Наличието на антифашистки в „дружествата на бойците против фашизма“ би навредило на мачистката интимност в тези мрежи. Изключени от тях, жените имат ограничени възможности за достъп до истинската власт; те са възхвалявани най-вече като „съпруги и майки на герои“ и за тях остава един ограничен периметър на реализация – социално майчинство в младежки, женски, пацифистки, българо-съветски и други пропагандни организации, които мъжете скоро ще създадат за тях.

Библиография:

Воденичаров 2008: П. Воденичаров, М. Ангелова. „Партията–майка“ и нейните „героични синове“. Ролята на антифашисткия дискурс в едно клиентелистко балканско общество, Благоевград.

Димитров 1984: Ив. Димитров. Съюз на бойците против фашизма. – Военно-исторически сборник, 2, София.

Дочев 2004: Д. Дочев. Партизаните – мит и реалност. Социологическо изследование, Пловдив.

Казер 2003: Карл Казер. Приятелство и вражда на Балканите, София.

РУСЕНСКОТО ЖЕНСКО ДВИЖЕНИЕ В ПРЕХОД¹

Ренета Рошкова

Наред с малкото запазени документи за дейността на женските дружества преди 1944 г., в Държавен архив – Русе се съхраняват и свидетелства за първите женски благотворителни и идеологически акции след 9 септември 1944 г. Голямата част от тях са спомени на комунистически активистки, създадени (по всяка вероятност) по партийно поръчение през 70-те и 80-те години на XX век. Повечето са издържани в жанра на партийния отчет: писани във вече школуван, декларативен, стил, с клиширани емоции, съобразени са с партийните директиви. От съдържанието и оформянето на ръкописите личи недостатъчното образователно ниво на голяма част от активистките. Създадени доста късно след 9 септември, в тези отчети няма еуфория, нито непримиримост. Липсва реална оценка на ситуацията извън лозунгите. По всяка вероятност те са част от инициативата/движението „Народната памет разказва“. Записани са в специална книга на постъпилите в архива спомени на активисти на властта в различните сфери на обществения живот.

Женското движение в България

Непосредствено след 9 септември 1944 г. Българският женски съюз се променя организационно и същностно. Според изследователите през 40-те години на XX в. той е проправителствена, умерено феминистка организация, в която членуват 10 000 жени, разпределени в 175 дружества, от които 121 в градове, 9 в селища гари и 45 в села. В тази бройка влизат и 18 женски дружества от новоприсъединените или възстановени български територии (Мирчева 1995: 1). Независимо от многократно заявяваната надпартийност и аполитичност, буржоазното феминистично движение е с ясна национална пози-

¹ Настоящото съобщение е продължение на изследване за русенското женско движение след 1944 г., която бе представено в Русе на конференция на тема: „Град, етнология, социализъм“.

ция и подкрепя официалната външна политика на управляващите (Даскалова: 1998). Същевременно Българският женски съюз отстоява женските интереси и пропагандира необходимостта от равноправие между половете в различните сфери на обществения живот по всички възможни легални пътища. Той се явява своеобразен коректив на българската действителност, ускорител на нейната модернизация. Въпреки че заявлената главна цел – „извоюване на равни граждански и политически права на българската жена и заемането от нея на достойно място в граденето на обществения и политически живот в страната“ – формулирана през 1921 г. (Даскалова 2001), отговаря напълно на постулатите на новата отечественофронтовска власт, след овладяването му от новите управници, женският съюз е обявен за „дребнобуржоазен“ и неотговарящ на интересите на „трудовите жени“ (Трифонова 1982: 281). Това не пречи неговите структури да бъдат употребени за интересите на комунистическата партия и инициираните от нея производни формирования. Как се осъществява трансформирането на действителната женска активност и организираност в масово политическо движение, подчинено на подразделенията на новата власт, може да бъде проследено и илюстрирано с примери от Русе.

Амнезия за историческия феминизъм: съдбата на старите дружества

В анализираните разкази за женското движение след 9 септември 1944 г. се откроява фактът, че те започват с тази дата. Активистките на комунистическата партия афишират дейността си като пионерска, уникална, прогресивна, като елиминират съществуващите до момента институции, поддържани от буржоазното женско движение. Съществуването на женски дружества в Русе преди 1944 г. се споменава колкото да се обясни, че „Добродетел“ е преименувано в „Славянка“, а „прогресивните жени“ от кооперативното женско дружество например се включват доброволно в работата на „Славянка“. Само в два от спомените става ясно, че разрастването на женското движение е резултат на стратегията, разгърната от Работническата партия (комунисти) за осигуряване на липсващата социална база (ДА – Русе, Сп. № 36/ К. Христова, л. 2; ДА – Русе, ф. 1168, а. е. 1, 1 – 2). Политиката за организиране на масите, за тотална мобилизация на обществото в рамките на Отечествения фронт, обхваща и жените. За успеха на масовизирането е пуснатата в действие „пропаганда на силата и произтичащата от нея полити-

ка на страха“ (Знеполски 2008: 71)². Усещането за произвол и чувството на пълна незащитеност (...„Всички ще станат такива послушни. Не ни трябват птици, които могат да летят“, предупреждава съпругата на тогавашен партиен секретар³) прозират в решението на много хора от онова време да търсят сигурност в присъединяването към печелившата страна или закрила в анонимността на масовото движение.

Съдбата на „Добродетел“ е аналогична с тази на ред женски дружества от стария Български женски съюз. Още през септември 1944 г. ръководителите на Отечествения фронт и комунистическата партия Цола Драгойчева и Георги Димитров решават, че женските организации в страната трябва да се отворят за масите и да минат на подчинение на държавата. Скоро всички женски дружества са поставени под контрола на „Женските отдели“, ръководени от комунистите (Nazurska 2007, Марчева 1995: 63 – 73). Според инструкциите на последните членките на комунистическата партия и нейните коалиционни партньори е трябало да заменят лидерките на всички стари женски организации, включително и на най-многочислената и престижна женска организация от „стария режим“ – Българския женски съюз (Трифонова 1982: 283 – 310, 312; Марчева 1995: 63 – 73), чийто колективен член е и русенското дружество „Добродетел“. От запазените архивни документи става ясно, че преход няма; има подмяна в ръководството и оттам в насоките на женското движение. В приходо-разходната книга на дружество „Добродетел“ се вижда ясно, че само два месеца след преврата от септември 1944 г. ръководството на дружеството е предадено на нови „лидерки“, нямащи нищо общо с дотогавашната дейност на „Добродетел“ (ДА – Русе, ч. п. 277, л. 80).

През октомври 1944 г., месец след деветосептемврийската промяна, е направен неуспешен опит за превземане на това най-авторитетно женско дружество в града. В спомените на една от активистките на комунистическата партия ясно се казва: „По решение на партията-ръководителка и с помощта на ОФ, трябваше да се преустроят женските дружества „Добродетел“ и женското кооперативно дружество и да заработят за привличане на жените с нови задачи на равнището на партийните задачи“ (ДА – Русе, Сп. № 36/ К. Христова, л. 2).

² Масовизирането на самата партия, укрепването на нейната собствена политическа база е важно за новата власт. За един месец след 9 септември 1944 г. числеността на паритията достига 50 000 души и нараства лавинообразно. В началото на 1945 г. членската маса вече наброява 245 140 души, а след още една година достига 421 556. В РП (к) влизат хора, за които това е просто партията на властта.

³ Василева, Ана. Мигове от младостта. Преживяно. Ксерокопие на машинописен екземпляр. Русе, 2004 г., с. 19, личен архив.

След още един месец – на 18 ноември 1944 г. – ръководството на „Добродетел“ е подменено окончателно: „За тази цел съставихме една комисия от Олга Нейкова, Калушка Христова, Мара Люцканова, Миланка Петрова и Стела Велчева и отидохме в дома на Д. Начева – председателка на дружество „Добродетел“ – да приемем цялата архива и документи на дружеството. Това не беше лесно. Там също имаше жени от ръководството на дружество „Добродетел“, които се противопоставиха на нашето решение и искане“ (ДА – Русе, Сп. № 36/ К. Христова, л. 2).

Начело на най-старото и просъществувало в продължение на 62 години благотворително дружество застава Олга Нейкова от Работническата партия (комунисти). Дружество „Добродетел“, което до този момент наброява малко над 300 души, започва да се увеличава лавинообразно, подобно всички отечественофронтовски структури. „Добродетел“ като име съществува до края май 1945 г.⁴, когато окончателно женските дружества в града приемат името „Славянка“. В новото ръководство влизат още: заместник-председателка – Калушка Христова, секретарка – М. Люцканова (и те от Работническата партия), касиерка – Миланка Петрова (тогава безпартийна, а малко по-късно вече член на комунистическата партия); Стела Велчева и Катя Диолева – безпартийни; Ганка Ковачева и Здрава Ярославска от Социалдемократическата партия; Блага Добрева и Жени Семизова⁵ от политическия кръг „Звено“ и две жени от Българския земеделски народен съюз. Онези, които до момента настояват, че женско движение не е необходимо, защото всички права на жените и тяхното равноправие с мъжете ще бъдат осигурени автоматично от новата, справедлива власт, базирана на социалното равенство, се заемат с неутрализирането на най-авторитетното женско дружество в града. Останалите женски дружества в Русе не са били голяма заплаха за масовизиращите усилия на новия режим и известно време са оставени да съществуват (в повечето случаи на хартия).

Дружество „Закрила“, което престава да работи поради финансови проблеми още във военните години, не успява да възстанови дейността си в

⁴ Тази дата се налага от касовата книга на дружество „Добродетел“ / „Славянка“, където след датата 10.V.1945 г. вече се водят сметките на дружество „Славянка“ (ДА – Русе, ч. п. 277: 83).

⁵ Жени Семизова е дъщеря на Стефан Симеонов, женена за полковник Атанас Семизов от политическия кръг „Звено“ (част от отечественофронтовската власт). В наследствената къща е организиран партиен клуб на новата женска организация. Тази къща на ул. „Аспарухова“ (сега „Ив. Вазов“) е останала в съзнанието на русенци като Семизовата, по всяка вероятност поради дистанцирането от името на банкера Стефан Симеонов в дните непосредствено след 9 септември 1944 г.

новите условия. Членки на това дружество се срещат сред лекторките, привлечени в акциите на женското движение след 1944 г. Последното заседание на ръководството на „Закрила“, с което се прекратява официално дейността му, а фондовете му се прехвърлят на родителско-учителския комитет на Девическата гиманзия, е през м. май 1948 г. (Рошкова 2003).

От спомените на Тонка Поборникова, председателка на **женското кооперативно дружество** до 1945 г., не става ясна съдбата му непосредствено след 9 септември, но нейната приемничка Калушка Христова споменава, че е изпратена с партийна задача да замести предишната председателка. Дружеството⁶ продължава да съществува известно време със старото ръководство, тъй като в преобладаващата си част членувашите изповядват социалдемократическата идея и се явяват „по-прогресивни“ в сравнение с останалите жени. То преминава под контрола на Работническата партия през 1946 г. чрез добре познатия сценарий за „избор“ на ново ръководство. Основните позиции тогава са заети от комунистките (председателката, както и секретарката – актрисата Сийка Русева – са от комунистическата партия). Така „обновено“, кооперативно дружество приема много нови членове и развива главно „разнообразна просветна работа“ (членки на дружеството пишат писки, монтажи, стихове, които се изнасят на събрания и забави). Сийка Русева и Юлия Ватева са в основата на т. нар. „художествена самодейност“, на която властта разчита при осъществяване на патрийната си пропаганда (ДА – Русе, Сп. № 36/ Калушка Христова, л. 3).

От началото на 1945 г. по указание на Областния комитет на комунистическата партия и на Отечествения фронт градското ръководство на женските дружества започва основаването на женски дружества „Славянка“ в четирите партийни района на града. Фактически става преразпределение по местоживееще на вече съществуващи членски състав, наред с набирането на нови членове. Жените от кооперативното дружество също са преразпределени към районните дружества. Промените се защитават с аргумента, че и без това вече има женски дружества по местоживееще, а и ръководството е едно и също. Различията в платформите на първообразите на тези дружества вече са размити, унифицирането на съществуващите под различни имена организации предхожда окончателното им ликвидиране.

Като че ли малко по-дълго организационно се запазва **дружество „Любов към Родината“**, което обаче също внася своите финансови постъпления

⁶ За женското кооперативно дружество в Русе виж Рошкова 2002.

в касата на „Славянка”⁷ (ДА – Русе, ч. п. 277, л. 83, 87). Липсва информация как се развиват събитията около това женско дружество след края на 1945 г. Неговото по-продължително съществуване и оставането му извън дружествата „Славянка“ е свързано с факта, че то се грижи за училище за изоставащи в развитието си деца и няма голям числен състав. През 1950 г. то също е официално разтурено и влоговете му са пренасочени към Градското ръководство на женските дружества (ДА – Русе, ф. 402, оп. 1, а. е. 3, л. 165).

Структура и численост

ОФ властта възниква като политическа коалиция срещу стария режим, но под активиските действия на комунистите фактически поема функциите на местната власт. Женските дружества са ръководени от Градско настоятелство⁸, което е на пряко подчинение на градското ОФ ръководство. То използва канцеларията на дружество „Добродетел“ в училище „Недка Ив. Лазарова“ за своите заседания. За координиране работата между градските и околовийските дружества е избрано и окръжно ръководство на женските дружества, начело с Екатерина Машева, което скоро е разформировано като ненужно. Машева става „делегирана председателка на Областното настоятелство на женските дружества“. През юни 1947 г. тя е изтеглена в София и нейното място е заето от дотогавашната председателка на Градското ръководство на женските дружества Олга Нейкова (ДА – Русе, ф. 402, оп. 1, а. е. 2, л. 66).

Освен четирите районни подразделения на „Славянка“ съществуват и секциите „Самарянка“, „Съдебни служителки“, „Интендантство“, „Туркини“⁹. През 1946 г. три от секциите престават да съществуват, а дружествата са

⁷ През месеците юли, септември 1945 г.

⁸ Първото градско ръководство през 1944 г. е начело с Олга Нейкова, зам.-председателка Калушка Христова, секретарка М. Людкансова, касиерка Миланка Петрова; Ганка Ковачева и Здравка Ярославска от СДП, Стела Б. Велчева и Катя Диолева – безпартийни; Блага Добрева и Жени Семизова – „Звено“ и 2 от БЗНС; 1949 г. – женските дружества „Славянка“ се ръководят от настоятелство (градско) в състав: Гицка Георгиева Константинова, Сийка Ив. Русева, Анна Стоил Котокова, Василка д-р Йорданова, Калушка Христова, Ганка д-р Ковачева, Миланка Петрова, Милица Карамаждрекова, Параскева Барбова. (ДА – Русе, ф. 402, а. е. 1, л. 36).

⁹ За дружество на туркините: (ДА – Русе, ф. 402, оп. 1, а. е. 4, л. 110; в. „Дунавски Отечествен фронт“ от 2.XII.1944 г. I, бр. 85, стр.2). Според спомените на С. Русева е имало и дружество на еврейките. За известен период (около 1947 г.) има и дружества „Народен театър“, „Санитарка“, „Иван Дечев“ (ДА – Русе, ф. 402, оп. 1, а. е. 2, л. 10, 22).

общо 5: 4 по райони и „Самарянка“. Общият брой на жените, обхванати в тях, са 1883, което се отчита като малко за град като Русе. През 1947 г., след укрепването на комунистите и промените в държавното управление (Народна република), се поема курс на привличане на още повече жени, обхващането им в нови организации. През март 1947 г. дружество „Славянка“ има 1812 членки, през м. май те вече са около 2000 (ДА – Русе, ф. 402, оп. 1, а. е. 2, л. 78.). В началото на 1948 г. под-дружествата на „Славянка“ са вече 15 с 2877 индивидуални членки, а в края на 1948 г. те достигат 4825 души, разпределени в 18 дружества. В края на съществуването на „самостоятелно“ женско движение, дружествата на „Славянка“ са 19¹⁰, а членската маса наброява близо 8 000 души. В тази бройка са и т. нар. „колективни“ членове на кварталните дружества. Това са трудови колективи, предимно състоящи се от жени, които се прикрепват към дружества на територията, на които са съответните предприятия. Дружественият актив се задължава да провежда главно просветна дейност в тези групи и да отчита дейността им по различни параграфи, свързани с праяката им професионална работа.

Така през 1949 г. комунистическата партия е постигнала желаното приобщаване на голяма част от масите. Старите партии са хванати в собствения си отечественофронтовски капан. Те са демократичният параван пред домогването на комунистите към монопола на властта. Чувстват се задължени да изпълнят поети ангажименти, които обаче подкопават тяхното съществуване (Знеполски 2008: 68). По-неподгответни, разчитащи на парламентаризма, те не успяват да се наложат. Комунистическата партията функционира като нерегламентирана паралелна власт. Обещанията за социална справедливост (чрез силен пропаганден натиск) успяват да привлекат уморените от войната хора (Знеполски 2008: 59). Женските дружества, като един от каналите за налагане на комунистическата партия, изиграват своята роля и през м. май 1950 г. е свикан конгрес, на който Българския народен женски съюз (БНЖС) се саморазпуска с обосновката, че няма вече нужда от подобна организация. Наистина сега е постигнат най-големият **формален** триумф на женското равноправие в България: избирателни права, професионални шансове, социални

¹⁰ Имената на дружествата към края на 1949 г. са: „9 септември“, „Лиляна Димитрова“, „Ангел Кънчев“, „Иван Вазов“, „Йорданка Чанкова“, „1-ви май“, „Мара Манева“, „Тина Киркова“, Рада Тодорова“, „Баба Тонка“, „8-ми март“, „Вела Пискова“, „Иванка Караминчева“ (кв. Ялта), „Хр. Смирненски“, „Цветана Чампоева“, „Катя Аврамова“, „Цола Драгойчева“, „Ана Май“ (по псевдонима на Анна Маймункова), „Анна Българанова“. Последното дружество е разтурено от УС на БНЖС през януари 1950 г., причината не се споменава (ДА – Русе, ф. 402, оп. 1, а. е. 1, л. 72; а. е. 4, л. 226).

гаранции. Реално обаче това води до обезсмисляне на женското движение, защото за един период от пет години фактически се налага „право“ за съществуване само на женски дружества, ръководени от властта. Елиминирайки лидерките на женското движение от предходния период – изградени личности, отстояващи различни интереси, комунистическата власт унищожава автономното женско движение. Всякакви плахи опити за различност и инициативност са пресичани. Такъв е случаят в Русе с опит на жените на военнослужещите да „*си устройват събрания и се обособяват като женско дружество. Тъй като УС на БНЖС категорично забранява образуване на женски дружества по професионална линия и без територия*“ от ръководството на женските дружества в Русе искат информация от началника на гарнизона, „за да вземат своевременни мерки“¹¹. Както казва Ив. Знеполски, новата власт търси опора в социалните низини, предоставя перспективи на неуспелите и недоволните. Комунистическата пропаганда е съобразена с нагласите на едно традиционно съзнание и води до „съблазняване“ на социално най-неразвитата част от населението. Тя се оказва не само разбираема, но и приемлива за широките слоеве. Сред наложилия се масов конформизъм отделни личности отстояват себе си чрез изключителни усилия. Пример за това е съдбата на лидерката на Българския женски съюз Димитрана Иванова (тя е една от председателките на русенското дружество „Добродетел“ в периода преди Първата световна война), която и в новия репресивен режим продължава да се бори за реализиране на своите права – сама и за себе си (Даскалова 1998: 204 – 217).

Дейността

Въпреки началното идентифициране на новото женско движение с името на дружество „Добродетел“, почти веднага започва процес на дистанциране от и отстраняване на неговите лидерки. Социалните дейности на дружеството (старопиталището, ученическата трапезария, Стопанското училище) са поети до момента на погълщането им от държавата. Дългогодишните усилия на старите благотворителни дружества в града се елиминират и не се признават заслугите им. Дружествата „Славянка“ започват дейността си с благотворителност, традиционна за женските дружества, но с идеологически обосновани нови преоритети. Новата благотворителност е поставена изцяло под ръководството на комунистическата партия. Жените активистки са основна

¹¹ Става дума за м. февруари 1950 г., малко преди ликвидирането на БНЖС (ДА – Русе, ф. 402, оп. 1, а. е. 3, л. 151).

сила при инициираното „помощно движение“¹², чието начало се извежда от „яташкото“ движение преди 1944 г. След грижата за съветските войници, те поемат организирането и контрола на общежитията за „югославските деца, останали без подслон и родители в своята родина“ (Сп. № 52/ П. Николова; Сп. № 36/ К. Христова). Помощната акция за подпомагане на югославския народ, подета от властта, включва поемането на цялостната издръжка на 15 000 деца от Югославия в разстояние на осем месеца. В Русе са настанени 420 от тях, които пристигат в края на м. януари (ДОФ 1945: бр. 111, 27.01). Още през декември 1944 г. са организирани две общежития (единото по ул. „Добруджа“¹³, другото в Пансиона на френското училище в града¹⁴), над които е поето шефство – жените се грижат за облеклото на децата, подпомагат изхранването и хигиената в тези домове. Събирането на парични помощи и продукти, дежурства, приемане на децата в почивните дни в домовете си – всичко това подсказано от властта – е вършено от жените¹⁵. В спомените на тези активистки липсва дори споменаване на съществувалите в предходния период дневните детски домове в града. Не само не се говори за такива, а се споменава за откриване на „първия“ дом в града – „Ана Вентура“¹⁶. „Жени-те се грижеха и за общежитията на нашите деца, останали сираци от войната и борбата против фашизма“.¹⁷ Предстои проучване, но по всяка вероятност това са старите „капиталистически“ домове, но вече преименувани и приели още деца. Пак според спомените първата детска градина в града е открита именно сега. Тя е наречена „Славянка“, защото е инициатива на градското ръководство на дружество „Славянка“, осъществена от дружеството в Първи район, както и от жените от кооперативното дружество, които я обзавеждат и изработват кукли и др. играчки за децата. Според жените активистки тази детска градина съществува и през 80-те години на XX век под същото име.

¹² Кожухаров, Й. Помощната организация в Русе и околните. Русе, 1945, с. 1. Тази брошура, издадена през м. септември 1945 г., илюстрира ясно настъпателността на комунистическата власт във всички области. Самата обосновка за принципно благотворителна дейност се извежда от легитимирането на комунистическото нелегално движение, афиширано като антифашистко.

¹³ Ръководителка е Калушка Христова, председателка на дружество „Баба Тонка“ (Сп. № 36/ Калушка Христова, л. 5).

¹⁴ Ръководителка е Злата Токушева. (Сп. № 36 /К. Христова, л. 5).

¹⁵ Има податки за наличието и на други общежития за югославските деца – в Техническото училище и в общежитието Кредитна банка, като последното се поддържа от Еврейската общност в града.

¹⁶ За това пише и в. „Дунавски Отечествен фронт“, г. I, 21.VII.1945, с. 2.

¹⁷ Калушка Христова говори за единото общежитие, което е наречено „Г. Димитров“ с директор Славка Вачева (Сп. № 36/ К. Христова, л. 5).

Агитационна и пропагандна дейност

Основна отчетна дейност на активистките на дружествата е работата им като членове на изборни комисии, като агитаторки при разясняване на значението на участието на жените в изборите (разбира се от гледна точка на Отечествения фронт). Изключително голяма активност развиват жените по събиране на държавния заем. Провеждани са много бригади в помощ на селското стопанство: копан, жетва, прибиране на реколтата; плевене, посаждане и поливане на домати, скубане на лук и вързването му на връзки за пазара. В помощ на селото са и такива бригади, които подсигуряват ушиването на дрехи за нуждаещите се от селата. Организират се и почиствания на учреждения и училища, а след голямото наводнение в Разград, русенските женски дружества помагат с хора за почистване на града.

Политическите събрания и акции в помощ на отечественофронтовската политика са основни за всички дружества. „Победното завършване на войната“ включва жените с плетене на дрехи, които се изпращат на фронта, грижа за ранени съветски и български воиници. Провеждат се протестни събрания и подписки срещу лагерите в съседна Гърция, без да става дума, че и у нас има подобни.

„Цялата политическа, културна и стопанска дейност се ръководеше от партията и Отечествения фронт. Те ни даваха указания за работа. Налагаше се вече жените да навлязат в промишлените предприятия, където се чувствуше нужда от работна ръка“ (Сп. № 36/ К. Христова, л. 5).

Жените организирано са запознавани с работата на отделни фабрики с цел навлизането им в производството. Най-напред жени масово започват работа в „Дунавия“ (консервен комбинат), а след това – в „Дунавска коприна“. Тук за директорка е изпратена Тодорка Цанева, в „Юта“ – Станка Андреева, а във „Фазан“ (чорапена фабрика) – Дора Велкова. Най-масово навлизат жени в шивашките кооперации. Ръководните кадри, доказали качествата си, се пренасочват и в други сфери: така Дора Велкова е назначена като управителка на ресторант, а след нея и Дора Кънева (Сп. № 36/ К. Христова, л. 6).

В спомените (особено на тези жени, които са играли ръководна роля), когато се говори за извършваната от тях политическа просвета, се усеща месианско самочувствие: запознаване с „международното положение, с всички културни, икономически и стопански въпроси на страната ... чествания на политически дейци, борци против фашизма и капитализма, исторически дати и герои. Всичко беше много интересно за затворената и изостанала жена до 9.IX.1944 г.“

Жените помнят участията си в конгреси, награди, включващи срещи с държавни ръководители. Усеща се преклонението, което изпитват, говорейки за тях¹⁸. Авторитетите налагат насоките в изпълнение на поетата линия за привличането на жените за политическите задачи на комунистите. Издигнатият от Г. Димитров лозунг: „Жените са огромна сила, когато са организирани и политически просветени“ е ръководен за активистките на женските дружества (Сп. № 36/ К. Христова, л. 1).

Имената на дружествата се променят съобразно конюнктурата. С името „Славянка“ е търсена идеята за славянско единство и близост с „братския руски народ“. Интересен е фактът, че съществуват дружества с имена на действащи функционерки на БНЖС – Цола Драгойчева, Рада Тодорова, Катя Аврамова, Ана Българанова. Други носят имената на видни българи – като Ангел Кънчев, Иван Вазов; нови авторитети – Хр. Смирненски; нови календарни акценти – като „1 май“, „9 септември“, „8 март“, но най-много патрони на дружествата са свързани с местните имена от антифашистката съпротива: Мара Манева, Вела Пискова, Йорданка Чанкова, Иванка Каракашева, Лиляна Димитрова, Цветана Чампоева и др. Във времето, когато новата власт се е саморазправила със семейството на внучката на Баба Тонка, едно от дружествата в града, това в централната му част, носи името на известната русенска възрожденка¹⁹.

Кадрите

Промяна в ценностите поставя нов основен критерий за кадрите в следдеветосептемврийските условия. Предпочтанието е към участвалите в антифашистката съпротива или съпричастни към социалистическите идеи. При факта, че в Русенско няма силно съ противително движение, броят на пряко участвалите в него жени е ограничен²⁰. От имената на активистки от преди 1944 г. само две по-късно са сред ръководството на женските дружества в

¹⁸ На първия конгрес на жените делегатка е Калушка Христова. Тя описва и прием на жените в бившия дворец, където домакини са Трайчо Костов с „другарката си“. Запаметени са срещи с Г. Димитров; с Цола Драгойчева и Рада Тодорова на женски събори.

¹⁹ Виж и бележки 8 и 9.

²⁰ От справка от 1949 г. се разбира, че участвалите в това движение от Русе жени са 23, а споменатите като активни – само 6. Загиналите са 4: Мара Манева, Ана Вентура, Тинка Джейн, Цветана Чампоева. Отчетено е липсата на партизанско движение в региона (респективно на жени партизанки). Единадесет са затворничките, от които 3 са еврейки. 22 са ятачки, но няма изгорени яташки къщи – индикация за размерите на тази яташка помощ (ДА – Русе, ф. 402, оп. 1, а. е.2, л. 1).

Русе – Хери Теохарова и Гицка Георгиева (те са били и в затвора). Затова пък съпругите на партийни и ОФ функционери са сред най-активните. Те обикновено са прехвърляни от едно място на друго, където има нужда от „заздравяване“ на работата: „Освен като председателка на женското дружество и член на градското и на окръжното ръководство, бях избрана заедно с д-р Н. Ковачев в първото ръководство на Българо-съветското дружество и работих много години. Същевременно бях избрана за член на управителния съвет на „Наркооп“ след сливането на всички кооперации, включително и женската кооперация „Ръкodelка“, която представлявах аз. По-късно ме избраха за член на Управителния съвет на Русенска популярна банка, заедно с Ганка Ковачева, и работих три години. Първият секретар на Оркъжния комитет за мир от основаването му бях аз и работих също три години...“ (Сп. № 36/ К. Христова, л. 5).

Същата тази жена работи и като „просветчик“ на окръжното ръководство. В спомените е използван изказа на партийния функционер – липсва „женското“ и индивидуалното.

Разгледаните биографични разкази са подготвена, репетирана публична рекапитулация на собствения живот на жените активистки на женското движение след 1944 г. Те интерпретират и разказват спомени, повлияни от фразеологията на доминиращия политически дискурс в обществото, за да могат да бъдат споделени и съхранени за бъдещите поколения. Както течността приема формата на съда, в който е поставена, така и личният опит приема формата на официозния разказ и може да съществува само чрез него (Колева 2002: 99, 101). В този смисъл това са нормални мемоари според идеологическите изисквания на времето, в което са създадени. Ситуациите преди и след 1944 г. са по-скоро сходни, отколкото различни: по отношение на индивида държавата и преди, и след тази дата се „държи“ и „действа“ като модерна държава. Разликата е в това, че след 1944 г. тя изцяло, директно и еднозначно, конструира житетския път и репродуцира идеологията, която го направлява; тя се намесва във всички сфери, изземва роли, които в „нормалната“ социална държава принадлежат на други субекти. По този начин спомените на новите активистки на (подмененото) след 1944 г. женско движение се превръщат в част от официалния комунистически наратив.

Архивни източници:

ДА – Русе, ф. 1111, Хераклия Теохарова;

ДА – Русе, ф. 1168, Анна Котокова;

ДА – Русе, ф. 905, Злата Токушева;

ДА – Рузе, ф. Спомени: № 20 Иванка Радкова, № 23 Тонка Поборникова, № 35 Станка Максимова; № 36 Калушка Христова; № 38 Величка Курдова, № 40 Люба Николова, № 41 Елена Върбанова, № 42 Калинка Крумова, № 43 Недялка Кралева, № 44 Младенка Наумова, № 45 Величка Иванова, № 46 Марийка Данчева, № 47 Веска Димова, № 48 Аргира Чардаклиева, № 49 Гицка Костова, № 50 Радка Червенколева, № 51 Иванка Дичева, № 52 Манолка Иванова, № 54 Олга Бъчварова, № 54 Руска Цанева, № 56 Надка Иванова, № 57 Милда Карамаджракова, № 58 Недялка Димитрова, № 59 Петя Николова, № 60 Ганка Ковачева, № 61 Катя Халаджкова, № 62 Велислава Пенкова, № 63 Софка Карлсон, № 64 Миланка Петрова.

ДА – Рузе, ф. 402, оп. 1, а. е. 1, 2, 3, 4, 6.

ДА – Рузе, ч. п. 277: Приходо-разходна книга на дружество „Добродетел“ (1939 – 1944) / „Славянка“ (1944 – 1946 г.).

ДА – Рузе, ч. п. 433: Актова книга на Старопиталището.

ДОФ 1944 – 1945: Вестник „Дунавски Отечествен фронт“, Рузе, г. I.

Библиография:

Даскалова 1998: Даскалова, Красимира. Женското движение в България през призмата на един живот. – Исторически преглед, кн. 5 – 6, с. 204 – 217.

Даскалова 2001: Даскалова, Красимира. Смислите на гражданството: граждани и граждански права в България (1878 – 1944). – В: Даскалова Кр., Р. Гаврилова (съст.). Граници на гражданството: европейските жени между традицията и модерността. София, Лик.

Знеполски 2008: Знеполски, Ивайло. Българският комунизъм. Социокултурни черти и властова траектория, София.

Кожухаров 1945: Кожухаров, Йордан. Помощната организация в Рузе и околните. Рузе.

Колева 2002: Колева, Даниела. Биография и нормалност. София, Лик.

Марчева 1995: Марчева, Илиана. Женското движение в България и неговата съдба през периода септември 1944 г. – юни 1945 г. – Минало, кн. 1, с. 63 – 73.

Nazurska 2007: Nazurska, Georgeta. The Bulgarian Association of University Women, 1924 – 1950. – ASPASIA. The International yearbook of Central, Eastern and Southeastern Women`s and Gender History, Volume 1.

Рошкова 2003: Рошкова, Ренета. Женското дружество „Закрила“ в Рузе. – В: Арнаудов сборник. Том 3, Рузе.

Рошкова 2002: Рошкова, Ренета. Женските дружества в Рузе през първата половина на XX век. – В: Алманах за историята на Рузе. Рузе.

Трифонова 1982: Трифонова, Красимира. Характер и организационно развитие на Българския народен женски съюз, 1944 – 1950 г. – Известия на Института по история на Българската комунистическа партия, том 47, с. 283 – 310.

ЖЕНИТЕ В ЧЕРВЕНО: КОМИТЕТЪТ НА ДВИЖЕНИЕТО НА БЪЛГАРСКИТЕ ЖЕНИ И РАЗВИТИЕТО НА ПРОГРЕСИВНИТЕ ЖЕНСКИ ДВИЖЕНИЯ В АФРИКА И АЗИЯ, 1980 – 1985 Г.

Кристен Годси

На конференцията по история на жените

Наскоро в САЩ присъствах на голяма конференция по история на жените и цял ден участвах в семинари („панели“) и събития, чиято цел бе да се обсъдят и да се направи преглед на международните конференции на ООН за жените през Десетилетието на жените. В дискусионните групи се представяха основно американки на възраст над 70 и 80 години, които си припомняха събитията около трите конференции в Мексико Сити (1975 г.), Копенхаген (1980 г.) и Найроби (1985 г.), и влиянието на американските жени върху оформянето на международното женско движение. Макар и невероятно информативни и увлекателни, дискусиите бяха също така доста фокусирани върху Америка, като имаше само две индийки, които представяха жените от останалия свят. Освен това цялата дискусия се водеше така, сякаш конференциите за жените са били незасегнати от напрежението на Студената война, което така цялостно формираше геополитиката през тази епоха.

По време на дискусията Милдрей Пърсинджър от Интърнешънъл Уиминс Трибюн (International Women's Tribune) разясняваше причините за Първата конференция на ООН за жените в Мексико Сити. Тя обясни как първоначално Държавният департамент на САЩ е бил против предоставянето на средства за организиране на международна конференция за жените, тъй като е смятал, че въпросите на жените не са толкова важни. Пърсинджър си спомни как тя и група други американки отиват в Държавния департамент, за да съобщят, че ще има международна конференция за жените в Източен Берлин и вече стотици жени от цял свят са се регистрирали да участват в събитието. Домакин на тази конференция е Международната демократична федерация

на жените – МДФЖ (Women's International Democratic Federation) – организация, която правителството на САЩ смята за комунистически фронт под контрола на Съветския съюз¹. „Изведнък“, припомни събитията Пърсинджър, „шансовете да има година на ООН на жените нараснаха. Стана чудо!“. Това беше единственият път, когато социалистическите страни бяха изобщо споменати по време на първата сесия.

По време на частта за въпроси и отговори аз се изправих и зададох конкретен въпрос относно приноса на жените от социалистическия свят при планирането и подготовката на конференциите на ООН за жените. Знаех, че МДФЖ първа бе предложила на Икономическия и социален съвет (ИКО-СОС) на ООН идеята за Международна година на жените и че конференцията в Източен Берлин бе по повод нейната 30-та годишнина. С други думи, без усилията на социалистическите жени може би никога нямаше да има Десетилетие на ООН на жените. Но нито една от участничките в панела не отговори на въпроса ми. Само Арвон Фрейзър, член на официалната делегация на САЩ в Мексико Сити и в Копенхаген, каза, че е нямало никакъв шанс американското правителство да позволи на американски феминистки да участват в конференция в Източен Берлин през 1975 г. След това добави, че жените от социалистическите страни са имали много силно присъствие на срещите. По-късно следобед индийската икономистка Деваки Джайн говори за важната роля на югославската феминистка Вида Томшич при организирането на жените от Движението на необвързаните страни. „Знам, че Вида не е във вашия пантеон от богини,“ каза Джайн, обръщайки се към предимно американската аудитория, „но тя със сигурност е в моя“.

Някъде към края на последния семинар аз все още седях и слушах внимателно в дъното на залата. Видях една възрастна жена, която стана и се запти към мен, докато една от участничките в панела все още говореше. Не знаех коя е, но тя привлече погледа ми, защото вървеше право към мен. Тогава тя се наведе и прошепна в ухото ми: „Вие сте напълно права. Те разказват само една част от историята. Имаше международно женско движение много преди американките да се включат!“. След това се изправи и напусна

¹ Вж. например Heritage Foundation. The Hidden Agenda for the U.N. Conference on Disarmament and Development, August 17, 1987, достъпно онлайн на: <http://www.heritage.org/Research/Reports/1987/08/The-Hidden-Agenda-for-the-UNConference-on-Disarmament-and-Development>, виж с. 7 за списъка на „съветските НПО“. Вж. също de Haan, Francisca. Women in the WIDF (Or: The Long Arm of HUAC: Finding the Women in the WIDF), доклад, изнесен на 125-та среща на Американската историческа асоциация, 7 януари 2011 г. в Бостън, Масачузетс, САЩ. Анотация достъпна онлайн на: <http://aha.confex.com/aha/2011/webprogram/Paper5284.html>.

залата. Искаше ми се да поговоря още с нея, но повече не я видях. Тази загадъчна жена обаче потвърди моето усещане, че има нещо много изкривено в начина, по който се представяше историята на Десетилетието на ООН на жените. Жените от социалистическия свят бяха напълно пренебрегнати, макар да беше ясно, че Първата конференция на ООН за жените в Мексико Сити вероятно нямаше да се случи, ако жените от Източния блок не бяха вече организирали своя конференция в Източен Берлин².

В една прекрасна статия от 2010 г. за забравената история на МДФЖ, проницателната историчка Франциска Де Хaan твърди: „... въздействието на антикомунистически лов на вещици в Америка е силен и продължава на много равнища, включително върху историографията на женското движение и феминизмите. Освен липсата на исторически източници – тъй като толкова много са изгорени – и мълчанието на участниците, аз смяtam, че схващанията от времето на Студената война за „комунистическите жени“ продължават да оказват влияние върху писането на историята на жените от Запада“³.

Смяtam, че твърдението на Де Хaan е правилно, и този кратък текст прави опит да започне да поправя част от схващанията, наложени от Студената война, особено в американската страна на историята. Като антропологка се интересувам от антикомунистическата насоченост при определянето на американската външна помощ за „Жени в развитие“ от 2004 г. насам⁴ и провеждам „спасителни антропологки интервюта“⁵ с американки, участвали в конференциите на ООН за жените от 2002 г. насам. През 2010 г. започнах поредица „спасителни антропологки интервюта“ с българки, които също са участвали в конференциите, и бях изключително заинтересована от дейност-

² Alter Chen, Martha. Engendering World Conferences: The International Women's Movement and the United States. – Third World Quarterly, Vol. 16, No. 3, 1995, pp. 477 – 493, p. 478.

³ de Haan, Francisca. Continuing Cold War Paradigms in Western Historiography of Transnational Women's Organizations: the case of the Women's International Democratic Federation (WIDF). – Women's History Review, 2010, Vol. 19, No. 4, pp. 547 – 573.

⁴ Ghodsee, Kristen. Revisiting the International Decade for Women: Brief Reflections on Competing Definitions of Feminism and Cold War Politics from the American Perspective. – Women's Studies International Forum, Vol. 33, 2010, No. 3, p. 12; Ghodsee, Kristen. And if the Shoe Doesn't Fit? (Wear it Anyway?): Economic Transformation and Western Paradigms of 'Women in Development' in Post-Communist Central and Eastern Europe. – Women's Studies Quarterly, 31(3&4) Fall & Winter, 2003, pp. 19 – 37.

⁵ Българската историчка Мария Тодорова призовава за документиране на преживяванията на хората през комунистическата епоха преди да са си отишли и техните истории да бъдат изгубени за историята, като сравнява това с процеса на „спасителната етнография“. Todorova, Maria (ed.). Remembering Communism: Genres of Representation. New York, Social Science Research Council, 2010, p. 14.

та на Комитета на движението на българските жени (КДБЖ), масова женска организация от комунистическата епоха, която представлява България в ООН до 1990 г.⁶. Тези интервюта ме доведоха до архивите на Комитета в Централния държавен архив в България, където започнах да проучвам документите на организацията и нейното значение за оформяне на очертанията на международното женско движение⁷.

Освен с богатата си дейност в страната, КДБЖ е невероятно активен на международната сцена и в крайна сметка се превръща в лице на социалистическото женско движение между 1969 г. и 1990 г. По-специално съм убедена, че КДБЖ може да е играл ключова роля в обучението на прогресивни жени от Африка и Азия в началото на 80-те години и в подкрепата на различни движения за национална независимост, специално в Етиопия. Настоящият доклад е само малка част от това, което би представлявала една книга както за националната, така и за международната дейност на КДБЖ между 1968 г. и 1989 г. Той се фокусира основно върху един пример за връзката между българските жени и жените от Африка: 40-дневен учебен курс, проведен в София през 1980 г. Но преди да разгледаме подробностите относно курса, е необходимо да се спрем накратко върху някои от причините, поради които приносът на държавните социалистически организации на жените се пренебрегва.

Пренебрегване на влиянието на държавните социалистически женски организации

Необходимостта от Международна година на жените през 1975 г. възниква в резултат на натиска на женското движение в Съединените щати и донякъде в Обединеното кралство и Западна Германия.

⁶ Виж Годси, Кристен. Българските жени са приспособими, упорити и готови да поемат и най-големите предизвикателства. – Пари, 4 август 2011. Достъпна онлайн на: http://100women.pari.bg/article/2011/8/4/kristen_godsi_bulgarskite_zheni_sa_prisposobimi_uporiti_i_gotovi_da_poemati_i_naj_golemите_predizvikatelstva.

⁷ Използвала съм архива на КДБЖ в Централния държавен архив в София, България; сборника периодика в Националната библиотека и архивите на МДФЖ в Sofia Smith Collection в Smith College в Northampton, Massachusetts. За архивните източници от Централния държавен архив използвам стандартната форма за българско цитиране, която изглежда по следния начин: Централен държавен архив (ЦДА), ф. 417, оп.5, а.е. 96, л.9 – 22, където ф. = фонд (архивната сбирка), оп. = опис (подразделение на основната сбирка), а.е. = архивна единица (отделна папка) и л.= лист (номерата на страниците). Повечето документи, използвани за настоящия доклад, са от фонд 417, архив на КДБЖ.

„...В момента [1982 г.] най-силно присъствие в [международното] женско движение може би имат Съединените щати. Основните икономически ресурси са съсредоточени там, както и всички последици от това, и за жените от САЩ вероятно е възможно да доминират в движението и да поставят своите цели като най-важни. В миналото САЩ като държава следва този метод в международните си отношения. Тя използва своята икономическа сила и мнозинството си в Генералната асамблея на ООН, за да прокарва своите решения, които са от полза за нея и за Запада“.

Каръл Стивънсън, 1982⁸

„От гледна точка на официалната членска маса МДФЖ е най-голямата международна женска организация. Организацията инициира известната Международна година на жените през 1975 г., изходна точка за мащабните дейности на ООН, насочени към подобряване на положението на жените в целия свят, както и на Конвенцията за премахване на всички форми на дискриминация по отношение на жените (CEDAW), най-важният „договор за жените“ на ООН до днес“.

Франциска Де Хaan, 2010⁹

Както се вижда от представените тук два цитата, американските изследователки съвсем преднамерено пренебрегват значението на жените от социалистическия свят до началото на 80-те години. Въпреки че МДФЖ активно организира след 1945 г. многообразни международни конгреси на прогресивните жени, на които всички социалистически страни (включително и България) изпращат делегации, тези международни усилия за организиране на жените са в голяма степен забравени. Един от най-важните въпроси на настоящото изследване е защо държавните социалистически женски организации са така напълно зачеркнати от историческите документи.

Разбира се, наследството от Студената война има важно влияние върху историографията на Десетилетието на ООН на жените, но фактор е и относителният просперитет на жените от Запада в сравнение със своите по-големи „сестри“ от Източна Европа. Много жени от западни държави, които участват в срещите на ООН в Мексико Сити, Копенхаген и Найроби, вече са се оттеглили в пенсия обезпечени. Те имат времето и ресурсите да се занимават с научни изследвания и/или да пишат мемоарите си за своето участие в Десетилетието на ООН. От другата страна на преодолимата днес Желязна

⁸ Stephenson, Carolyn M. Feminism, Pacifism, Nationalism, and the United Nations Decade for Women. – Women's Studies International Forum, Vol. 5, No. 3-4., 1982, pp. 287 – 300, цитатът е съставен от пасажи на с. 287 и с. 298.

⁹ de Haan, Francisca. Continuing Cold War Paradigms, 2010, p. 548.

завеса много от жените от Източния блок, участвали в срещите, се сблъскват със сериозни икономически трудности след краха на комунизма през 1989 г. Те често живеят с крайно ниски пенсии и разчитат на своите пораснали деца за финансова подкрепа. Ако пишат спомени за своите преживявания, те често се публикуват на местния език и не се изпращат до лесно достъпни научни списания¹⁰.

Съвременните феминистки в САЩ също са по-заинтересовани да запазят своята собствена история. Те продължават да организират семинари и сесии (като споменатата по-горе) или да публикуват книги за разнообразния принос на американските жени към международното женско движение, често изключващ приноса на жените от бившия социалистически свят. Например един важен сборник от 2004 г. включва автобиографични есета на 27 жени, участвали в международното женско движение през периода от 1975 г. до 1985 г.¹¹. Тази книга, в която са представени и жени от глобалния Юг, не сдържа дори един материал на жена от бившия „Втори свят“. МДФЖ и социалистическите жени са споменати бегло в книгата на Деваки Джайн от 2005 г. „Women, Development, And The UN: A Sixty-year Quest For Equality And Justice“¹² („Жени, развитие и ООН: 60-годишно търсене на равенство и справедливост“), но като цяло научните изследвания по въпросите на жените в ООН мълчат относно влиянието на жените от държавите в Източния блок.

Друга причина за този пропуск е, че определени схващания за ръководената от държавата женска еманципация, все още имат място във феминисткото мислене. Стандартният западен стереотип за социалистическите масови женски организации е, че те са били неефективни придатъци към доминирания от мъже комунистически партиен елит в Политбюрото. Вместо да бъдат гласът на жените в Партията, те са възприемани просто като гласът на Партията сред жените¹³. Тези женски организации по общо мнение само са приемали насоките отгоре¹⁴, както твърди Максин Молинъо: „основното

¹⁰ Например в България вж. спомените на Менева, Иванка. Зовът на далечното. София, Викинг Прес, 2004.

¹¹ Fraser, Arvonne and Irene Tinker (eds). *Developing Power: How Women Transformed International Development*. New York, The Feminist Press at CUNY, 2004.

¹² Jain, Devaki. *Women, Development, And The UN: A Sixty-year Quest For Equality And Justice*. Bloomington, Indiana University Press, 2005, pp. 66 – 67.

¹³ Miroiu, Mihaela. 'Not the Right Moment!' Women and the Politics of Endless Delay in Romania. – *Women's History Review*, Vol. 19, No. 4, September 2010, pp. 575 – 593, pp. 580 – 581.

¹⁴ Robinson, Jean. *Women's State and the Need for Civil Society: the Liga Kobiet in Poland*. – In: Stetson McBride, Dorothy and Amy Mazur (eds). *Comparative State Feminism*. London, Sage, p. 205.

предназначение на всички [комунистически] политически институции е да изпълняват партийната политика и да мобилизират своите партийни поддръжници за изпълнение на държавните цели”¹⁵. И макар това да е със сигурност вярно за някои източноевропейски държави, има някои важни различия, които не са изследвани досега. Въщност, по-голямата част от англоезичното научно познание за региона продължава погрешно да хомогенизира страните от социалистическия блок и не успява да отчете значителните разлики, които неизбежно усложняват начина, по който „реално съществуващи“ социализъм действа на практика.

Освен това, държавните социалистически женски организации в Европа са били косвени жертви на преднамерените клеветнически кампании, водени с цел уронване авторитета на клонящите в ляво женски организации в Съединените щати. Историчката Ландън Сторс убедително показва, че защитниците на правата на жените и на потребителите по време на първия т. нар. „Червен страх“ са били обрисувани като симпатизанти на комунистите и по този начин дискредитирани пред широката американска общественост¹⁶. В своята брилянтна книга „Red Feminism“ („Червеният феминизъм“) Кейт Уайганд старателно възстановява много от комунистическите корени на американския феминизъм, но след това показва как тези връзки са преднамерено прекъснати и скрити, за да се избегне подозрение и преследване по време на ерата на Маккарти. Освен това забраняването на Конгреса на американските жени от правителството на САЩ, неговите злостни атаки срещу МДФЖ (които накрая довеждат до временно отнемане на консултивативния им статут в ИКОСОС) и продължаващите инсинуации срещу организации като Женската международна лига за мир и свобода (Women’s International League for Peace and Freedom – WILPF) способстват за създаването на атмосфера на страх, в която феминистките се чувстват принудени да се дистанцират колкото може повече от социализма както на теория, така и на практика¹⁷. Постоянните обвинения, че всички американски феминистки са комунистки, водят американските застъпници за правата на жените до това, че те се изолират от контакти с жените от Източния блок¹⁸.

¹⁵ Molyneux, Maxine. Socialist Societies Old and New: Progress Toward Women’s Emancipation? – Feminist Review, No. 8 (Summer, 1981), pp. 1 – 34, p. 28.

¹⁶ Storrs, Landon. Attacking the Washington ‘Femocracy’: Antifeminism in the Cold War Campaign against ‘Communists in Government.’ – Feminist Studies, 33, no. 1, Spring 2007.

¹⁷ Weigand, Kate. Red Feminism, American Communism and the Making of Women’s Liberation. Baltimore, Johns Hopkins University Press, 2002.

¹⁸ Например вж. Horowitz, Daniel. Betty Friedan and the Making of „The Feminine

След 1989 г. изследователите на пола в бившите комунистически държави също прегръщат и често дори затвърждават още повече тези стереотипи за характера и функцията на комунистическите женски организации¹⁹. Твърденията за характера на социалистическите режими и техните масови организации могат лесно да се публикуват без каквато и да обосновка, ако поддържат „общоизвестните истини“, наложили се по време на Студената война, макар че посткомунистическата епоха направи достъпни за изследване нови архивни източници. Поставянето на западните стереотипи относно характера на ръководения от държавата феминизъм под съмнение не е това, което западните феминистки биха искали източните изследователи на пола да правят. За подобни проекти, целящи преразглеждане на историята, се отпуска ограничено финансиране. За учените както на Изток, така и на Запад, бяха необходими почти две десетилетия, за да започнат да поставят под съмнение това господстващо схващане.

Комитетът на движението на българските жени (КДБЖ)

Международната дейност на КДБЖ от 1968 г. до 1990 г. представлява идеален пример за оспорване на стереотипите за предполагаемата неефективност на държавните социалистически женски организации. Жените са активни в партизанска съпротива срещу българската монархия, която е съюзник на нацистка Германия през Втората световна война. Много от тези жени стават лидерки в новите комунистически правителства, създадени след 1946 г. Две ключови фигури в ранния период са Цола Драгойчева и Рада Тодорова, и двете присъствали на основаването на МДФЖ в Париж през 1945 г. Тези жени са излежали дълги присъди преди 1944 г. и имат международно признание като героини на антифашистката съпротива. Драгойчева е сред първите председателки на Комитета на демократичните български жени (КДБЖ)²⁰, а по-късно става дългогодишен член на българското Политбюро. Рада Тодорова наследява Драгойчева като лидерка на българското женско движение и става председателка на Комитета на българските жени (КБЖ)²¹.

Mystique": The American Left, the Cold War, and Modern Feminism. Amherst, University of Massachusetts Press, 2000.

¹⁹ Slabakova, Roumyana. Research on Women in Bulgaria: The Hard Way into the Future. – Women's Studies Quarterly, Vol. 20, No. 3/4, Women's Studies in Europe (Fall – Winter, 1992), pp. 136 – 143.

²⁰ ЦДА, ф. 417, оп. 2, а. е. 1, л. 1 – 3.

²¹ ЦДА, ф. 417, оп. 2, а. е. 1, л. 1.

От 1946 г. до 1950 г. КДБЖ и КБЖ са заети със задачите за изкореняване на неграмотността сред жените и повишаване на достъпа им до образование и работа, както и с активно участие в текущата дейност на МДФЖ²². Към 1950 г. обаче Вълко Червенков решава, че българските жени не се нуждаят от отделна женска организация. Те вече са част от работната сила и България стремително върви напред към модернизиране на своята никога селскостопанска икономика. Дейностите на българските жени след 1950 г. в голяма степен се ограничават до насищаване на международната солидарност чрез работата им с МДФЖ²³, особено чрез изпращане на материална помощ на женски организации в Африка и Азия.

Например от една стенограма на заседание на КБЖ от 17 март 1965 г. е видно, че българските жени са в тесен контакт с ключови жени лидерки в Мали²⁴. От протокола се вижда как Комитетът обсъжда материалната помощ, която трябва да бъде изпратена на Мали в отговор на писмо от Ауа Кейта, радикална африканка, която е дейна активистка в Африканската демократична асамблея *Rassemblement Démocratique Africain* (RDA), която се бори за независимост на всички френски колонии в Африка²⁵. КБЖ има бюджет от 5000 лв. в помощ на женските движения в други държави и решава да изпрати 1000 лв. за моливи, тетрадки, пишещи машини, печатарски машини и други консумативи за Мали в подкрепа на женското движение там. Рада Тодорова също признава, че Кейта е една от най-важните жени в Африка, и се надява да я покани в България. В същия протокол се вижда, че са предоставени още 1000 лв. за Българския червен кръст в неговите усилия за осигуряване на храни като помощ за Ангола, и е изразено намерение за изпращане на 500 – 700 лв. помощи в подкрепа на женски организации в Индия.

Към края на 60-те години правителството на Живков решава, че иска да вдъхне нов живот в българското женско движение и да увеличи неговите отговорности вътре в страната. За това има няколко причини. На първо място и най-вече, това е резкият демографски срив, който изненадва социалистическите лидери. Въпреки че жените сега се ползват с равен достъп до образователни възможности и са напълно интегрирани на пазара на труда, раждаемостта спада рязко и по-нататъшното икономическо развитие се определя от продължаващото нарастване на работната сила. Връзка с

²² ЦДА, ф. 417, оп. 2, а. е. 9, л. 82 – 100; ф. 417, оп. 2, а. е. 15, л. 1 – 35.

²³ Вж. например ЦДА, ф. 417, оп. 3, а. е. 9, л. 11 – 15.

²⁴ ЦДА, ф. 417, оп. 3, а. е. 9, л. 32 – 39.

²⁵ Turrittin, Jane. Aoua Kéita and the Nascent Women's Movement in the French Soudan. – African Studies Review, Vol. 36, No. 1 (Apr., 1993), pp. 59 – 89.

това има и фактът, че много жени изглеждат нещастни и нереализирани от своите постижения при социализма. Има неотложна нужда да се разберат съществените социални процеси, които насаждат нарастващото недоволство сред жените, в надеждите за обръщане на отрицателната раждаемост. Накрая, вдъхновен от тенденциите в Чехословакия, най-дълго управлявалият комунистически лидер – Тодор Живков, изглежда прави опит да въведе някои по-фини вътрешни реформи чрез създаване на нови популярни организации, които в по-голяма степен да представляват и да отговарят на нуждите на социалистическите граждани²⁶.

През 1968 г. Живков свиква Национален конгрес на Комитета на движението на българските жени, чиято цел е да избере нова ръководителка, която да замести Рада Тодорова. Всъщност, Живков вече е избрали Елена Лагадинова да води новия Комитет и Националният конгрес само утвърждава този избор пред обществото. Лагадинова е учен генетик, която работи в Българската академия на науките. Въпреки че е участвала в партизанското движение със своите баща и братя, когато е едва на 14 години, тя има малко политически опит и, според повечето мнения, е странен избор за тази позиция.

Според Мария Динкова, която тогава е журналистка в българското женско списание „Жената днес“, идването на Лагадинова е „чудо“ и тя има голям принос за това, което Динкова нарича „революция“ на българските жени²⁷. Новият КДБЖ е член учредител на Отечествения фронт²⁸ и като такъв става една от най-големите и най-влиятелни организации в България, тъй като теоретично представлява половината от цялото население. За жалост, няма никаква възможност да се разгледат множеството постижения на КДБЖ под ръководството на Елена Лагадинова в текст с такъв обем. Важното е, че постиженията на КДБЖ в страната в крайна сметка се превръщат в модел, на който всички останали социалистически страни искат да подражават, и именно Лагадинова лобира пред своите колегки в Съветския съюз за създаването на обща соци-

²⁶ Radio Free Europe/Radio Liberty. Background Reports: Zhivkov's Great Society [Country Series: Bulgaria]. 23 September 1968. Достъпно онлайн на: <http://fa.osaarchivum.org/background-reports?col=8&id=46583>.

²⁷ Динкова, Мария. Страсти по великата женска революция. – Везни, 2003, № 5, с. 23 – 37, по-специално с. 27 – 30; Динкова, Мария. Страсти по великата женска революция. – Везни, 2003, № 6 – 7, с. 23 – 46, по-специално с. 24 – 25; Динкова, Мария. Страсти по великата женска революция. – Везни, 2008, № 6, с. 33 – 62.

²⁸ Brunnbauer, Ulf. Making Bulgarians Socialist: The Fatherland Front in Communist Bulgaria, 1944 – 1989. – East European Politics & Societies, vol. 22 no. 1, Winter 2008, pp. 44 – 79.

алистическа политика по въпросите на жените²⁹, особено по отношение на тяхната помощ и съвети към жените от развиваща се свят. В останалата част от настоящия текст ще се фокусират по-специално върху един пример за усилията на КДБЖ за солидарност с жените от развиваща се свят.

Учебен център за жени от Африка и Азия

По всеобщо мнение, конференцията за честване на Международната година на жените (МГЖ) е повратна точка в историята на международното женско движение. Въпреки че прогресивните жени в света се срещат редовно след 1945 г. и МДФЖ чества своята 30-та годишнина в Източен Берлин през октомври, на конференцията на ООН през юли 1975 г. за пръв път правителствата трябва да изпратят официални делегации, които да обсъдят положението на жените в своите държави. Конференцията на ООН означава, че суверенните правителства трябва да поемат ангажимент за подобряване живота на жените. Жените в различни държави сравняват своята правна, социална, икономическа и политическа равнопоставеност с тази на други жени от целия свят.

КДБЖ поглежда много сериозно на конференцията за Международната година на жените и пристигането на българската делегация в Мексико е предшествано от масирана обществена кампания за популяризиране на постиженията на българските жени в страната. КДБЖ ръководи издаването на 560 000 бр. от десет различни брошури на френски, английски, испански, руски и немски език, както и още 200 000 бр. брошури на арабски за „Жените в съвременна България”³⁰. Тези материали са разпратени до библиотеки, дипломатически мисии и женски организации по целия свят и са разпространени широко в Мексико Сити.

Като се има предвид, че повечето от официалните делегации на конференцията на жените се водят от мъже, социалистическите страни дават важен и символичен пример. Съветският съюз определя Валентина Терешкова, първата жена в космоса, да води тяхната делегация, а тя е ярко въпълъщение на ангажиментите на социализма към равнопоставеността на жените. Елена Лагадинова води българската делегация, подкрепяна от две други влиятелни българки:

²⁹ Wolfe Jancar, Barbara. Women Under Communism. Baltimore, The Johns Hopkins University Press, 1978, p. 107. Вж. също: Madame Elena Lagadinova. – In: Brilliant, Fredda. Women in Power. New Delhi, Lancer International, 1987, pp. 74 – 88, p. 77.

³⁰ ЦДА, ф. 417, оп. 5, а. е. 251, л. 11 – 13.

Светла Даскалова (министър на правосъдието) и Людмила Живкова (министр на културата). Вилма Еспин води кубинската делегация и пламенно заявява пред жените в Мексико Сити: „Ние вече сме постигнали за нашите жени всичко, което конференцията иска. Жените са част от народа и докато не започнете да говорите за политика, никога няма да промените нищо“³¹. В едно интервю през 2005 г. Арвон Фрейзър, член на официалната делегация на САЩ, си припомня: „Никой не би го признал и определено никой от американската делегация не би изрекъл това, но определено изглеждаше, че жените имат най-малкото повече законова равнопоставеност в социалистическия блок“³².

За българките в КДБЖ най-важният урок от Международната година на жените е, че социалистическите жени са наистина по-напред както от жените на Запад, така и от жените в развиваща се свят по отношение на юридическата равнопоставеност и досяга до образование и заетост. Мария Динкова, член на официалната делегация от КДБЖ, е определена да участва в работния комитет за разработване на Световния план за действие. През 2011 г. тя потвърди, че именно българският опит в борбата за отпуска по майчинство оказва значително влияние върху официалния документ на конференцията, защото: „по това време България е далеч по-напред от повечето държави по отношение на правната равнопоставеност на жените и подкрепата на държавата към жените както като към майки, така и като към работнички“³³. Може би по-важното е, че българската делегация осъзнава, че България е много по-прогресивна дори в сравнение с други социалистически страни и че Съветският съюз е склонен да позволи на българите да бъдат водещи, когато става дума за международния женски активизъм.

Един от ключовите резултати от конференцията през 1975 г. в Мексико Сити е решението да се създаде в ООН учебен център за образование на жените как да се ориентират в сложната бюрокрация на ООН. МДФЖ, заедно с подкрепата на Вилма Еспин и Федерацията на кубинските жени, създават регионален учебен център в Хавана, Куба, през 1978 г.³⁴. Жени активистки от цяла Латинска Америка се обучават за лидерки в Центъра, който предшества с

³¹ DePalma, Anthony. Vilma Espín, Rebel and Wife of Raúl Castro, Dies at 77. – New York Times, June 20, 2007. Достъпно онлайн на: <http://www.nytimes.com/2007/06/20/world/americas/20espin.html>.

³² Личен разговор с Арвон Фрейзър на 13 април 2005 г.

³³ Личен разговор с Мария Динковав в София, България, февруари 2011 г. През 1975 г. българската политика за отпуска по майчинство е по-прогресивна дори от тази в Съветския съюз.

³⁴ Regional Centre Opens in Havana. – Women of the Whole World, 1, 1978, p. 36 – 37; First Course in the WIDF Regional Center. – Women of the Whole World, 2, 1978, p.12 – 15.

пет години учредяването на Международния институт на ООН за изследвания и обучение за напредъка на жените (INSTRAW)³⁵, официалния учебен център на ООН. Изборът на приятелската на САЩ Доминиканска република поставя социалистическите страни в позиция на отбрана. Те се боят, че САЩ ще използва учебния център на ООН, за да оказва въздейства на жените от развиващите се страни, и вярват, че трябва да запазят своя собствен отделен учебен център. В паметна записка за възможността за създаване в България на регионален учебен център за жени от Африка и Азия, Лагадинова пише: „...без съмнение, западните държави ще се опитат да го използват [INSTRAW] като средство за активно въздействие върху жените от тези [разиващи се] страни. За да ги отклони от пътя да намерят радикално решение на горещите социални въпроси, свързани с положението на жените в обществото, и от пътя, който води към икономически и социални права като свобода, национална независимост и мир ... ние вярваме, че създаването на център за обучение и подготовка на жени лидери в една социалистическа държава е една много навременна и полезна идея. България като домакин също ще предостави на жените лидери от двата континента [Африка и Азия] задълбочено запознаване с теорията на научния комунизъм и богатият опит на социалистическите страни и най-вече на Народна република България в решаването на въпросите с равноправието и положението, пред които са изправени жените. Заедно с практическото запознаване с ползите за развитието на жените, които дава реалният социализъм, той [проектът] може да бъде действена форма за непрекъснато социалистическо влияние върху нагласите на участниците в курсовете; по този начин социалистическите идеали ще получат подкрепата от голяма част от населението както в социалистическите страни, така и в тези с независима ориентация в Африка и Азия“.

Именно желанието да се противодейства на очакваното влияние на САЩ върху INSTRAW кара МДФЖ и КДБЖ да организират поредица курсове и обмяна на опит за жени от Африка и Азия. Един конкретен пример е т. нар. „Школа за знания, приятелство и солидарност“, проведена в София през септември 1980 г., само 2 месеца преди Конференцията на ООН за жените в Копенхаген, където коалиция от социалистически жени и жени от Г-77 унижава делегацията на САЩ и принуждава американките да гласуват срещу официалния документ на конференцията³⁶. Двадесет и една жени активистки

³⁵ International Research and Training Institute for the Advancement of Women: <http://www.un-instraw.org/>.

³⁶ Ghodsee, Kristen. Revisiting the International Decade for Women: Brief Reflections on Competing Definitions of Feminism and Cold War Politics from the American Perspective. – Women's Studies International Forum 33, 2010, pp. 3 – 12.

от Африка и Азия идват в София за 40 дни да изучават как да ръководят социалистическо женско движение³⁷. КДБЖ и МДФЖ изцяло финансират разходите за пътуване, настаняване и храна за всички участнички, а КДБЖ организира 6-седмичен учебен курс. Курсът включва лекции, упражнения и пътуване из страната, за да се видят очакваните ползи от реално съществуващия социализъм. Осигурен е симултанен превод на всички лекции на английски, френски, арабски и португалски език за представителките на женски организации от Индия, Бангладеш, Афганистан, Филипините, Шри Ланка, Бенин, Гана, Нигерия, Нигер, Ботсуана, Замбия, Кения, Лесото, Намибия, Руанда, Бурунди, Сомалия, Судан, Танзания, Того, Зимбабве, Етиопия, Южноафриканската република, Ангола, Мозамбик, Гвинея-Бисау и Капо Верде.

„Школата за знание, приятелство и солидарност“ не е просто социален обмен или политическа демонстрация на алианси, а сериозен „тренировъчен лагер“ за жени активистки, който се планира като „обучение на учители“. Във всяка страна, която изпраща участнички в България, националните женски организации, част от МДФЖ, имат за задача да изберат най-отдадените си активистки с идеята, че те ще се върнат в родината си и ще споделят знанията си с останалите жени. През първия месец участничките имат 5 часа лекции в продължение на 20 дни, които включват и индивидуално съобразени персонални семинари с всяка от жените. Лекторите от МДФЖ и КДБЖ им дават практически съвети как да подгответ доклади, да пишат речи, да говорят пред медиите, да пускат съобщения за пресата и да организират конференции по въпросите на жените; по-специално как социалистическата система може по-ефективно да реши предизвикателствата, пред които са изправени жените в съвременните общества. Идеята на курса е да изгради солидарност и единство в целите сред жените в различни постколониални контексти и да демонстрира как ангажираността на социалистическите държави в подкрепа на националната независимост и стремежите за развитие на насоки освободените от западните си империалистически господари страни. МДФЖ и КДБЖ имат за цел да внушат на тези жени от Африка и Азия, че расата, етническата принадлежност и дори религията нямат значение пред по-големите цели на социализма.

В един вътрешен документ, изпратен до Централния комитет на Българската комунистическа партия, КДБЖ очертава предложената учебна програма³⁸, в която има няколко лекции за „Задачите на МДФЖ“, включващи „борбата за политически, юридически и социално-икономически права на

³⁷ ЦДА, ф. 417, оп. 6, а. е. 280, л. 4 – 10.

³⁸ ЦДА, ф. 417, оп. 6, а. е. 280, л. 1 – 2.

жените (ролята на жените като работещи граждани и майки)“ и „борбата за дълготраен мир, национална независимост, демокрация и социален прогрес“. В друг раздел, фокусиран върху положението на жените, живеещи в условията на социализма, са предложени три тематични групи: 1) жените и работната сила, 2) жените и обществото и 3) жените и семейството. Като гледам на предложената програма със западни очи, ми е трудно да не повярвам, че това е била едно невероятно щедро обучение с цел пропагандиране на комунизма. Например, в една записка за включването на тези три конкретни теми КДБЖ обяснява на Централния комитет, че: „...Целта на тематичните групи е да се покажат постиженията на реалния социализъм при решаване на въпросите на жените. Темите ще бъдат определени сред женските организации и движения от други социалистически страни по начин, който ще даде възможност най-пълно да се разкрият предимствата, постигнати от жените, живеещи в социалистическите общества... КДБЖ също ще осигури лектори по история на феминисткото движение в България, структурата, функциите и задачите на КДБЖ по това време, както и за няколко по-общи теми, които ще запознаят участниците в курса с историческото, социално-икономическо и културно развитие на нашата страна в годините след победата на социалистическата революция“³⁹.

Но макар тази първа група лекции несъмнено да се фокусира върху рекламиране на постиженията на реално съществуващия социализъм в България, повече време се отделя на политическите, социално-икономически и културни въпроси в страните на участничките. Очевидно са направени много подробни оценки на положението на жените във всяка една от държавите в Африка и Азия и специфичните политически, социално-икономически и културни проблеми, с които те се сблъскват. Всяка жена от всяка страна има възможност да обсъди предизвикателствата и методите, необходими не само за учредяване на активна феминистка организация, но също за търсене на сътрудничество с други масови организации в стремежа към задоволително разрешаване на женските въпроси. С други думи, т. нар. кадри от Африка и Азия не само са насырчавани да бъдат феминистки и да създават женски организации, но също така са обучени да формират стратегически алианси с мъжете и с мъжки организации, които могат да способстват за популяризиране на каузата за равнопоставеност на половете.

Може би дори още по-важни са подробните лекции за структурата и историята на Обединените нации и специализираните им звена по проблемите

³⁹ ЦДА, ф. 417, оп. 6, а. е. 280, л. 2.

на жените и децата. Няколко дни жените са обучавани как работи ООН и как тя може да даде гласност на малки, от скоро независими държави. Включени са уроци за парламентарната процедура на ООН, в това число за основната структура на процедурите на ООН за изготвяне на резолюции и внасяне на изменения, както и за изкуството на неформалните политически срещи със съмишленици. Идеята е да се обучат жените от Африка и Азия да разбират по-добре международната система, така че по-ефективно да предследват целите си. „Кадрите“ от Азия и Африка са запознати с демократичния в основата си характер на Генералната асамблея на ООН и как развиващите се страни могат да се обединят и да имат мнозинство пред развитите страни и Запада⁴⁰. Всъщност, социалистическите страни и МДФЖ в частност виждат в ООН агент за социална справедливост, който може да въведе „Нов международен икономически ред“. Макар да няма съмнение, че българките и МДФЖ се надяват новите независими страни да изберат да застанат до Втория свят, включването на делегации от про-западни страни като Кения предполага, че българките и МДФЖ са хвърляли мрежата по-надалеч. В пламенно обръщение към участничките в курса Елена Лагадинова обяснява: „Считаме този курс за израз на нашата солидарност към вашата борба за национална независимост, равенство на жените и обществен прогрес. Но, скъпи приятелки, позволете ми също да изразя своята благодарност към вас, представителките на нашите братски организации от Азия и Африка, че приехте нашата покана и оставихте зад себе си своята работа, дом и своите близки – може би и малки деца – за да дойдете тук (въпреки големите разстояния) и да се учате в името на каузата: да бъдете дори още по-полезни за своя народ и своите организации“⁴¹.

Двадесетте дни лекции са разнообразени с екскурзии през уикендите до различни места в страната, включително и с участие в някои сесии на Световната асамблея на народите за мир, която се провежда по същото време в София. Освен тези пътувания през уикендите, е организирана едноседмична обиколка из България, за да се запознаят от първа ръка с „чудесата“ на социалистическата система. Не бива да се забравя, че 70-те години са много успешни за командината икономическа система в България; черноморското крайбрежие е осияно с новопостроени хотели на най-високо ниво и градовете нарастват с главоломна скорост. Въпреки че България определено няма разнообразието от потребителски стоки, с които разполагат западните дър-

⁴⁰ Личен разговор с Елена Лагадинова през юли 2011 г. в София.

⁴¹ Дурчева, Ани. Школа за знание, за приятелство и солидарност! – Комитет на движението на българските жени, Бюлетин 1 – 2, 1981, с. 31 – 38, по-специално с. 33.

жави, тя впечатлява с многото си училища, университети, болници, кооперативни стопанства и културни центрове, които са обект на завист за много жени от развиващия се свят. Беа Мур от Африканския национален конгрес споделя: „Аз идват от движение за национално освобождение и от това, което видях тук, България поражда специални чувства в мен. Този престой разшири познанията ми не само по въпросите, които засягат жените, но също и за техните политически нагласи... Нашият престой бе време не само за преподаване и учене, но също и време за нравствено израстване. Никога дори не съм си представяла, че може да съществува общество с толкова целенасочено политическо мислене. Напълно се убедих, че само политическото развитие, придружено с по-силно чувство за гражданско участие, може да доведе до процъфтяващо общество. Именно това лично аз видях тук в България“⁴².

В една от анкетите след упражненията друга участничка, Н. Р. Сварна от Индия, твърди, че: „Българките са преживели много, но са постигнали своята цел: те са спечелили равенство и уважение. Самите те са не само прогресивни, но също така помагат и на другите, които се борят за прогрес. Ще отнесем със себе си спомена от топлия прием и куража, които вие ни вдъхнахте, любовта на толкова много жени, която не само ще запазим за себе си, но обещаваме да споделим и с други“⁴³.

В отговорите на други анкети жените, които се обучават в София, изразяват различни положителни мнения за това как българките са ги вдъхновили и са им помогнали да помислят сериозно за предизвикателствата, които срещат при мобилизирането на жените в своите страни. Отново е важно да се има предвид, че тези жени са се радвали на 40 дни гостоприемство, заплатено от българското правителство и МДФЖ, и че е възможно някакви критични отзиви да са изгубени за историческата памет. Но фактът, че българите все пак са успели да организират още един 40-дневен курс през 1982 г. за жени от Африка и Азия, най-малкото навежда на мисълта, че обученията са били полезни и информативни за жените, които са участвали. В свое писмо Малека Бегум, президент на Махила Паришад, най-голямата женска организация в Бангладеш, благодари на КДБЖ, че е дал възможност на член от нейната организация да участва в курса през 1980 г.: „Ние също сме благодарни за това, че ни дадохте възможност да участваме в учебния курс за ръководни кадри, от каквото ние се нуждаем най-много. Надявам се, че през следва-

⁴² Burtsheva, Anna [Anni Durcheva]. A School for Knowledge, Friendship and Solidarity. – Women of the Whole World, 1, 1981, pp. 18 – 19.

⁴³ Так там, с. 18.

щите сесии вие отново ще ни дадете шанс да се възползваме от този учебен курс... Сигурни сме, че ще се радвате да научите, че Кази Момета Хена се върна заредена с голям ентузиазъм и ние със сигурност ще имаме полза от опита, който тя е събрала под вашите и на МДФЖ общи напътствия”⁴⁴.

Въщност, курсът се доказва като толкова успешен, че ръководителките на Революционния комитет на жените в Етиопия (РКЖЕ) [Revolutionary Ethiopian Women’s Committee (REWA)] идват в България през април 1983 г., за да научат как да създадат свой собствен учебен център в Адис Абеба⁴⁵, за който българите по-късно предоставят 10 000 лв. финансова помощ. КДБЖ и РКЖЕ сключват официален договор, като се надяват новият учебен център в Етиопия да обучава в бъдеще кадри в Африка. Лагадинова и КДБЖ продължават да поддържат тесни връзки с жените в Африка през първата половина на 80-те години. Тези връзки придобиват голямо значение на Третата конференция на ООН в Найроби през 1985 г., особено при оспорването на предполагаемото лидерство на американските феминистки.

Макар че не мога все още категорично да установя конкретното въздействие, което усилията на КДБЖ оказват върху организирането на прогресивните жени в развиващия се свят⁴⁶, безспорното тук е, че Елена Лагадинова и КДБЖ са много уважавани и известни със своите усилия в подкрепа на всички поставени от Десетилетието на ООН теми: равенство, развитие и мир. Елена Лагадинова е избрана за главен докладчик на официалната конференция на ООН за жените в Найроби през 1985 г.⁴⁷, а честта да има българка като главен докладчик е може би едно от най-значителните постижения на КДБЖ. Изборът на Лагадинова е знак, че българските жени са широко признати като лидери от своите колежки в международното женско движение⁴⁸. По-късно Лагадинова става също член на Управителния съвет на INSTRAW в Санто Доминго, което дава на българското женско движение още по-силни позиции в ООН. При подготовката за обновена международна програма за застъпничество, КДБЖ е домакин на последното заседание на изпълнителния съвет на МДФЖ в България. Между 12 и 15 септември 1989 г. представителки на МДФЖ от цял свят се събират в София, за да пла-

⁴⁴ ЦДА, ф. 417, оп. 6, а. е. 138, л. 56.

⁴⁵ ЦДА, ф. 417, оп. 6, а. е. 159, л. 4 – 6.

⁴⁶ За тази част от проекта се надявам да се запозная с архиви и да направя интервюта с жени в три африкански държави: Етиопия, Намибия и Танзания.

⁴⁷ ЦДА, ф. 417, оп. 6, а. е. 306, л. 51.

⁴⁸ Lipman-Blumen, Jean. Connective Leadership: Managing in a Changing World. Oxford and New York, Oxford university Press, 1996, p. 299.

нират амбициозен дневен ред за международни дейности за предстоящото десетилетие. Но след по-малко от месец Берлинската стена рухва и повечето от социалистическите масови женски организации престават да съществуват. Елена Лагадинова се оттегля през януари 1990 г.; КДБЖ е разпуснат и скоро архивът за разнообразните му дейности и постижения е забравен.

Заключение

През периода от 1970 г. до 1990 г. международното женско движение се развива на фона на Студената война, като Изтокът и Западът използват положението на жените, за да се конкурират за влияние сред държавите в Африка, Азия и Латинска Америка. Съперничеството на суперсилите оказва влияние върху политиката за равенство на половете в глобален мащаб и няма никакво съмнение, че България е ключов играч, който организира масовите женски организации от социалистическия блок, за да подкрепят по-ефективно стремежите на женските движения от развиващия се свят.

Историчката Аугуста Диму убедително показва, че немските учебници по история, написани след 1989 г., замъгяват европейските корени и международната притегателна сила на социализма и пренебрегват „огромното въздействие на левичарските интелектуални влияния за формирането на освободителните движения от третия свят, въпреки факта, че деколонизацията е стандартна тема в учебниците по история за 20 век“⁴⁹. По същия начин историографията на социалистическите женски движения продължава да се моделира от наследството на Студената война, не само от жени от Запада, но и от източноевропейски изследователи, които желаят да публикуват свои работи в западни списания. Но както показва този съвсем кратък пример за една от международните дейности на КДБЖ, социалистическите женски организации са важни действащи лица при моделирането на международното женско движение, дори и само за контраст на американските феминистки.

Въпреки че западните изследователи веднага се втурват към бившите социалистически архиви на тайните служби и документите на министерствата на външните работи, за да докажат многото лоши дела на комунистическите правителства, наблюдава се далеч по-малък интерес към изследване на документираните постижения на реално съществуващия социализъм, особено във връзка с положението на жените. Част от проблема е, че наследството

⁴⁹ Dimou, Augusta. Changing Certainties?: Socialism in German History Textbooks. – In: Maria Todorova (ed). Remembering Communism: Genres of Representation, p. 299.

от Студената война все още затруднява изследователите от Изтока и от Запада да докажат, че има *някакви* положителни аспекти от социалистическата епоха. Имайки предвид, че вече са изминали две десетилетия, може би сега е времето да се изследва възможността социалистическите правителства действително да са били ангажирани с абстрактните цели на равенството, дори и ако често да не са успявали да осъществят тези цели на практика. Още по-важно е, че организации като КДБЖ може действително да са се опитвали да създадат по-добър свят за жените и са работили усърдно за създаване на мрежи и алианси, които да популяризират тяхната кауза. И ако в края на краишата социалистическата мечта се разбива на парчета около тях, съвременните феминистки трябва поне да признаят, че тези женски организации са били важно оръдие при формирането на дискурсите и практиките на ранното международно женско движение, особено по отношение на социалистическото и феминисткото образование на много жени в развиващия се свят.

Превод от английски език:
Магданела Делинешева

Част 3

ИНТЕРПРЕТАЦИИ

РАЗШИРЯВАНЕ ПОЛЕТО НА ТРУД НА ЖЕННИТЕ: ВЪЗПРОИЗВОДСТВО И ПРОФЕСИОНАЛНА РЕАЛИЗАЦИЯ

Катя Владимирова

Въведение

Трудът заема централно място в живота на всеки човек и по определение е целенасочена човешка дейност. Той е свързан с необходимостта от поддържане на живота, биологичното оцеляване и с развитието на обществото все повече разширява своя обхват и многообразие. Преди всичко, от труд за задоволяване на личните и семейни потребности, той се превръща в обект на размяна и печалба, в средство не само за удовлетворяване на ежедневните потребности, но и за постигане на сигурност, социален живот, самоутвърждаване и реализация. От жизнена необходимост става източник на удовлетворение, развитие и личностна реализация.

Сферата на труда днес е изключително широка и разнообразна, тя непрекъснато се разширява, променя и обогатява. С развитието на обществото, и главно на науката и новите технологии, се появяват нови области на знанието и социалната практика, отмират различни дейности и професии и се появяват нови. От предимно физически, и за немалка част от работещите – тежък физически труд, той се превръща постепенно в по-голямата си част във все по-облекчен физически и в труд изискващ знания, умения, компетенции, умение за използване на новите информационни технологии.

В своето многообразие човешкият труд може най-общо да се раздели на: 1) труд за себе си, за своето възпроизводство и за другите, от семейството или обществото, в сферата на домакинството и 2) труд, предназначен за пазарна размяна на стоки и услуги, срещу заплащане.

Трудът може да бъде полаган по желание, с любов, да бъде възможност за развитие и за реализация, в т.ч. и професионална. Той може да носи удовлетворение, щастие, но той може да бъде и принуда, задължение, да носи

страдание, да не бъде признат – от другите и от обществото, да не бъде възнаграден, да не носи сигурност за утешния ден.

Целият човешки живот може да бъде представен като състоящ се от три фази: подготовка за труд (физическо и умствено развитие, образование); полагане на труд и оттегляне от полето на труда (поради доброволен или принудителен избор, намаляване или силно ограничаване на индивидуалните възможности за труд при професионално или друго заболяване, инвалидизация, старост).

Участниците в сферата на труда са много и с различни характеристики, с различно образование и професии, различни по възраст, пол. Двете най-големи съвкупности или най-общо работещите могат да се разделят на мъже и жени. Както общо, така и всяка от тях, се състои от подсъвкупности и индивиди, притежаващи различно образование, възраст, семейно положение, но и различни възможности и мотивация за труд. Възможностите могат да бъдат видени, както от гледна точка на индивида, така и на обществото.

В исторически аспект включването в труда, възможностите за участието в него и за постигане на лично удовлетворение и признание от обществото са различни за мъжете и жените. Причините за това също са различни. Най-общо те могат да бъдат свързани с развитието на икономиката и обществото, на социалните отношения. Независимо от значителното развитие на полето на труда (от необходимост за поддържане на живота, за оцеляване и възпроизвоизводство – до увеличаване на резултатите далеч над необходимото, превръщането му в непрекъснат, колективен, надхвърлящ домашния труд или труда за възпроизводството), той има все още много различия, свързани с пола.

Векове наред трудът на мъжете и жените остава различен по мястото на неговото проявление, съдържание и получаваното признание и оценка. За мъжете трудът е източник на ресурси, на доходи за домакинството; в преобладаващата си част той се полага извън дома; той е възнаграден, видим, признат като необходим – за възпроизводството на семейството и особено за развитие на икономиката и обществото.

За жените трудът векове е бил главно за другите в семейството, за неговото възпроизводство и като допълнение или продължение – като производителен труд в домашното производство на различни материални продукти, на услуги за другите в домакинството, т. е. невидим за обществото, многофункционален, неизискващ непременно обучение, професионална подготовка, неплатен, но и незабележим, непризнат или невъзнаграден в голямата си част. Това е труд, който често се определя като труд от любов към другите (децата, съпруга, родителите), като естествено продължение на биологичните функции на жената.

Трудно, и след много векове, жените получават възможност да излязат от това поле на труда, да бъдат приети и включени в труда извън дома, извън труда за възпроизвоизводство, в сферата на платения и професионалния труд. Много са условията, предпоставките и причините за тази кардинална промяна, водеща до разширяването на полето на труда на жените, до включването в платения труд и в другите области на обществения живот.

Включването на жените в труда извън дома е главно: 1) по икономически причини, 2) заради потребността от работна сила, която по количество превишава наличната мъжка работна сила, 3) развитието на услугите в области, които са близки до извършваните дейности от жените в дома по подпомагането, обслужването на членовете на домакинството.

Войните, особено световните, са една от големите причини за масовото включване на жените в обществения труд и особено в дейностите и професиите, считани типично за мъжки. През Втората световна война например те се включват във военното производство и във всички останали обществени дейности.

Кризите, забавеният растеж водят по-често до ограничаване заетостта на жените с обществен труд, до по-малко търсене и намаляване цената на този труд. Но при икономически растеж и свързаната с него увеличена потребност от работна сила не винаги води до аналогично увеличение на заетостта на жените.

Жените и мъжете в света на труда: от строго разпределение на ролите към поделяне, феминизиране и сегрегиране

В сферата на труда до Втората световна война в България, както и в редица други държави в Европа и останалия свят, доминира трудът в селското стопанство, труд с ниско образование и без професионална подготовка. Преструктурирането на икономиките от предимно аграрни в индустриски се съпътства със забележими промени в обществото и една от тях е разширяване полето на труда на жените. Развитието на индустриския сектор е свързано предимно с отраслите на промишлеността. За България това са предимно добивната промишленост (въгледобив) и т. нар. лека промишленост (текстилна, шивашка, хранително-вкусова, полиграфическа). Първата е доминирана изключително от мъже, а във втората навлизат с годините все повече жени, за да се превърне от средата на XX век в доминирана от жени.

До началото на 60-те години на XX век официално признатият и отчитан статистически труд (заетост) в България е предимно в селското стопанство

и мъжки. Жените и децата помагат, те са т. нар. „неплатени семейни работници“, ако използваме сегашната терминология за статуса на заетата работна сила.

Трудът в домакинството, възпроизводството и грижите за другите е предназначен изключително за жените и е въпрос на традиции, стереотипи, икономическо развитие. До средата на 60-те години България е селскостопанска страна, с дребно селско стопанство и предимно семейно производство. По-големите стопанства използват наемен труд главно в „пиковите“ сезони за земеделието и главно в прибирането на реколтата.

Семейното селскостопанско производство предполага за повечето стопанства самоосигуряване с работна сила и това има за резултат по-висока раждаемост, използването от ранни години на децата в различните селскостопански дейности. Равнището на селскостопанското производство не изисква професионално образование и използване в големи мащаби на селскостопанска механизация. Това на свой ред предопределя ограничната потребност от включване в образователната система на децата и особено на момичетата от селата. Масово е напускането на образователната система след начално или основно образование. Децата, и главно децата от мъжки пол, рядко продължават образованието си и то главно, когато са от семейства с финансови възможности, с големи земеделски стопанства. В отделни случаи момичетата продължават в учителски, медицински, шивашки средни училища и рядко във висши. Младите и образовани жени са учителки, медицински персонал. Сферата на услугите е слабо развита през 30-те – 60-те години, а за България и до по-късно, но в нея постепенно нализат все повече жени.

Многото момичета в семействата от селата са източник на доходи, когато не са необходими временно или постоянно за селското стопанство. Те се изпращат да предоставят услуги в дома на други, т. нар. „слугини“ (прислужници) или по съвременната терминология „домашни помощници“, „детегледачки“ и други обслужващи дейности, в по-богатите и главно градски фамилии.

До омъжването си много млади момичета са и по-мобилни, включват се в сезонната заетост на по-големите стопанства. По-високата мобилност е дори трансгранична, главно към южните съседки. И това е нерегистрираната трудова миграция, доколкото и граничният контрол до и след завършването на Втората световна война на Балканите е по-ограничен.

В по-голямата си част тази заетост е с платен труд, но нерегистрирана, неформална, така както е и в развития безплатен, под формата на взаймо-

помощ през „пиковите“ сезони селскостопански труд. Заетостта на младите жени по правило продължава до склучването на брак и раждането на първото дете. След това те съчетават грижите си с отглеждането на децата, домашния труд, домашното стопанство и частично – в селското стопанство.

На един следващ етап, когато децата достигнат възраст, за да могат да бъдат включвани в отделни селскостопански работи (далеч по-рано от на-вършването на 15 години), жените се включват по-пълно в селскостопанските дейности. Този труд е неплатен, с изключение на случаите, когато временно се наемат в по-големи стопанства, изпитващи недостиг от работна сила.

Мъжете (най-възрастинят от мъжете) са „глава“ на семейството или на домакинството. Те са преобладаващият брой и дял от работещите извън дома, заети в платения труд и много често единствено получаващи парични доходи. Участието на мъжете в неплатеният труд е само отчасти в домашното производство и главно в селата, свързано с отглеждането на домашни животни и производство на редица хранителни продукти и напитки. В селатата те са основната работна сила и източник на доходи в семейството. Жените са в дома, домакинството, отглеждането на децата и невидимите, непризнати труженички на полето на семейното стопанство. В редица региони и села много често жените не са познати със собствените им имена, а с тези на мъжете и с техните фамилии.

В градовете официално работещите жени са повече и главно жените с т. нар. „женски професии“ – учителки, чиновнички, медицински сестри, работнички, семейни помощници. До средата на XX век работещи са основно жените с образование и професия или жените от по-бедни семейства, за които доходът от заетост е изключително важен.

Годините на Втората световна война породиха потребност жените да се включват по-масово в производството, за да заемат работните места на включилите се във военни действия и мобилизирали за целта мъже. В световен мащаб тази война създаде предпоставки за включването на жените в сферата на платения труд и особено в големи мащаби в непосредствено включените. Потребностите на военната икономика и гражданско производство правят необходимо и възможно включването на жените не само в сферата на платения труд, но и в считаните за чисто мъжки професионални дейности. В преобладаващия брой случаи след войната жените са изтласкани от тези дейности, които продължават да се считат типични и подходящи за мъже.

Заетостта на жените в сферата на платения труд е свързан в преобладаващия брой случаи с недостатъчни парични доходи в домакинствата, с бедност.

Малко по-различна е ситуацията за по-богатите домакинства от селата и главно от градовете, за завършващите по-високо образование и притежаващи професионална подготовка. В преобладаващия брой случаи те са мъже. Но има професии, които все повече се утвърждават като подходящи за жени, професии, свързани с неплатените дейности на жените в семействата – работата по възпитанието и грижите за децата, домакинството, болните и възрастните; чистене, готове и др. Сравнително малко са жените в развиващите се промишлени производства и те са главно със статута на работнички, произхождащи от по-бедните семейства в градовете. Макар и работещи, те в много малка степен са включени в обществения живот. Възможностите за това се създават и поддържат чрез читалищата и читалищната дейност и развитието в тях на самодейни дейности.

Сферата на услугите е слабо развита. В търговията са главно мъжете. Работещите жени са в образованието, здравеопазването, социалните услуги.

Значимите промени след Втората световна война в обществото и положението на жената

След войната започват почти едновременно дълбоки промени в политическата и икономическата система, в социалните отношения и други, които променят и социалните отношения по пол – мястото, ролята и възможностите на жената в българското общество.

В световен мащаб, макар и значително по-рано в развитите държави, животът на жените се променя радикално с преструктурирането на икономиката от предимно селскостопанска в доминиращо индустриска. В България развитието на икономиката и нейното преструктуриране от селско стопанство към развитие на индустрията също е голямата промяна, която динамично се развива от началото на 50-те години на ХХ век. Макар и с известно закъснение, в страната започва своя преход към индустриализация, осъществена в Западна Европа десетки години по-рано.

В България динамичните процеси на преструктуриране на икономиката от селскостопанска в индустриска се свързва тясно с осъществяващата се политическа промяна на преход от капиталистическа към нова форма на управление и структура на обществото, наречена „социалистическа“ или „комунистическа“. Започналото изграждане на радикално ново общество се свърза със стремежа за реализиране на няколко основни идеи: превръщането на страната в индустриска с развита икономика; постигане на социално

равенство, главно чрез разширяване достъпа и развитието на образованието; създаване на много нови работни места; ново място и роля на жената и постигане на висока степен на еманципацията ѝ в обществото.

Индустриализацията става причина и следствие от колективизацията в селското стопанство, която на свой ред довежда до едно от най-големите вътрешни движения на населението – от селото към града, към ускорена урбанизация и разширяване полето на труда на жените. За периода 1946 – 1975 г. регистрираното нарастване на градското население от близо 2 милиона или с 45,6 % се дължи на ежегодните премествания в градовете, което средно за периода е по 75 хиляди годишно. През 1934 г. 78,6 % от населението на България живее в селата, а през 1956 г. то вече е 66,4%¹.

Трансформациите в сферата на труда са не по-малко радикални – от неквалифицирания селскостопански труд – към промишлен, който в по-голямата си част изиска образование и професионална подготовка, развитие и поддържане на професионална квалификация. Така мащабният и интензивен процес на преструктуриране на икономиката, промени радикално труда, както на село, така и в града.

В тези по своя характер революционни промени се измени много повече труда на жените както на село, така и в града. Жените излязоха от сферата на домашното производство и неплатения труд в дребното семейство (в преобладаващата си част) селско стопанство и се включиха в новосъздадените организационни структури в резултат на обединението на отделните дребни стопанства. Така труда на жените става платен, те се включиха в състава и броя на заетите, и главно наетите срещу заплащане в различните икономически дейности. Друга, значителна част, напуснаха селото и селскостопанския труд (главно неплатен) и заминаха за градовете в новосъздаващата се и бързо разширяваща се индустрия, предявяваща все по-големи потребности от работна сила, поради своята ниска ефективност. Трудът на тези жени също стана платен; те се включиха в големи трудови колективи и новосъздаващи се трудови и социални отношения. И на мъжете, и на жените се наложи промяна на трудовите навици и квалификация. Платеният труд почти във всички области стана смесен, с по-малък или със значително по-висок дял на жените. Най-често те работят в смесени колективи, бригади и други организационни форми. Обучението, подготовката за новия по своя характер труд в повечето случаи се осъществява в процеса на работа, т.е. на самите работни места. Жените стават по-автономни и финансово независими, имат вече своя работна заплата и принос за семейния бюджет.

¹ Мичев, Н., Население на България. София, БАН, 1978, с. 99 – 100.

Заетите жени общо в различните индустриални производства значително се увеличиха и през 1957 г. те вече са почти 1/3 (32,8%) от общо заетите, за да станат почти половината в края на 90-те години. Текстилната и шивашката промишленост са силно феминизирани от самото начало на тяхното развитие в България. През 1957 г. 70,7% от заетите общо в отрасъла са жени, а в шивашката те достигат до 63,8%. През 1974 г. жените вече са съответно 84,5% в текстилната и 72,3% в шивашката, т. е. тези два отрасъла вече са силно феминизирани².

Расте броят и делът на жените и в останалите промишлени производства. През 1957 г. над 40% от заетите в полиграфическата и хранително-вкусовата промишленост са жени. През 1974 г. в тези два отрасъла и в кожаро-коужухарската и обувната промишленост жените са вече около 2/3 от общо заетите. През тези години расте бързо и делът на жените в химическата и каучуковата промишленост (от 30,3% през 1957 г. на 44,7% в 1974 г.) и машиностроителна и металообработваща промишленост (съответно от 15,7% на 34,4%).

Жените във все по-голяма степен навлизат в платения труд, а той във все по-голяма степен се поделя между двата пола, увеличава се самостоятелността, автономността, независимостта на жените в полето на труда. Такъв за тях в голяма степен остава и неплатеният труд, трудът в домакинството, за семейството. В селата този труд и платеният труд, главно в трудово-кооперативните земеделски стопанства (ТКЗС), продължава да се съчетава с труда в домакинството, но и в домашното производство, макар че последният се ограничава в своите мащаби в съответствие с новите нормативни промени³.

Масовото навлизане на жените в платения труд (селскостопански и индустриален) може да се свърже и с развитието на детските заведения и главно на целодневните детски градини в градовете и селата. С това се създават и нови работни места главно за жени. Развитието на промишлените предприятия и предявлените все по-значителни потребности от работна сила се свързва и с използването на сменния режим на работа, в т. ч. и в отраслите, в които трудът на жените е висок или преобладаващ (текстилна и шивашка промишленост, хранителновкусова и други). Това води до създаването и развитието на различни форми на детските заведения (детски ясли и градини)

² Данните тук и на следващите страници в текста са по ежегодните издания „Статистически годишник“, „Статистически сборник“ и други на националния статистически орган – Централно статистическо управление, а по-късно Национален статистически институт.

³ В съответствие с приетите нормативни актове за мащабите на личните стопанства на домакинствата.

като целогодишни или сезонни (главно летни); с различна дневна и седмична продължителност и други, което позволява жените да работят на пълен работен ден, да работят на смени, да участват в обучение или квалификация извън работно време.

Новите условия на труд и живот оказват влияние и на развитието на демографските процеси, водят до намаляване на раждаемостта и броя на децата в семействата, но и до по-масовото им включване в детските заведения и особено в образованието. Икономическите промени и потребности предопределят по същество тези промени, както и политиките за създаване на условия за широк достъп до образование и за включване на жените в обществения живот.

Много често в съвременния свят се дискутира развитието на жените, тяхното масово навлизане в образованието, платения труд и обществения живот и развитието на раждаемостта, брачността, разводите. Дали обществото плаща високата цена за образованието и заетостта на жените с намаляваща та непрекъснато раждаемост и увеличена разводимост, с намаляването на брачността? Дали много от тези процеси не са естествен резултат от развитието на обществото и главно на икономиката?

Динамичното развитие на индустрията, високата индустриализация в България (и в много други страни) изискваха все повече работна сила. Кооперирането и продължаващото окръпняване на селското стопанство се съпровождаха с намаляване потребността от работна сила и част от нея става „излишна“. Намаляването бързо на дела на некооперираното селско стопанство не налагаше вече семействата да имат много деца, за да се осигури на семейното стопанство повече работна сила, а бързо развиващата се индустрия изискваше все повече работна сила, в т. ч. и женска, при това не само за отраслине на леката промишленост, но все повече и за приоритетно развиващата се от края на 50-те години тежка индустрия в България. Включването на жените на равна основа с мъжете в индустриалния труд, както и развитието на новото общество с все по-силно присъствие на жените в икономиката, образованието, социалния и политическия живот, постави на дневен ред необходимостта от развитието на жените, създаването и гарантирането за тях на права, такива каквито имат мъжете, от една страна, и, от друга – включването все повече на жените в образованието и в управлението. Политиките за развитие на жените са съществена и продължителна част от пътя за постигане на равноправие и равнопоставеност на жените, необходимата основа и предпоставка за съвременните джендър политики. В този исторически контекст на развитие и за постигането на реално равноправие

на половете остава преодоляването на бавното приемане от обществото (особено от средиземноморските държави и някои други региони в света), че и труда по отглеждането на децата, домакинският труд, трудът за зависимите членове в семейството,resp. домакинството, не е естествено „наследство“ на жените и че той е за двама. Тези обществени стереотипи бавно се променят и все още това е едно от важните направления за равноправното и равностойно участие на жените в обществения живот, в дома и извън него. Развитието на обществото става все повече немислимо без доброволния и свободен избор за брак, деца, образование, работа – както за мъжете, така и за жените. Важното е този избор да се прави доброволно, да се уважава изборът на всеки – мъж или жена, дете или болен и възрастен, зависим член от обществото. Гарантирането на този избор е мерило за степента на развитие на демокрацията във всяко общество. Съществува едно важно условие – индивидуалният избор да се прави при добра информираност, с отчитане не само на моментната ситуация или налаганите стереотипи и модни течения, а от гледна точка на бъдещето и възможностите, които то може да предостави за развитие, личностна реализация, сигурност и удовлетворение от избора. Политиките и програмите на държавата и нейните правителства могат да допринасят много в това отношение, когато те са последователни, дългосрочно ориентирани, съдържат общочовешките ценности и особено съдействат за реализиране на практика на индивидуалния избор в обществен интерес.

Достъп до образование и до професионален труд

Развитието на българското общество, и в частност на икономиката, разшири достъпа, участието на жените в сферата на платения труд, но доведе и до широкото им включване в сферата на образованието. С други думи, участието на жените в платения труд, възможностите им за придобиване на равни права, за участието в обществения живот и за професионална кариера преминават през образованието и отношението на обществото към тях, т.е. от наследените от векове традиции и стереотипи за мястото и ролята на жената.

В световен мащаб образованието на жените става възможно в по-широки мащаби с развитието на индустриалната революция в началото на XIX век. В България това се случва по-късно и е предопределено от закъснялото преструктурiranе на икономиката. В хода на индустриализацията на страната жените се включват масово както в икономиката, така и в образованието.

След 1945 г. броят и дялът на обучаващите се жени във висшите учебни заведения (ВУЗ) непрекъснато расте. През 1956 г. жените са над 1/5 (21,6%) от специалистите с висше образование в страната. През следващите години този дял расте значително, за да достигне повече от половината (51,4% през 1988 г.).

През 1956 г. жените имат по-висок дял от мъжете само в специалността „Просвета“⁴ (математически и естествени науки) – 50,3%. Ускореното феминизиране на тази специалност продължава през следващите години, за да достигне 2/3 (66,4%) през 1978 г. На второ място пак през 1956 г., макар и значително по-нисък, е дялът на жените от специалността „Изкуство“ (37,7%), следвани от тези по „Физкултура“ (32,0%). Над 1/5 през същата година са жените с висше образование по специалностите: „Здравеопазване“ – 29,2%, „Химическа технология“ – 25,2%, „Геология и проучване“ – 24,0%, „Хранителновкусова промишленост“ – 20,5%. След малко повече от 20 години – през 1974 г. жените в тези специалности са повече от половината (с изключение на специалността „Геология и проучване“, където те достигат до 1/3). През 1978 г. жените имат преобладаващ дял в специалностите „Здравеопазване“ – 54%, „Химическа технология“ – 52,9%, „Хранителновкусова промишленост“ – 54,5%.

В професиите, изискващи висше образование, традиционно доминира високото участие на жените в педагогическите специалности (математически и естествените науки) от 1/2 (1956 г.) до 2/3 (1978 г.). Значително се увеличи дялът на жените в професиите от здравеопазването (лекари, стоматолози, фармацевти) – от 29% (1956 г.) до над 55% в края на 70-те години.

Най-значителни промени станаха в разпределението на труда в инженерните професии, които получиха експлозивно развитие през годините на индустриализацията и продължиха да нарастват с увеличаването дела на индустриалното производство. Инженерният труд през 60-те и 70-те години притежаваше много висока обществена оценка, имаше най-висок рейтинг, което повлия върху професионалната ориентация на младите и особено на момичетата (с паралелното развитие на еманципацията и окуражаването на жените да станат инженери, технолози и да работят в индустриалните отрасли, в т. ч. и тежката промишленост). В тези считани за „мъжки“ специалности и професии жените навлязоха масово и намериха оценка и признание, заеха ръководни длъжности в професии и сектори, където само допреди десетилетие беше немислимо да има жени, и то инженери и техници. Това беше

⁴ Съгласно действащата през периода номенклатура на специалностите.

следствие от масовото навлизане на жените в средното специално, полувишше и висше образование, обществения престиж към тези професии във времето на индустриалното развитие, политиката на еманципация и насърчаване включването на жените. В никакъв случай не би могло да се твърди, че младите момичета, а още по-малко техните семейства, са били принуждавани да поемат „мъжките“ професии. За тях по-скоро това е резултат от личен избор, стремеж към престиж и себедоказване. Получаваното признание за професионална работа, равноправното им третиране от колегите мъже, заеманите, макар и по-ограничено, в сравнение с мъжете, на ръководни позиции и развитие в кариерата носи удовлетворения за тези жени за нелекия професионален избор. И още нещо, професионалното реализиране на жените извън дома е своеобразна гордост и за техните деца, добър пример за подражание и избор за бъдещата професионална ориентация.

Провежданата през последните години в световен мащаб политика за увеличаване делат на жените в инженерните професии у нас на практика беше реализирана през 60-те – 70-те години. Делът на жените в инженерните професии се увеличи бързо и от 9,2% (1956 г.) достигна 23,8% (1970 г.), премина 33,2% (1978 г.) и достигна над 44% в края на 80-те години. Аналогични процеси се развиха по отношение и на жените специалисти (технологи) в областта на хранителновкусовата промишленост и химическите технологии. Техният дял съответно от 1/5 и 1/4 през 1956 г. достигна още в края на 70-те години над 53 и 55% от общия на технолозите в двата отрасъла.

Значително по-висок дял достигнаха жените в общия брой на специалистите с полувишше и средноспециално образование по много от групите специалности. Още през 1964 г. те са почти половината от тези специалисти в страната – 49,2%, а в 1978 г. вече са 70,4%. В това развитие отново най-значителна е феминизацията в областта на здравеопазването (към 90%), следвана от икономиката, изкуствата, селското стопанство, хранителновкусовата и химическата промишленост (между 50% и 66%). От една страна, расте броят и делът на обучаващите се млади жени в тези професионални области, а, от друга, расте делът на жените обучители – учителки, преподавателки и научни работнички в съответните области. Достигна се в много висока степен феминизиране на труда в началните и основните училища, което поставя от дълги години определени проблеми във формирането и възпитанието на подрастващите, в подготовката и възприемането от тях на равното участие на мъжете и жените в труда във всички области.

За някои професии се установиха своеобразни квоти за мъже или за жени, в някои специалности необосновано се ограничаваше достъпът на

жени като неподходящи за тях (например за специалността „външна търговия“ във висшите икономически училища). Възприетият години по-късно принцип на наложено еднакво разпределение на приема в някои висши учебни заведения на практика доведе до нарушения на други права – приемането на представители от единия пол с много по-нисък успех и неприемането от другия – със значително по-висок успех. Най-често засегнатите са младите жени.

Постигането на равновесие по пол в образованието (на обучавани и обуславящи), в сферата на труда и във всички останали области, изисква умелото съчетаване на формални и неформални подходи. Квотният принцип може да бъде само временен подход при равни други условия за гарантиране включването на по-слабо представения пол. Той обаче не може да бъде постоянно действащ, защото съществува реална възможност да бъдат нарушени правата по същество на другия пол и/или обществото да не го приеме и, което е по-опасно, да се създаде негативна нагласа към него, стремеж за налагане, а не за осъзнат и доброволен избор.

Жените в политическата идеология след Втората световна война

Равноправието, развитието на образованието и неговото масовизиране, високата заетост и социална сигурност, отсъствието на безработица и несигурност са важна част от новата идеология в България след Втората световна война, от идеологията на изграждащия се в страната социалистически обществен модел. Тази политическа идеология успешно беше свързана с потребностите на бързо развиващата се икономика и с увеличилите се искания в света за равни права на мъжете и жените.

В политическия отчет пред Петия конгрес на комунистическата партия Георги Димитров отбелязва: „Установено беше пълно равноправие на жените, като им се осигури възможността за активно участие в обществения, стопански и културен живот на държавата“⁵. Години по-късно, на Десетия конгрес на партията се отчита, че „Социализмът премахва завинаги неравноправното положение на жената, превърна я в пълноценен и уважаван труженик и гражданин. С всяка измината година социалното положение на жената ще се подобрява, ще се увеличава нейното свободно време за по-

⁵ Димитров, Г. Политически отчет на ЦК на БРП (к) пред Петия конгрес на партията. София, Партиздат, 1974, с.71.

активно участие в обществения труд и особено в управлението на общество-то, за обогатяване на нейната личност. Партията ще издига все повече жени на ръководна работа във всички области на обществения живот⁶. Наред с успехите се появиха и проблемите. Постигането на действително равенство се оказа много по-сложно, политическата идеология и декларираните намерения – недостатъчни. На практика задачата за постигане на равноправие между мъжете и жените се прилагаше главно по отношение на обществения живот – включване на все повече жени в образованието и в заетостта и на по-висок дял или участие в политическата и икономическата власт, в управлението и взимането на решения. На този етап беше почти немислимо нализането на жените в дейността на органите на сигурността и отбраната. Те оставаха в сферата на типично „мъжките“ професии и дейности.

За включването на жените в обществения труд, за възможността им за по-добра реализация в него се разработи и прилагаше политика за облекчаване и защита на техния труд: увеличаване на отпуските за раждане и отглеждане на деца, за развитие на предучилищните детски заведения и различни видове услуги и почти нищо – за участието и ролята на мъжете в тези процеси.

Независимо от политиката и направеното за развитието на жените, в началото на 80-те години въз основа на анализ за участието на жените в обществения труд беше отчетено на високо политическо и управленско равнище, че съществуват редица проблеми, изискващи решение:

- недостатъчно използване на възможностите за въвличане на жените в процеса на труда във възрастовата група под 25 и над 44 години;
- непреодоляна традиционната ориентация на жените към някои професии, което се отразява неблагоприятно на развитието на производителните сили и икономическото положение на жените, и още, че феминизацията на някои видове производства и професии и неправилната професионална ориентация могат да доведат до отрицателни социални явления;
- в някои окръзи заетостта на жените в производството е недостатъчна;
- остава да се желае по-добра професионална квалификация на известна част от жените – работнички и членки на селскостопанските кооперативи;
- немалко жени, имащи сравнително високо образование, изпълняват работа, изискваща по-ниска квалификация;

⁶ Десети конгрес на Българската комунистическа партия. Програма на Българската комунистическа партия. София, Партиздат, 1971 г., с. 67.

- заплащането на труда на мъжете и жените се осъществява в съответствие с принципа: за равен труд – равна заплата, но поради по-ниската квалификация на жените в някои отрасли, а също поради това, че жените, заемащи ръководни постове, са по-малко от мъжете, тяхната средна работна заплата е по-ниска от тази на мъжете;
- по работни места все още се срещат неблагоприятни условия на труд от гледна точка на санитарните фактори, влияещи на състоянието на здравето на жените.

Приетите мероприятия за осигуряване на най-широко участие на българските жени в обществения труд включват:

- осигуряване на подходяща работа на всички трудоспособни жени и повече свободно време на майките;
- да се планира и постепенно да се осъществи по-целесъобразно разпределение на жените по отрасли и професии на труда;
- без да се ограничава участието на жените в материалното производство, да се разшири участието на жените в непроизводствената сфера, където женският труд има по-голям ефект и по-добре се съчетава с функциите на майчинството;
- да се създадат условия за постигане на пълна заетост на младите жени, които никъде не учат, не чакат дете и не са заети с възпитание на деца до определена възраст;
- да се привличат на подходяща работа възрастните жени, запазили трудоспособността си и желаещи да работят⁷;
- да се създават, там където това е възможно, по-целесъобразни съотношения между мъжката и женската работна сила, отчитайки, че това оказва влияние на организацията и климата в колектива, на резултатите от труда;
- с цел усъвършенстване на отрасловата структура на трудовите ресурси в най-кратки срокове да се съставят професиограми (описание на условията на труд и изисквания към всяка професия) и на тяхна основа точно да се определят подходящите за жените професии, да се разкриват нови, подходящи за жени, работни места, да се организира правилна професионална ориентация⁸.

⁷ „За повишаване ролята на жените в строителството на развитото социалистическо общество“. Решение на Политбюро на ЦК на БКП от 6 март 1973 г. София, София-прес, 1973 г., с. 10 – 11.

⁸ Так там, с. 12 – 14.

Отбелязва се, че преминаването към петдневна работна седмица е важно мероприятие за облекчаване на женския труг⁹. Наред с това, се подчертава, че е необходимо да се въведе гъвкав режим на работа и, на първо място, за майките.

Предлага се и по-широко *да се прилагат удобни за жените и особено за майките режими на работа*, а именно: сезонна работа, работа през ден или през определени дни на седмицата, непълен работен ден, почасова работа, установяване продължителност на работни ден по договореност и т. н., което би позволило да се въвлекат в производството по-широк контингент жени от всички възрастови групи, в т. ч. и пенсионерки. Предлага се също да се предостави възможност на жените майки по тяхно желание да преминават на *непълен работен ден, считайки го за стаж на пълен работен ден* в съответствие с действащото законодателство. С други думи, по-широкото включване на жените в икономическия и обществения живот се свързва с предоставянето на повече социални придобивки за жените, някои от които на практика водят до ограничаване възможностите на жените за професионална кариера и развитие, а не до включването на мъжете в отглеждането и възпитанието на децата и в труда в домакинството. Така на практика продължава да се поддържа тезата, че платеният труд е за мъжете, а за жените – неплатения и като допълнение към него те получават и по-широки възможности за включване в платения труд.

Във връзка с особеностите на женския организъм се счита, че е необходимо постоянно да се изследва степента на натовареност, на интензивност на труда, а също и възможното вредно въздействие на производствата. На тази основа периодично да се преразглежда и допълва списъкът с онези видове работи, където се забранява използването на женски труд. Да се състави списък на онези видове дейности и работни места, на които се забранява да работят жени до 45-годишна възраст, особено на бременни жени и кърмачки. Предлага се системно да се дават указания при какви условия на охрана на труда на жените могат да се заемат работни места с една или друга дейност. С това значително се разширява т. нар. „позитивна“ дискриминация и специална закрила на жените.

Заслужава да се отбележи, че се предлага също постепенно да се направи *преоценка на професиите*, считани по традиция за женски, и на база на научни изследвания за трудност, вредност и интензивност на труда да се установи, кои от тях се явяват *подходящи за използване на женски труд*; да се

⁹ Отбелзването на част от текста с шрифт италик е на автора и е направено с цел да се откроят отделни текстове, имащи отношение към основната теза на авторския текст и връзка със съвременните акценти на политики в тази област.

определят също, кои от традиционните мъжки професии в резултат на научно-техническия прогрес стават достъпни и за жените.

За професиите, свързани с вредно въздействие върху здравето, се предлага да се определят пределни граници за работа в тях, при достигането на които жените да се пренасочват на друга подходяща работа.

Обръща се внимание и на необходимостта от осъществяване на последователна работа за по-нататъшно повишаване на образователното равнище и производствената квалификация на жените. За целта се препоръчва да се използват възможностите, които създава преструктурирането на образователната система в страната и преди всичко *въвеждането на всеобщо средно образование* (идея, която за съжаление не се реализира, а днес и не се поставя). При разработването на системата за професионална ориентация се предлага да се обърне особено внимание на повишаването на общата и професионалната култура на момичетата.

На този етап се обръща и специално внимание на жените в селското стопанство и другите икономически сектори. Посочва се, че е необходимо да се провежда последователна политика за повишаване равнището на образование на жените, работещи в селското стопанство, промишлеността и обслужващата сфера.

При планиране приема на студенти във ВУЗ се предлага *да се определят правилни пропорции между момичетата и момчетата*, като се отчитат потребностите на страната и политиката за активно включване на жените във всички видове обществена дейност. Отбелязва се и необходимостта да се постигне тяхното по-високо участие в следдипломната квалификация¹⁰. За развитието на следдипломната квалификация се препоръчва при по-нататъшното усъвършенстване и разширяване на системата на квалификация в максимална степен да се отчитат особеностите на жените и да се съдейства за овладяването на нови професии от тях.

На ръководителите на предприятия и други организации се препоръчва да създават всички условия, за да участват жените по-широко в различните форми за придобиване и за повишаване на квалификацията в обучение с отърване от производството, особено *в такива негови форми, които са съвместими с техните задължения по отношение на семейството*, като например да се организират курсове за повишаване на квалификацията, на които по желание могат да се обучават жени, които са в отпуск за отглеждане на децата.

Предлага се да се провеждат курсове за квалификация на домакините, които могат да се привлекат за участие в общественото производство в зависимост

¹⁰ Пак там, с. 15.

от потребностите от работна сила в районите по местоживееене, както и свое-временно да се приемат мерки за преквалификация на жените в съответствие с изменението на отрасловата структура на работната сила. Отбележва се също, че съвременните методи на производство в селското стопанство, появата на много нови професии и отрасъли изискват бързо повишаване на квалификацията.

Политиката за широко включване на жените в образованието и икономиката се съпровожда и с насърчаване на тяхното включване в управление-то, без да е поставяна целта то да бъде равно на това на мъжете, а по-скоро на принципа на представителността. Самото наличие на жени в местното и в централното управление, в ръководството на предприятията се считаше за постижение, независимо че на практика те не могат да оказват реално влияние за провежданите политики, когато дълт им е незначителен.

В обхвата на политиката за развитието на жените се включваше и създаването на национална правителствена институция¹¹ на жените с разгърната регионална структура, в чийто обсег на дейности се включваха и въпросите на семейството и децата.

Заключение

Годините на Втората световна война и десетилетието след нея са изключително забележителни за развитието на жените, за включването им в обществения живот чрез достъпа до платена заетост и образование. Можем да отбележим процес на удължаване във времето и пространството на труда на жените, защото към традиционно отредения им труд в домакинството/ семейството се добавя и трудът извън дома, платеният, професионалният труд. От друга страна, последният доведе до масовото включване на поддържащите в образованието, до участие на жените в обществения живот, управлението, до икономическа самостоятелност и лични доходи, до развитие на жените. Всичко това има и своята цена – натоварване на жените с труд, ограничаване на свободното и личното време.

Платеният труд, както и образованието, са смесени от участието на мъже и жени. Много бързо във времето те се поделиха в количествен аспект; участието на жените стана необратимо. Мъжете приеха това смесване, поделянето на платения труд. Но такава промяна не се случи в домашния труд. Той си остана предимно за жените или промените тук са много бавни и незабележими. Така жените плащат висока цена за възможностите си за развитие,

¹¹ Комитет на българските жени.

участието в платения труда, достъпа до образование и професионална кариера. Правените досега опити за промяна в това отношение, за съчетаването, допълването, за оптимизирането на това смесване и удължаване на труда за жените, както през 70-те години на миналия век, така и през последните години, като част от политиките на ЕС за съвместяване на професионалния и семейния живот, имат скромни резултати.

Наблюдаваните различия и до днес в икономическата активност, заетостта, заплащането, професионалната кариера имат завидна устойчивост. Развитието на икономиката, нейното преструктуриране и потребностите ѝ от труд на практика все още води до заключението, че днес икономиката, обществото, не могат без труда на жените, но много често това се приема като допълнение към мъжкия труд – когато той не е достатъчен, когато в някои дейности и професии той не е престижен или добре заплатен. Заетостта на жените е много повече зависима от циклични колебания в развитието на икономиката, отколкото тази на мъжете, както при икономически подем, така и при кризи. Жените са и в ролята на резерв за икономиката – за заместване на мъжете, които са заминали на война или се включват във военни и други спасителни операции; за попълване на увеличените потребности от работна сила на бързо развиващата се икономика; за намаляване на числеността или цената на труда в условия на кризи.

Двадесети век, и особено неговата втора половина, създадоха правни и политически предпоставки за еманципация и развитие на жените, за включване във всички области на обществения живот. Началото на новото хилядолетие започна с политики и стратегии на международно, европейско и национално равнище за равноправие на двата пола, за постигане на равнопоставеност и равни възможности във всички области, за установяване на равновесие, балансираност между мъжете и жените както в заетостта, на пазара на труда, така и в семейния живот. В много по-значителна степен се достигна до разбирането, че за постигането на това равновесие, за реализирането на равните права за всички, в т. ч. и на жените, е възможно само при постигане на обществено разбиране, на споделянето на тези ценности на демокрацията от всички, от наличието на своеобразен обществен договор за това. Не по-малко важна област за постигане на равенство между двата пола остава частната сфера, домът, семейството. За жените на практика не е възможно равенството в обществения живот, на пазара на труда и в заетостта, ако джендър равновесието отсъства в частната сфера, в която много често религиозни и други традиции налагат силен зависимост на жените, ограничаване на техния избор, на възможностите им за развитие. За това са необходими и повече изследвания и дебати в обществото. Значима остава ролята на образованието и на неправителствените организации.

Библиография:

- Владимирова, К. Икономика на труда. Второ преработено и допълнено издание. София, „Ciela“, 2009.
- Владимирова, К. Преходът на България към пазарна икономика и европейска интеграция: смяна на политиките от „еманципация“ и развитие на жените към „равни възможности“ за жените и мъжете. – В: Пол и преход. София, Център за изследвания и политики за жените, 2007, с. 27 – 61.
- Владимирова, К. Времето за труд и заетостта по пол. – В: Трудът и неговата защита през 21 век. София, Стопанство, 2003.
- Владимирова, К. Промените в заетостта по пол в България: традиции и нови предизвикателства. – Панорама на труда, бр. 5, 2004, с. 32 – 44.
- Владимирова, К. Работното време и заетостта по пол. Социални и икономически предизвикателства“. – Население, кн. 1 – 2, 2003.
- Владимирова, К. (ред.). Труд, заетост и безработица. Жените на пазара на труда. София, Стопанство, 2000.
- Владимирова, К. Политиките за заетост и равнопоставеността на мъжете и жените. – В: Национални и регионални измерения на политиките на Европейския съюз за развитие и заетост. Новите предизвикателства, свързани със заетостта и пазарите на труда. София, Ciela, 2011, с. 277 – 343.
- Десети конгрес на Българската комунистическа партия. Програма на Българска-та комунистическа партия. София, Партиздат, 1971.
- Димитров, Г. Политически отчет на ЦК на БРП(к) пред Петия конгрес на партията. С., Партиздат, 1974.
- За повишаване ролята на жените в строителството на развитото социалистическо общество“. Решение на Политбюро на ЦК на БКП от 6 март 1973 г. София, София-прес, 1973.
- Критичен речник на феминизма. София, Център за изследвания и политики за жените, 2010.
- Vladimirova K. Les femmes bulgares: de „emancipation“ proclamee a „l'égalité des chances. – In: L'autonomie des femmes en question. Antifeminismes et resistances en Amerique et en Europe. Sous la dir. de J.Trat, D. Lamoureux, R. Pfefferkom. Paris, L'Harmatan, 2006, p.133 – 148.
- Vladimirova K. La mixite au travail. Traditions et changements en Bulgarie. – In: Democratie participative et developpement communautaire, Echidistante, Revue de culture et sciences, Institutul European, 2009, p. 115 – 130.
- Vladimirova K. Travail et genre en Bulgarie. – In: Travail et rapports sociaux de sexe. Paris, L'Harmattan, 2010, p. 179 – 182.

ПРЕОДОЛЯВАНЕТО НА ПОЛА ПРЕЗ ПЪРВОТО ДЕСЕТИЛЕТИЕ СЛЕД 9 СЕПТЕМВРИ 1944 г. – УТОПИЧНАТА КУЛМИНАЦИЯ НА МАРКСИСТКИЯ ФЕМИНИЗЪМ

Гергана Попова

На 13 октомври 1944 г. – малко повече от месец след 9 септември – една от първите законови инициативи на народната власт е приемането на *Наредба-закон за изравняване правата на лицата от двата пола*, която предоставя на лицата от двата пола равни права във всички области на стопанския, държавен, културен и обществено-политически живот¹. Този нормативен документ поставя неочеквано бърз и решаващ завършек на борбите на българските жени за равноправие, датиращи от Освобождението до 9 септември 1944 г. От друга страна, преждевременното прекъсване на прогресисткия еманципаторски вектор, очертан от техните усилия, изглежда задава нулевата точка на един нееднозначен исторически процес, в който всяка стъпка към пълното и реално еманципиране на жените по комунистически модел подрива все по-дълбоко тяхната женственост.

„Женският въпрос“ съществува социалистическото движение от самото му зараждане², дори в известен смисъл нерядко го снабдява с нужните политически убедителни аргументи. В текстовете на Маркс и Енгелс жените присъстват не само като особено покъртителна илюстрация на нечовешките трудови условия в буржоазното общество³, но и в качеството си на обект

¹ Наредбата е подписана от новоназначените регенти Цвятко Бобошевски, Венелин Ганев и Тодор Павлов и е публикувана в „Държавен вестник“, бр. 227/1944.

² „Общественият прогрес може да бъде точно измерен по обществения прогрес на прекрасния пол (включително и грозните)“. Маркс, К. Писмо до Лудвиг Кугелман. – В: Маркс, Енгелс, Ленин. За жената и семейството. София, Издателство на Отечествения фронт, 1978, с. 92; „...във всяко общество степента на освобождение на жената е естествено мерило за общественото освобождение“. Енгелс, Фр. Развитие на социализма от утопия в наука. Пак там, с. 92.

³ Виж Енгелс, Фр. Положението на работническата класа в Англия. Пак там, с. 21; Маркс, К. Запис на речта на Карл Маркс за последиците от прилагане на машините при капитализма. Пак там, с. 36.

на двойно потисничество – класово и полово. На първо място, жената бива експлоатирана в семейството, редуциращо я до инструмент за раждане и отглеждане на деца. „Първото разделение на труда е това между мъжа и жената за създаване на деца“⁴ аксиоматично предпоставя „Немската идеология“, а в „Произход на семейството, частната собственост и държавата“ Енгелс допълва: „И днес мога да добавя: първата класова противоположност, която се проявява в историята, съвпада с антагонизма между мъжа и жената в еднобрачието, а първото класово потисничество е това на женския пол от мъжкия“⁵. Върху тези първични форми на класово-полова експлоатация на жената се надграждат социалните й ограничения – формалностите на развода, непризнаването на извънбрачните деца, неравноправието при унаследяване, невъзможността да упражнява избрана от нея професия и т. н.

Въпреки отчетливо „феминистичния“ си анализ на половия антагонизъм, Маркс и Енгелс упорито настояват за включване на жените в общите работнически и социалистически секции, отхвърляйки идеите за обособяване на автономно женско движение. Този парадокс намира безпроблемното си разрешение в диалектически опосредстващата система на привидно несъвместими противоречия. Действително, жената е подложена на системна експлоатация в семейството, но именно пролетарското семейство свежда подобно потисничество до минимум, тъй като работничката отдавна е изоставила домакинските си задължения, за да се труди във фабриките заедно със своя съпруг⁶. Ако сред заможните класи мъжът печели средства и така гарантира своето надмощие в семейството, то в брачния съюз между пролетари и двамата съпрузи работят и печелят наравно. Там липсва и собствеността, запазването на която Енгелс разпознава като определящо условие за възникване на буржоазната моногамия и мъжкото господство. Затова, според неговите предвиждания, след обобществяване на средствата на производство и премахването на класовата експлоатация жените ще добият равноправие върху усъвършенствания еталон на пролетарското семейство.

От Маркс-Енгеловите рефлексии по „женския въпрос“ идеологът на съветската революция Ленин наследява както съзнанието за необходимостта от премахване на домакинските задължения на жената като единствена основа за пълното й освобождение, така и отрицанието на самостоятелното феми-

⁴ Маркс, К., Енгелс, Фр. Немска идеология. – В: Маркс, К., Енгелс, Фр. Съчинения. Т. 3. София, Партизидат, 1979.

⁵ Енгелс, Фр. Произход на семейството, частната собственост и държавата. София, Партизидат, 1975, с. 58.

⁶ Пак там, с. 64 – 66, Виж също: Немска идеология, с. 165 – 167.

нистко движение. Въпреки известни разногласия в средите на комунистическите активист(ки), след социалистическия конгрес в Шутгарт Ленин безапелационно обобщава, че в кампанията за избирателни права на жените (едно от основните искания на феминистките движения от периода) трябва да се отстояват единствено принципите на социализма⁷. Още през 1914 г. в писмо до Инеса Арманд по повод на подготвяна от нея брошура върху пролетарските възгледи по женския въпрос Ленин настоява да се извади искането за „свобода на любовта“ от списъка на другите пролетарски искания. Според него това е не работническо, а буржоазно желание, създаващо възможност за многострани тълкувания като търсене на свобода за изневери и освобождение от раждането и отглеждането на деца. Сред действително важните женски проблеми той поставя постигането на свобода от материално-финансови сметки в любовта и от материални грижи; от религиозни и социални предразсъдъци; от забраната за търсене на бащата и от други ограничения на закона, съда и полицията⁸.

След победата на Октомврийската революция класовата солидарност на жените с половия враг е възнаградена и промененото им положение дава пореден довод на Владимир Иlich в пропагандната му борба с капиталистическия свят: „Вземете положението на жената. Нито една демократична партия в света, нито в една от най-напредналите буржоазни републики за десетки години не е направила в това отношение и стотна част от това, което ние направихме още през първата година на нашата власт. Ние не оставихме в историческия смисъл на думата камък върху камък от подлите закони за неравноправието на жената, за ограничението на развода, за гнусните формалности, с които е свързан, за непризнаването на извънбрачните деца, за издирване на техните бащи и пр.“⁹.

Гордостта на комунистическия лидер изглежда оправдана – веднага след революцията първата социалистическа държава премахва набелязаните от времето на Маркс и Енгелс основи на женското неравноправие: на жените се предоставят равни права с мъжете, легализират се разводите, излизат наредби за признаване на извънбрачните деца и за издирване на техните

⁷ Ленин, Вл.. Международният социалистически конгрес в Шутгарт. – В: Маркс, Енгелс, Ленин, Цит. съч., с. 107.

⁸ Ленин, Вл.. До Инеса Арманд. – В: Ленин, Вл. Съчинения. Т. 49. София, Партиздат, с. 50 – 51.

⁹ Ленин, Вл. Великият почин. – В: Ленин, Вл. Мисли и афоризми. София, Партиздат, 1974, с. 176 – 177. Виж също: Ленин, Вл. По случай четвъртата годишнина на Октомврийската революция. Пак там, с. 117; Ленин, Вл. Реч пред I Всеруски конгрес на работничките. – В: Ленин, Вл. Пак там, с. 255.

башци. На второ място, юридическите изменения не изчерпват мероприятията на съветската власт – пред нея Ленин поставя непосредствената задача за освобождаване на работничките от тяхната домашна ангажираност и осигуряване на условия за участието им в обществения и политически живот¹⁰.

Внезапно изведени от привичните им занимания в хода на социалистическата модернизация, жените навлизат в политиката, в производството, дори в създадените милиционерски отряди и тази тезисна активност твърде скоро показва обратната си страна. Форсираното им и радикално освобождение изглежда рискува да премине в своята крайност, в състоянието на някакво totally нравствено разкрепощаване, неограничено развихряне на страсти и свободни отношения. Наред с революционния хаос, двусмислението изказвания на Маркс и Енгелс за общност на жените и унищожаване на семейството създават благоприятната идеологическа среда за развитието на подобни явления.

„Но и в положението на жените, на всички жени, ще настъпи значителна промяна... Грижата за децата и тяхното възпитание ще стане обществена работа; обществото ще се грижи еднакво за всички деца, брачни и извънбрачни. С това ще отпадне тревогата за „последиците“, която образува днес най-съществения обществен – морален и икономически – момент, спъващ момичето да се отдае без страх и опасения на любимия мъж. Не ще ли бъде това достатъчна причина за постепенно развитие на по-свободни полови сношения, а заедно с това и на слизходително обществено мнение за моминска чест и женски свяй?“¹¹.

Каквото и да си е представял Енгелс под „свободни полови сношения“, речите и трудовете на по-късните комунистически идеолози мълчаливо отбягват този деликатен аспект на социалистическото визионерство, предлагайки неговия антипод. В „Спомени за Ленин“ Клара Цеткин цитира следреволюционното мнение на Владимир Илич по повод половия живот на младежите, оприличен от съветския лидер на публичен дом: „...Макар далеч да не съм мрачен аскет, но т. нар. „нов полов живот“ на младежта – а често пъти и на възрастните – доста пъти ми изглежда чисто буржоазен, изглежда ми разновидност на добър публичен дом. Всичко това няма нищо общо със свободната любов, както ние комунистите я разбираме.“

¹⁰ Ленин, Вл. За задачите на женското работническо движение в Съветската република. – В: Ленин, Вл. Мисли и афоризми, с. 252; Ленин, Вл. Великият почин. Пак там, с. 254 – 255; Ленин, Вл. По случай Международния ден на работничките. Пак там, с. 252 – 253.

¹¹ Енгелс, Фр. Произход на семейството, частната собственост и държавата, с. 69.

Вие, разбира се, знаете знаменитата теория, че в комунистическото общество да задоволиш половините си стремежи и нуждите от любов било също така просто и незначително както да изпиеш чаша вода... Аз смятам, че знаменитата теория за чашата вода съвсем не е марксическа, че при това е антиобществена...¹² Въпреки симптоматичното прибягване към Маркс, радикалните и очевидно възприети като утопични визии за разрушаване на семейството биват своевременно ревизирани от по-късните социалистически идеолози. По подобен начин, наред с възраждането на семейния морал, центростремителната гледна точка на една вече управляваща партия налага съществени корекции и върху дореволюционните утопично-социалистически възгледи по „женския въпрос“. Заложенията в трудовете на Маркс и особено на Енгелс единен освободителен „проженски“ дискурс при Ленин се разграничава вече в две автономни парадигми – яростно прокарваната дейност по премахване на „домакинските окови“ е съпроводена с обратнопропорционалната и стагнация на женската сексуалност и тази гледна точка задълго ще формира доминиращите идеологически нагласи за мястото на жената в социалистическото общество и нейните легитимни поведенчески модуси.

У нас след 9 септември 1944 г. те се налагат чрез буквально заимстване на концептуалния и практически модел от страната на победилия социализъм. Член 72 от новата „Димитровска“ конституция утвърждава равноправието на жените във всички сфери на социалния и политически живот¹³, но – както в Съветска Русия – женската еманципация не остава нито на ниво формален юридически казус, нито моментно разтърсва пространството като ексклузивна новина със сензационен привкус. От нормативните документи до създаването на все по-разнострани трудови и обществени ангажименти, от привилегиите и наградите до задействането на пропагандната медийна машина – всички техники за организиране на общественото съзнание и практика са систематично вкарани в тази историческа инициатива.

Веднага след 9 септември вестниците и списанията са буквально залети от образите на бригадирки, стругарки, звеноводки, комбайнерки, тъкачки, жени във военни униформи и т. н., които освен около традиционния шивашки стан, изпълняват своя социалистически дълг до и в доскоро заеманите единствено от мъже трактори, комбайни, стругове и други подобни съоръжения. Жените се впускат в традиционните професии за мъже, поста-

¹² Цеткин, Кл. Из „Спомени за Ленин“. – В: Маркс, Енгелс, Ленин, За жената и семейството, с. 200 – 201.

¹³ Конституция на НРБ. София, Държавна печатница, 1949, глава VIII, чл. 72.

вяйки под въпрос доминантната им функция не само в тях, но и рамките на личните отношения и семейство. Вестниците артикулират поредица еманципаторски архетипи: героични – на крехкото младо момиче, посрещнато с недоверие от опитните работници, което скоро демонстрира воля и знания в тежка ситуация и извоюва уважението на своите разказани колеги; просветителски – на селската девойка, която преодолява всички трудности, включително консерватизма на своята среда, за да учи или работи според повелите на новото време; екзистенциални – на политически или професионално активната семейна жена, която с цената на тежка вътрешна борба избира да следва партийните задачи пред желанията на своя патриархален, негативно настроен към нарасналата й социална роля съпруг. Последните са често срещан диадемичен продукт и най-вероятно отговарят на консервативния отпор, който в първите години след 9 септември оказват редица отстояващи мъжествеността си елементи, за чиято численост свидетелстват бързите пропагандни акции на властта: „Не може да бъде достоен и културен мъж онзи, който се отнася към жената като с предмет за домашно употребление. Не може да бъде културен оня мъж, който има ориенталски дух към жената, който стои на нивото на онези турци, които са имали хареми“¹⁴ – резюмира проблемите на резистиращата патриархалност Георги Димитров в писмо от 5 август 1946 г. до делегатките на Първия конгрес на Българския народен женски съюз.

Неговата рецепта за принудително окултуряване дава тон на почти ежедневни репортажи и разкази, прицелени в този тип антиеманципаторски анахронизми, предначертавайки съдбата им в две основни линии. Първата е на „идеологически катарзис“ – реакционният индивид, жертва на консервативно възпитание и предразсъдъци осъзнава заблужденията на мъжката си себичност и от момента на проглеждане се превръща не в пречка, а в опора на своята съпруга в нейните трудови усилия. При втората – реакционният индивид продължава да упорства в налагането на своето мъжко съзнание и поведение; деградира, пропива се и се изпокарва с другарите, колегите и съседите си, чийто подигравки го съпровождат по пътя към „задния двор на историята“.

Българските жени са обречени на еманципация и нито регресивните явления, нито сътресенията от личен характер, нито дори собствените им желания имат силата да възпрепятстват приложението на партийната про-

¹⁴ Димитров, Г. Българската жена завоюва почетно място в нашата страна. – В: Димитров, Г. За жената работничка. София, Профиздат, 1972, с. 78 – 79; Виж още: Димитров, Г. Жените са огромна сила. Так там, с. 65 – 66.

грама по квотното им включване в професионалния, социален и политически живот. Тази постоянно актуализирана програма има своето неизменно присъствие по страниците на печата, детерминирайки съдържателните му специфики. Обичайните рубрики на типично женските страници и издания – мода, рецепти, майчинство, съвети за красота, любовни разкази и истории и др. – вече са до голяма степен изтласкани¹⁵ и в новата тематична линия години наред единствен достоен обект на почти всеки „женски“ материал ще бъде този на жената в работно облекло, жената ударничка, извършваща трудови подвиги.

„...Трета седмица вече Петкана Стоименова работи на 16 стана. Тя се провира между становете, минава от един на друг. Нейното зорко око не изпуска нито една нередност, която ловките ѝ пръсти изправят. 14 години от живота ѝ с малки прекъсвания са свързани с тия машини. В ония години и по-млада е била, и не ѝ е тежала грижата за деца и дом, но никога не е горяла с такава треска за повече машини, за увеличение на производството, както сега. – „Минах на 8 стана, после на 12, но все нещо съм неспокойна, недоволна, искам още и още... Никога не чакам да стане 6 часа, все ми се иска да изпреваря“¹⁶.

„Бял прашец като сняг е полепнал по косите и клепачите и лицата без грим – напрегнати, бледи и сериозни говорят само едно – ние ще увеличим производството, ще надминем нормите, ще възстановим опустошеното ни стопанство“¹⁷.

С годините възпяването на трудовия героизъм върви към откриване на нови жанрови решения за сметка на поизчерпаната вече репортажна и публицистична форма. „Както „звездата със своята орбита“ съвременната българска девойка е свързана със строителството на българското социалистическо общество“ – поетично заявява Минчо Семов, макар и в един късен текст от 60-те години¹⁸, а пропагандната вълна достига комичната си крайност в публикуваните в продължение на няколко броя на „Жената днес“ вариации на народни песни: „Жетварска песен“, „Иван на майка думаше“, „Радка звеноводка“:

¹⁵ Все пак известно изключение представлява редактираното от Рада Тодорова списание „Жената днес“, където пропагандните статии за „героините в труда“ съжителстват с рецепти за бебешки храни, за отглеждане на деца, съвети за щастлив семеен живот, кройки за дрехи и др.

¹⁶ Бояджиева, Д. Да бъдеш първи. – Жената днес, бр. 3 – 4, 1946/47, с. 10 – 11.

¹⁷ Станчева, П. Напред към трудови завоевания. – Жената днес, бр.5, 1946/47, с. 8 – 9.

¹⁸ Семов, М. Съвременната българска девойка. София: Народна младеж, 1967, с. 7.

*Радке ле, звеноводке ле
(текст Иван Василев)*

Радке ле, звеноводке ле
Радке ле, цвете алено -
рано звеното да дигнеш,
рано на нива да иде.

Че ти се кани Милкана,
Милкана долнокрайченка,
да жъне, да ви наджъне,
знамето да ви отнеме.

Байньо лъо, бригадиръо лъо,
на нашата първа бригада
нека се Милка заканва
рано на нива да иде.

Ний сме се клетва заклели
дения и ноща да жънем,
доде ми жътва не мине
на село да се не върнем.

Кой ще се еме, наеме
да жъне, да ни наджъне,
знамето да ни отнеме,
знамето с петольчката¹⁹.

Ако се вярва на този дискурсивен фон, за малко повече от десетилетие статусът на жената, според всички определящи го параметри – социални, професионални, екзистенциални, политически – е силно променен. Превъръщането на вчерашните селянки в днешни комбайнери, трактористки и звеноводки, на шивачките и тъкачките в строителки, стругарки и кранистки, на домакините в счетоводителки, технолози и инженери – това на пръв поглед безразборно и безсмислено нахлува на жените в мъжките професии всъщност отговаря на органично-комунистическите пластове в проекта за

¹⁹ Василев, Ив. Радка звеноводка. – Жената днес, бр.6, 1952, с. 11.

изграждане на социалистическо общество. Неговата цел е не само сложната таксономия на разнообразните видове жени – пролетарката, интелектуалката, домакинята, актрисата, дамата, селянката, куртизанката, кокетката и т. н. – да бъде редуцирана до семейната жена работничка, но и самата тя да се изравни или по-скоро слее с мъжа в един универсален трудов субект, който постепенно се лишава от своите отличителни полови характеристики:

1. *Външи*. Жената е превърната в другарка на мъжа, но онтологията на другарството предполага общността на духовни интереси пред ирационалността на влечението; индиректната връзка, оправдана от общото отношение към по-висша цел, пред самодостатъчността на любовната близост; стоещето винаги „до“, а не „срещу“ в приумиците на еротичната игра. Така от социалистическата жена са снети всички белези на нейната женственост; присъщата ѝ роля на „обект на желание“ като възможен женски поведенчески и реализационен модус е заличена изцяло в първото десетилетие след 9 септември. Връзката между женската привлекателност и успеха, между красотата и популярността се разкъсва и на тези женски атрибути се гледа в най-добрния случай подозрително поради опасното им отношение с желанието, с покварата, с лекия живот и безделието. В този смисъл, въпреки модернистичния си патос, социализмът черпи символни ресурси от традиционната представа за скромността, трудолюбието и почтеността на българската девойка.

Асортиментът от дрехи след войната и без това не е особено богат, но най-вече партийното възмущение от добре облечените буржоазни дами с елегантни прически и маникюр възспира жените от грижата за външността им. Борбеният, аскетичен дух на строителката на социализма е визуално предаден от „напрегнатите, сериозни лица“, развлечените дрехи и сплетените на плитки или в строг кок коси, които изразяват пълна неангажираност към еротичните и хедонистични импулиси на тялото. Отрязана е цяла тематична гама от традиционно женски интереси: розовите романи, любовните притури към списанията, рецептите за красота са изместени от героичните трудови репортажи. Козметиката е изключена от употреба; за мода въобще не се говори дори в пейоративен план – редките изключения я възприемат като капиталистическа глезотия, форма без съдържание, адекватна на празната същност на своите потребители²⁰. Българските девойки, които се увличат по

²⁰ Тук отново трябва да се споменат като изключение публикуваните в сп. „Жената днес“ доста елегантни кройки за дрехи, които влизат в сериозно противоречие с иначе безформените облекла, в които са снимани трудаещите се жени по страниците и кориците на списанието. Тези кройки мъчливо присъстват на последните страници на списанието, въпреки иначе почти пълното заличаване на модата като тема, въпреки

нея и отделят внимание на външния си вид за сметка на трудовата активност, са заклеймени с определението „зози“ и набързо изпратени в лагери или трудово мобилизиирани.

Партийни функционерки от ранга на Цола Драгойчева и др. въпълъщават висшия комунистически идеал за жена, която доказва идеологическата си преданост в саможертвата на битките заедно със своите мъже другари, изравнена напълно с тях. Но тъй като тези митологични жени героини са относително малко на брой, от една страна, и стоят неизказано високо в иерархичната стълбица на комунизма, от друга, те могат да служат единствено като недостижим идеал, но не и като масово постижим образец. Затова парадигматичният образ на комунистическата „боркиня“ е донякъде смекчен от мирния му аналог на героинята „на трудовия фронт“.

Тогава, експанзивно налаганата в дискурсивните описания, в медиите и плакатите, идеална женска образност е тази на тъкачката в синя престиилка, на работничката с гашеризон и каска, на бригадирката в безформена дебела рокля и забрадка, на момичета, които „еднакви във ватенките и панталоните“ се сливат помежду си и с мъжете.

2. Традиционни. Независимо дали става дума за културно или биологически обусловен феномен, исторически жената пребивава в скритото пространство на дома, маркирано с безспорния приоритет на екзистенциално-интимните отрязъци от частната сфера над обществения дълг. След 9 септември тази аксиоматична женска перспектива се концептуализира в крайно вариативен идеологически контекст: от една страна, като неизказано отстъпление към буржоазната етика се поставя ригористично ударение върху семейните ценности и морал, от друга, социалните ангажименти налагат категоричната си доминация над личния живот. Мъжете са принудени да се примирят с издигането на своите жени от домакини в другарки, дори майчинството в първите години след 9 септември губи традиционната си значимост.

Трудовите жени са представяни като любящи и грижливи майки, но в очерците за тях се акцентира върху трудовите успехи, върху отдаността на работата и социалистическото общество. Децата минават на заден план, майките им с гордост споменават как за тях няма „майчина радост“, как децата им растат и се възпитават в детски домове от сутрин до вечер, почти без тяхно участие: „За преданата на народното дело борки-

ки негативното идеологизирано говорене за нея и дори въпреки някои периодични репресивни акции срещу прекомерно увлечените по нея момичета, заклеймени с определенията „зози“, „жени с нетрудови доходи“ и т. н.

ня“ – пише Рада Тодорова – „няма личен живот, няма майчина радост“²¹. Разбира се, децата са обща социалистическа собственост и от тази гледна точка отрастването им в детски домове и градини е закономерно и целесъобразно, но има и друг момент – прекомерната грижа за тях би изглеждала крачка назад по отношение на еманципацията на българката, би я отклонило от изпълнението на нейните партийни и професионални задачи, би я върнало във времето на домакинската работа и отдаването на „естествените“, непосредствени привързаности към децата и семейството.

3. *Физиологически*. Жените са включени в отрасли на производството, които са непригодни за тях поради чисто анатомичната им конструкция. Икономическият критерий не може да даде прагматично оправдание на този процес, доколкото стругарството, металната промишленост, командването на подемници и бетонобъркачки, тегленето на „скрепери и булдозери“ представлява дейност, в която използването на мъжка сила осигурява далеч по-висока производителност на труда. Действително, общата трудова повинност не означава, че жените масово са изпратени единствено в тежката промишленост. Като прави средното и висше образование достъпно за момичетата, социалистическата власт им предоставя сериозни възможности за реализация в творчески и интелектуални области, преди слабо достъпни за тях. Това обаче не отменя факта – първо, че множество жени наистина присъстват в неадекватни на физическите им способности сфери от производството, и, второ, че огромно количество идеологически ресурси са хвърлени в опита за оправдание на това присъствие. Сякаш количеството време и усилия, вложени в труда на жената, са най-верният показател за здравината и силата на нейния комунистически дух, за нейната жертвоготовност.

В този смисъл универсализирането на труда в опита за заличаване на половите различия локализира една специфична дори и за социалистическото общество област, в която идеологическият фактор осъществява не просто традиционното си надмощие над другите социално-структурни компоненти, но и за близо десетилетие успешно трангресира определените от природата граници.

²¹ Тодорова, Р. За преданата на народното дело боркиня няма личен живот, няма майчина радост. –Жената днес, бр.5, 1946/47, с. 1.

Библиография:

- Бояджиева, Дарина. Да бъдеш първи. – Жената днес, бр. 3 – 4, 1946 – 47, с. 10 – 11.
- Василев, Ив. Радка звеноводка. – Жената днес, бр. 6, 1952, с. 11.
- Димитров, Георги. За жената работничка. София, Профиздат, 1972.
- Енгелс, Фридрих. Произход на семейството, частната собственост и държавата. София, Партизидат, 1975.
- За още по-смело издигане на жените на ръководна работа. Редакционна статия. – Работническо дело, 12.01.1951.
- Киранова, Цв. Активни строителки на социализма и боркини за мир. – Работническо дело, 08.03.1955.
- Колбановски, В. За любовта, брака и семейството в социалистическото общество. – Младеж, бр. 11, 1951, с. 28 – 41.
- Конституция на НРБ. София, Държавна печатница, 1949, глава VIII, чл. 72.
- Ленин, Владимир Илич. Мисли и афоризми. София, Партизидат, 1974.
- Ленин, Владимир Илич. До Инес Арманд. – В: Съчинения. Т. 49. София, Партизидат, с. 50 – 51.
- Маркс, К., Енгелс, Фр., Ленин. Вл. Илич. За жената и семейството. София, Издателство на Отечествения фронт, 1978.
- Маркс, Карл, Енгелс, Фридрих. Немска идеология. – В: Маркс, Карл, Енгелс, Фридрих. Съчинения. Т. III. София, Партизидат, 1979.
- Найденов, Г. Буржоазната поквара сред младежта. – Младеж, бр. 1, 1948, с. 3 – 8.
- Наредба-закон за изравняване правата на лицата от двата пола. – Държавен вестник, бр. 227, 1944.
- Само за 1948 нашите славни работнички изльчиха нови 115 ударнички, носителки на „Народния орден на труда“. Редакционна статия. – Работническо дело, 27.05.1947.
- Семов, Минчо. Съвременната българска девойка. София: Народна младеж, 1967.
- Станчева, Паулина. Напред към трудови завоевания. – Жената днес, бр. 5, 1946 – 47, с. 8 – 9.
- Тодорова, Рада. За преданата на народното дело боркиня няма личен живот, няма майчина радост. – Жената днес, бр. 5, 1946 – 47, с. 1.
- Трудещите се български жени навлязоха в много нови професии като металната промишленост, като стругарки, трактористки и пр. – Работническо дело, 08.03.1951.

СОЦ-ЖЕНСТВЕНОСТИ И СОЦ-МЪЖЕСТВЕНОСТИ: ГЕРОИ И СИМУЛАЦИИ

Ралица Мухарска

Социализъм и героизъм

Важността на героичността като елемент в доминантните дискурси на социализма като че ли не подлежи на съмнение. Нещо повече, героят, героиката, героичността са дотолкова приети за даденост и причината за това натрапчиво дискурсивно присъствие – идеологическата индоктринация на населението – изглежда толкова очевидна, че много неща в тази тематика имат тенденция да се считат прекалено банални, за да бъдат коментирани. Има някакви втвърдени привичности в говоренето по тези въпроси и те игнорират или, което ми се струва стратегия с дори по-малка продуктивност, клишират джендър измерението. Както се надявам да проличи в този текст, отдалечаването от тях би могло да помогне за намаляване на привидната яснота в тази област.

Тук е важно до се подчертава, че проблемът трябва да бъде разглеждан във взаимодействието на неговите две страни: дискурсивната, т. е. говоренето „отгоре“, и реалната, т. е. действията в резултат или под влиянието на това „спускано по места, сред масите“ говорене. Тази важност идва в голяма степен от дистанцията, която в много случаи си е направо противоречие, между доминантните дискурси и действителността, която те много повече се стремят да създават, отколкото да отразяват.

Много важен елемент от споменатата индоктринация е фактът, че героичността и патетиката в официалното / публичното говорене – след победата на революцията – служат да уверяват трудещите се, че сега, когато са вече „хегемон“, носител на властта в диктатурата на пролетариата, те трябва със силата на ентузиазма да прегълнат една може би дори по-висока отпреди експлоатация. Трудовият героизъм е, така да се каже, въпълъщението, реалността на героичните дискурси. Той трябва да компенсира лошите условия и управленските неумения на новоизграждащата се вместо на базата на професионален, на идеологически подбор овластена група – номенклатурата, за

да се осигурят нужните бързи темпове на индустриализация. Той трябва и да покаже, както на недосязнатите елементи вътре в системата, така и на възприемания като враждебен останал несоциалистически свят, че грешка няма и теоретично замисленият проект работи. Любопитно е, че според марксистката теория това въсъщност би трябало да означава: надстройката е първична, тя „произвежда“ базата, идеологията „създава“ производителността на труда – а и цялата икономика. Тъкмо обратното на азбучния постулат. Това противоречие, макар и централно, не е единствено. Така реториката на героизма служи да се вътляява на масите верният начин на поведение, а проявите на героизъм служат за доказателство, че реториката не е само приказки¹. И този порочен кръг съвсем не е единствен. Общо взето, за мозъчно-промивните пропагандни жестове не е характерна прекалена загриженост да съответстват на реалното положение. Социализът не прави изключение от тоталитарните общества в това отношение. Където няма съответствие, възниква възможност за симулация и тези възможности се използват. Ако нещо, за което се говори, не съществува на практика или не е в желания вид, празнотата се запълва с думи. Ако няма достатъчно героични прояви, те се имитират, герои се произвеждат², пропагандната машина не спира, независимо от действителността. Тя бързо успява да убеди сама себе си, че може да създава действителност: да си спомним идеята за обръщането на сибирските реки на обратно или чудесата, сътворени с малката червена книжка цитати в ръка.

На основните елементи в героичните соц-дискурси и разработваните от тях културни модели съответстват някои постоянно тиражирани наративи:

- несършващите борби, битки и сражения (противопоставянето на лагерите в международен план, вътрешните и външни врагове, оксиморонът „борба за мир“³ и пр.). Те изискват войнствени, борбени, конфронтационни, агресивни начини на говорене. Врагове се търсят и намират навсякъде, революцията е винаги в опасност. Тоталитарната

¹ „Героичните наративи притежават историчност от особен тип – те съхраняват не реалната биография, която от общностна гледна точка е незначителна, а припознатата социална роля на личността, ... която е социално значима“. (Григоров, Григор. Матрици на героичното, с. 15

http://www.ongal.net/editions/Ethnourbana/6Ethnourbana_Grigorov_web.pdf.

² Или, по думите на Тотка Монова, в действие е „централизираното производство на герои и сюжети“. Монова, Тотка. Свободата в квадратни метрии. – Култура, брой 9 (2627), 11 март 2011.

³ Например Валтер Улбрихт нарича Берлинската стена, материалния символ на конфликта между лагерите и Студената война, „утвърждаване на мира от работническата класа“ (БНР – Хоризонт, 13.08.2011).

- параноя трябва да държи населението далече от нормалността – както и от мисленето, които биха го направили по-трудно манипулируемо;
- съответно несвършващата необходимост от саможертви – населението трябва да е съгласно на тях;
 - необходимостта да се преодоляват затрудненията, идващи от неестествеността на продължителното живеене в извънредно положение. Неутралност, нормалност, естественост, ежедневност са модуси на говорене, които се потискат от публичните дискурси;
 - приповдигнатостта на героизма. Сред главните цели на публичното говорене е да се поддържа непрекъснато атмосфера на екстремност, изискваща повишен (идеологически) адреналин.

Подвигът е екстatischno състояние, крайно усилие, максимум стрес. Това състояние е биологически възможно само като моментно – още един факт от действителността, който се налага да бъде преодоляван с идеологически средства, понеже както пропагандната машина, така и реалното производство се нуждаят от трудов героизъм непрекъснато. Екзалтираните дискурси също се нуждаят от герои и героизъм непрекъснато – но те ги и произвеждат: ето още един от порочните кръгове, за които вече стана дума.

В много отношения трудовите герои са като спортистите – и вероятно като тях се пристрастват към адреналина, което може би донякъде обяснява масовото желание да се състезават все повече (е, разбира се, има и чисто материална мотивация, а също и медиино раздуване на това явление). Така за много хора работата става в някакъв смисъл подобна на спорт; трудовият колектив се преживява като отбор, хъс и хазарт очевидно играят сериозна роля и така се захранва с енергия соц-съревнованието⁴. Тъй като Партията оказва натиск за все по-масово участие обаче, на сцената още от самото начало, от бригадата на съветския миньор Алексей Стаханов⁵, се появява

⁴ „По наше време трудът беше велико нещо“, казва Манчева. Найда е една от трите българки, удостоена два пъти – през 1964 г. и 1974 г. – със званието „Герой на социалистическия труд“. „Колкото повече се признаваше и уважаваше нашият труд, толкова повече ние се заразявахме да преизпълняваме нормите, да печелим съревнованията и да бъдем най-добрите“, оживява се тъкачката. Йорданов, Руслан, Павлина Живкова, Калин Първанов. Къде са героите? <http://temanews.com/index.php?p=tema&iid=331&aid=8030>.

⁵ Рекордът на Стаханов: На 30 срещу 31 август 1935 г., подпомаган от други работници, за които по-нататък нищо няма да се спомене, той добива 102 т въглища за 5 ч. и 45 мин. Нормата е 7 т. Успехът му се дължи на подобрена организация на труда, за което той има принос. Дотогава един миньор копае, извозва и укрепва участъка. Стаханов разделя операциите – той копае, други разчистват и извозват, трети укрепват ([Wikipedia.com](https://en.wikipedia.org)).

симулацията – и достига фантастични размери в Мюнхаузеновски почини, обещания и (псевдо)ентусиазъм, който дори се налага да бъде сдържан чрез осмиване и другарска критика. Не може да се отрече, че, като сурогат на отсъстващата пазарна конкуренция, това съревнование работи за известно време: Димитровград е построен, също и Кремиковци, Девня и пр. Впрочем, колкото до обещанията, този реторичен жанр играе особена роля във взаимоотношенията между Партията и народа в контекста на героизма: Партията непрестанно обещава светло бъдеще, а народът – трудови постижения. Погледнато в различен – особено медиен – ракурс, има голяма прилика между спортните и трудовите герои и в изключителната роля, която играят за изграждането на *фасадата* на строя, а поради многобройните несъответствия между фасадата и това, което тя крие, и за утвърждаването и поддържането на двойствеността му. Така действителна и дискурсивна екзалтация се преливат една в друга в изпълнение на партийната повеля за непрестанно (до) казване на „нашите предимства“ и все нови, и нови постижения, реални или медийно-изговорени, в голямото състезание / съревнование / конкуренция с капитализма. Тази екзалтация поставя пред „винтчетата“⁶ изисквания да „бдят“, да поддържат непрестанно едно, в известен смисъл, истерично приводигнато състояние на готовност да се изпълняват заповеди, водещи към трудови подвиги (включително налудничави, разбира се – и до днес насред кв. „Младост“ личат останките на Панчаревския „плавателен канал“, копан в почивните дни от хиляди „доброволно“ закарани там служители на софийските учреждения през 50-те).

При всяка дискусия на героичните дискурси веднага прави впечатление сходството със стереотипните модели на мъжественост: фактът, че мъжествеността се възприема като винаги застрашена и нуждаеща се от защита, необходимостта всеки мъж да е в непрестанна готовност да се бори за доказване на своята лична принадлежност към нея с постъпки толкова поубедителни, колкото по-героични, включително самоналагани ограничения в името на вписването в идентичността и пр. Общите моменти в социализиращите принципи с хегемонната мъжественост навеждат на мисълта, че соц-пропагандата (може би дори не целенасочено, а „по естествен път“) ги заимства от там, за което не липсват сериозни основания: поради тяхната архетипност те са изпитани като въздействие, а психо-социалните механизми на стереотипите и клишетата, върху които почиват, карат хората да престанат да ги осъзнават като външни и да ги приемат за част от своята „същност“.

⁶ За по-младия читател вероятно се налага пояснение, че това е част от легендарната фраза на И. В. Сталин „Всички ние сме винтчета в една машина“.

Така хегемонната мъжественост се включва в основата на соц-обработката на съзнанието и допринася за нейната ефективност със своите автоматично интернализирани нагласи. Тя е нещо като матрица за по-горните пластове и, понеже е лесно разпознаваема, улеснява усвояването им. Като нов и съответно най-повърхностен пласт от идентичността, соц-идеологията се стреми да се закачи за по-дълбоко залегналите елементи, които да замествят липсващите й корени. Стереотипите на мъжествеността са особено подходящи със своята фундаменталност – а не трябва да забравяме и че соц-върхушката, както всички други преди, се състои главно от мъже и се изгражда на принципите на мъжката хомо-социалност.

Мъжественост и теория

Тук дължа пояснението, че говорейки за мъжественост, говоря както за реалните стереотипи, нагласи, поведенчески модели и културни практики, свързани с нея, така и за мъжествеността като теоретико-аналитичен инструмент, доста широко използван през последните 10 – 15 години до такава степен, че, както казва Стивън Мур, „Мъжествеността придоби съмнителния статут на критически фетиш“⁷. Това твърдение обаче също така отразява огромния интерпретативен потенциал на мъжествеността като критична категория в широк обхват от области. Отразява и изкушението, предлагано от нея на изследователя, да разширява с нейна помощ „обяснимостта“ на нарастващо множество социо-культурни явления. Друг изкуителен момент се крие в теоретичната съвместимост на мъжествеността с много от съвременните аналитични инструменти, което я прави твърде „удобна“ за употреба, и за целите на този текст си позволявам да се възползвам от това удобство, като я комбинирам с теорията за симулацията на Жан Бодрияр. Въпросната теория, макар и при създаването си да визира пост-модерността и по-специално взаимоотношението медии – култура в западното общество от края на ХХ век, показва сама по себе си също твърде висока приложимост. Тази от нейните постановки, която ми се струва особено валидна в моето тълкуване на доминантните дискурси на социализма, визира способността на медийно-произвежданите (на принципа на симулацията) образи да заместват действителните факти и явления в общественото съзнание и по този начин да въздействат върху реалността. Така симулакрите – продуктите на този про-

⁷ Цит. по Кирова, Милена. Давид, Великия: история и мъжественост в еврейската библия. Кн. 1. София, CIELA, 2011, с. 87.

цес – се смесват с реалните факти и променят реалността, като я подменят⁸. Макар от днешна перспектива да изглежда доста очевидно, че социализмът като общество е в голяма степен подчинен на симулацията като принцип, така нареченият Втори свят, соцлагерът, не влиза в обсега на вниманието на самия Бодрияр. Симулакрумите, създавани от пропагандната машина на социализма, са нейният главен инструмент за приспособяването на действителността така, че да съответства на идеологията. Героите и героинката заемат централно място между тях. Фигурите на трудовите герои – и на героя, и на героинята – илюстрират централната роля на симулацията и съответно на симулакрума като културен модел на социализма. А в сферата на джендър режима⁹, поради неговата фундаменталност в обществената структура, симулацията е особено интересна. Джендър режимът на социализма има важна симулативна страна, която, на първо място, скрива патерналистко-патриархалната му същност. Освен това този джендър режим участва в произвеждането на дискурсите на модернизация, новост, революционност, възход, прогрес – и в запазването на стари същности под нови етикети. Така постигането на нови взаимоотношения между половете играе основна роля в легитимирането на строя – но доколко са постигнати и доколко имитирани, не е лесен въпрос.

Моето тълкуване поставя ударението върху факта, че, пропагандно произвеждайки чрез идеологията съзнание, соц-истабилишментът очаква съзнанието да определя битието, а това съответства именно на „предшестването“, за което говори Бодрияр. Една от множеството иронии на социализма тогава може би се съдържа във факта, че понеже индустрията за симулакруми действа безотказно, за разлика от всички останали, или в някакъв смисъл действия „по-реално“, нейните продукти, капиталистически казано, наводняват пазара – т. е. действителността се задърства от тях и това и пречи да „работи“. Дали обрнатата връзка база – надстройка не е фундаменталният симулакрум, който пречи на „реалния социализъм“ да бъде реален?

⁸ Симулакрумът предшества оригиналата и разликата между реалност и репрезентация изчезва. Има само симулакрум и оригиналността става напълно безсмислено понятие. Baudrillard, Jean ctd In: Hegarty, Paul. Jean Baudrillard: Live Theory. London, Continuum, 2004.

⁹ Според дефиницията на Роберт Конъл „като прави телата социални, джендър участва в организиранията на властта и неравенството и така се създават джендър режими-те, които се състоят от джендър-специфично разделение на труда, джендър-маркирано структуриране на властта и джендър-моделиране на емоционалните привързаности“. (Connel, Robert. The State, Gender and Sexual Politics. – In: Theory and Society 19 (1990), p. 526).

Героизъм и мъжественост

Ето някои културни параметри на понятието „герой“ в по-широк общочовешки контекст.

Героичността и мъжествеността са в неразделна връзка още от архаичната древност на цивилизацията. Тази връзка се взима за даденост в начина, по който мъжете възприемат мъжествеността¹⁰. Може да се каже, че героизът е апoteоз и утопия на мъжествеността, нейното най-висше утвърждаване в хомо-социалния състезателен контекст на непрестанното сравняване с останалите мъже и оценка на перспективите за надмощие, търсene на одобрение от мъжката среда и увеличаване на личната власт. Архетипните герои са мъже и митологичните наративи разказват за мъжки подвизи, често наградени с жена, понякога затруднявани от такава. Не губи наивното си очарование (момчешката) песничка за приятелството на Валери Петров:

„Всеки малък мъж мечтае
поне веднъж да е силен и сам...
Морякът... иска... да е капитан ...
капитанът иска да е Магелан – поне Магелан“.

Героизът предполага спектакъл и зрелищност – а съответно и публика, желателно възхитена, която да осъществи превръщането на героя в ролеви модел. Подвигът трябва да бъде видян, в крайен случай чут, т. е. изговорен. (Впрочем, именно това неизбежно изговаряне и отваря вратата на симулацията).

От по-съвременните модели на героизма си струва може би да се споменат два с доста висока популярност през XIX век, а и по-късно: „героят“ на английския мислител Томас Карлайл и „великият човек“ (the great man¹¹) на американските му съвременници Ралф У. Емерсън и Хенри Д. Торо. И двата модела възприемат героизма от гледна точка на средната класа, като при

¹⁰ Добър пример е текстът на Григор Григоров „Литературна антропология на героичното: Конструиране на националнозначими персонификации“

http://www.spisanie.ongal.net/research/broi1/6grigorov_gr_har_autoreferate.pdf. Или тази непреднамерена реплика: „Героят, освен всичко друго, трябва да бъде и мъж, не в своите полови, възрастови и други такива белези, а в мъжкото поведение...“ (Константин Рангочев в интервю с Калоян Методиев, *Onlineparliament*, 17.06.2011)

<http://www.on-parliament.com/media2011/06/17константин-рангочев-тежкият-живот-во/>.

¹¹ Едва ли има нужда от напомняне, че жените се изключват по подразбиране, тъй като през XIX в. всички хора са мъже не само на английски.

Карлайл важна роля играе това, което той нарича искреност – морална устойчивост, почтеност, докато трансценденталистите Емерсън и Торо поставят ударението върху независимостта, особено на мисленето, самостоятелността и неконформисткото отношение към властта. И в двата личи представата за интелигенцията като водещ елемент на средната класа, както и представата на тази класа за мъжественост. Според Катрин Хол Карлайл свързва мъжествеността със сила, независимост и активност: „той вярва, че мъжете, за да бъдат мъже, трябва да действат“, както и в същностния характер на йерархите¹².

Соц-героизъмът се свързва с мъжествеността също толкова автоматично. Една от основните допирни точки между дискурсите на мъжествеността и пропагандните дискурси на социализма е борбеността, конфронтационността, противопоставянето. Както мъжете се социализират в конкурентна хомосоциална среда и приобщаването към мъжествеността трябва да бъде „спечелено“, да се утвърди в йерархията чрез победи в състезание с останалите членове на момчешката група, така и строят на светлото бъдеще трябва да се бори за утвърждаване чрез непрекъснато доказване на своите предимства. Йерархичността на социализма е строга и също така имплицитно същностна, но нейната фасада е особеният егалитаризъм на всеобща подчиненост на централната доминантна мъжественост, която се асоциира с Партията – не в смисъл на възприемане на реалната комунистическа партия като буквално мъжествена, а по-скоро в символен смисъл, като власт, стояща дори над закона на бащата в патриархалната йерархична система¹³. По-надолу стои вождът, по-малките вождове и началници и така нататък – пирамидата на все по-подчинени и все по-немъжествени мъжествености.

Що се отнася до типа мъжественост, който социализъмът свързва с геройчността, трябва да се погледне по-назад в миналото.

При социализма средната класа – буржоазията – се преследва и е подложена на маргинализация. Чрез разни пропагандни стратегии се гради една

¹² Hall, Catherine. Competing Masculinities. – In: Giddens, Anthony et al, eds. The Polity Reader in Gender Studies. Polity / Blackwell 1994, p. 283.

¹³ Запазената патриархална същност на социализма е предмет на доста коментари през 90-те години: вж. напр. Катрин Вердери (Verdery, Catherine. From parent state to family patriarchs: gender and nation in contemporary Eastern Europe. – East European Politics and Societies, 8:2, Spring 1994, p. 225 – 255) и Светлана Слапшак (Slapsak, Svetlana. Masculinity and sexuality in the Balkans after 1968. – In: Novikova, Irina and Kambouroff, Dimitar, eds. Men in the global world: integrating post-socialist perspectives. Helsinki, Kikimora, 2002). Поради разбираеми причини обаче тя остава извън обсега на този текст.

всеобща, всевалидна идентичност на базата на отхвърлянето на всичко буржоазно и заместването му с пролетарско, на противопоставянето на работника и буржоата. Работническата класа, от друга страна, е поставена, поне в пропагандно отношение, на висока позиция. Добре е да се помни също, че и самите работници в числено отношение са преобладаваща мъже – дори до края на 50-те години на XX век съотношението на работещи (изобщо) жени към мъже не надхвърля 1/3. Размяната на класови позиции съответно се отразява в оценъчното отношение на типовете мъжественост, свързани с всяка от тези групи. Доминантният тип мъжественост при социализма е този, който се свързва с работническата класа. Това е мъжествеността на подчинените групи и тя си остава такава, независимо от говоренето за „хегемона“ или от реалното приближаване към властта на негови представители. Но работническата класа в България преди войната не е мнозинство – далече по-масова подчинена (относително) група е селската класа. Така мъжествеността, асociирана с „хегемона“, фактически до голяма степен е наследство от предреволюционното му потиснато положение и от балканската патриархална архаика на селския бит и хомо-социалните пастирски групи.

По принцип за властово-лишените общности е характерна хипер-мъжественост¹⁴, предполагаща: примитивност и крайности в проявленията си, твърдост на разграничаването кое е и кое не е мъжествено и съответно враждебно отношение към всички „не-мъже“. Агресивността и войнствеността са особено типични за нея, както и нетърпимостта към другости: всичко е война, а всички бойни действия предполагат заблуда / измама – т. е. надхитряне¹⁵. (Разбира се, тук веднага ми идва наум пословичният литературен пример с Андрешко. Възниква и въпросът, тази склонност към хитруване не е ли още една културна врата отворена към симулацията?). Зависимост от жените при пълно принизяване и пренебрежение към тяхната роля е още една характеристика на хипер-мъжествеността, особено типична за Балканите с тяхното минало на подчинение в периферията на пет последователни империи. При социализма тя често преминава в прикрит – на официално ниво – и открит – на персонално ниво – мизогинизъм.

¹⁴ За хипермъжествеността вж. напр. Burstyn, Varda. *The Rites of Men: Manhood, Politics and the Culture of Sport*. University of Toronto Press, Toronto, Canada 1999; Hannerz, Ulf. *Soulside: Inquiries into Ghetto Culture and Community*. University of Chicago Press, Chicago, 2004; Connell, Robert. *Masculinities*. 2-nd ed. Polity Press, London 2005 и др.

¹⁵ За особената важност, придавана на надхитрянето на конкурентните мъжки групи в планинските Балкански общности вж. Бети Денич: Denich, Bette. *Sex and power in the Balkans*. – In: Michelle Rosaldo et al eds. *Woman, Culture and Society*. Stanford CA, Stanford UP, 1974, pp. 243 – 263.

Такова отношение към жените личи и в това как социализмът експлоатира жените, за което говори Славенка Дракулич¹⁶. Хипермъжествеността е също така несигурната мъжественост на младежките / юношески групи, особено податлива на непрестанно беспокойство от посегателства и загриженост за защитата от тях. Соц-дискурсите, от друга страна, приписват изключителна ценност на младостта, дързостта, новостта, ориентираността напред – към бъдещето и прогреса (което, впрочем, е в интересен контраст с гериатричния състав на ръководната върхушка).

БГ героите на социалистическия труд¹⁷

„Героите представят утопичния образ на новия човек – утопичната картина на този нов човек се е въплътила в ударника и неговите свръхчовешки

¹⁶ Draculic, Slavenka. On Doing laundry. – In: How We Survived Communism and Even Laughed. New York, Norton, 1991.

¹⁷ От 1944 г. до 1989 г. се учредяват 79 държавни награди – 10 почетни звания, 17 ордена и 52 медала. Виж Панайотов, Ф., Ив. Николова (ред.). България XX век: алманах. София, Труд, 1999, с.83 – 85). До 1990 г. званието „Герой на социалистическия труд“ бе на второ място в системата на държавните награди, след „Герой на НРБ“. Присъждат се от Държавния съвет на български и чужди граждани за изключителни и трайни постижения от особено голямо значение за развитието на народното стопанство, просветата, културата, изкуството, техническия прогрес и за изключителни заслуги в строителството и защитата на социализма и комунизма в НРБ и други социалистически страни. Званието е учредено с указ от 1948 г. на Президиума на Великото Народно събрание. Закрито е също от ВНС през 1990 г. Първоначалното му наименование е „Герой на труда“, а от 1950 г. е преименувано на „Герой на социалистическия труд“. Удостоеният с него получава едновременно знак „Златна звезда“, орден „Георги Димитров“, грамота и еднократно възнаграждение от 1500 лв. При удостояване втори и трети път същото звание се връчва само „Златна звезда“ и грамота. На лауреатите повече от един път се издига бронзов бюст в родното им място. Така се е постъпвало и ако притежаваш двете звания – „Герой на социалистическия труд“ и „Герой на НРБ“. [...] БКП взема на въоръжение стахановското движение от СССР през 1951 г. В първите години званието е присъждано относително рядко. Така например през 1955 г. и 1956 г. удостоените са трима, през 1957 г. – двама, през 1958 г. и 1959 г. – само един, а през 1960 г. – нито един. Своеобразен рекорд е поставен през 1984 г., когато званието е присъдено на 125 души. Общо носителите му са около 1500. [...] Освен работници и селяни [...] шефовете на Политбюро и Централния комитет на БКП, военните и милиционерските началници, световните шампиони по щанги, гимнастика, борба, алпинисти, мореплаватели, съветски апаратчици и космонавти, писатели, учени и стопански ръководители. Йорданов, Р., П. Живкова, К. Първанов. Къде са героите? <http://temanews.com/index.php?p=tema&id=331&aid=8030>.

результати … (това е) юначният работник от всенародния труд¹⁸. С други думи, те представят нещо, което не съществува, и елементът на симулация е част от произвеждането на героя още от началото. Стаханов въсъщност е няколко миньори, знатните тъкачки също имат (премълчаван) обслужващ персонал, а с масовизирането на стахановското движение ударниците са обкръжени от млади работници, които те обучават и които по-късно надминават техните рекорди. Постепенно надделява принципът: колективът работи – награждава се шефът. Не е толкова важно кой е героят, важно е, че строят произвежда герои.

„Образът на комунистическия герой (подобно на образа на героя при всеки друг тоталитарен режим) е важно оръжие от пропагандния арсенал на властта, тъй като е добър проводник на съвършенството на официалната идеология и емблема на винаги доближавания, но никога не достиган идеал¹⁹. Впрочем, що се отнася до трудовите рекорди, въпросът с идеала стои по друг начин: за да се демонстрира на какво са способни трудещите се, въоръжени с правилната идеология, е необходимо идеалът да се достига, като всеки поставен рекорд трябва да бъде бит отново и отново, за да се създава впечатление за едва ли не безгранични възможности – което ни връща отново към пропагандното предизвикателство за здравия разум, който трябва да се изключи за по-висока манипулируемост.

Друг важен елемент на соц-героизацията е, че тя предизвиква, т. е. по-скоро симулира йерархични размествания. Материалното положение на героя рязко се подобрява, героите се присъединяват към привилегировани елит, което е силна мотивация сред не-героите, и вместо да показва, което е целта, че всички са равни, производството на герои повече показва обратното. В потвърждение на думите на Ленин, че готвачката може да бъде министър, героите псевдо-депутати седят в псевдо-парламента.

Очевидно най-„естествено“ пасват на героизма мъжете работници и „естествено“ мъжките професии, които практически не допускат жени по причини от по-скоро биологичен характер – особено тежката промишленост: мини, металургия, енергетика, строителство. Тези индустрии са представяни като героични по дефиниция. Пропагандата успешно вкарва в действие символния потенциал на метала и тежките машини, както и на строителството – с тяхната висока реторична стойност поради лесно-

¹⁸ Айдачич, Деян. Социалистическата прослава на труда. LiterNet, 15.09.2003, № 9 (45) <http://litternet.bg/publish1/dajdachich/truda.htm>.

¹⁹ Христов, Александър. Медии и медиен конструктивизъм: изграждане образа на комунистическия герой http://litternet.bg/publish13/al_hristov/medii.htm.

тата на възприемане. Освен това те отлично се вписват в мъжествените дискурси на победи и покоряване, а покоряването на природата повече от всичко друго създава чувство на всесилност. Иронията на соц-икономиката според една фраза от епохата на перестройката, произнесена от икономиста Аркадий Абалкин и превърнала се в пословица, е, че се произвежда повече метал, за да се правят повече машини, за да се произвежда повече метал.

„Като всички соц-режими румънският разви култ към тежката промишленост, чиито работници – герои бяха в повечето случаи мъже, ... докато дейностите, свързани с потреблението, включително секторът на услугите, доколкото въобще бяха представяни, се асоциираха с жените“²⁰.

Героините

Обстоятелството, че героизъмът е съставен елемент на мъжествеността, а мъжествеността е съставен елемент на героизма е важно да се помни, когато говорим за героини. Традиционните схващания за героизъм не се връзват с традиционните стереотипи за женственост, а и по отношение на труда женската позиция е различна. По този въпрос социализът има да каже нещо ново. Като че ли.

Новото е в егалитарния дискурс – крайъгълен идеологически камък. Равенството на жените излиза на дискурсивната сцена далече преди да излезе на действителната. (Впрочем, въпросът дали второто изобщо е ставало някога е дискусионен). Героинята се оказва в по-голяма степен изкуствен – пропаганден, медиен, дискурсивен – продукт от героя. За масовото стереотипно съзнание е по-трудно да се справи с идеята за жена, заемаща тази изначално желана мъжка позиция. Този продукт трябва и никак да тушира взаимното изключване между мъжественото говорене и говоренето за равенство на мъжете и жените, затова, от една страна, образът на героинята по необходимост приема елементи на мъжественост, особено в своята чисто физическа несъкрушимост / неуморност. Пропагандното равенство изисква да са медийно видими жени в мъжки професии – кранистки, електротехници. Според Вероника Димитрова образите (в сп. „Жената днес“, Р. М.) с най-голяма честота до 1953 г. са тези на трактористката и по-малко на комбайнерката.

²⁰ Вердери, Катрин. Цит. съч., с. 234.

Тези статуи на механизатор и трактористка от Москва са типични

От 1953 г. на страниците се появяват и други два, споделящи си мястото с трактористката и комбайнерката образа: жената, работеща в леката промишленост (най-често тъкачка), и жената животновъдка²¹. От друга страна, за да се улесни приемането от страна на мъжете на такова посегателство, все по-често се подбират за медийна употреба професиите на героините предимно в леката промишленост и обслужващата сфера.

Дискурсите на равенството обработват масовото съзнание, за да се ускори присъединяването на жените към трудовите ресурси²², което, от своя страна, трябва да допринесе за ускорена индустриализация и урбанизация²³.

²¹ Димитрова, Вероника. Жената, здравето, болестта и хигиената в София: към социалното конструиране на тялото на гражданина (сравнителен анализ на женските списания „Икономия и домакинство“, „Модерна домакиня“ и „Жената“ днес през периодите 1927 – 1934 г. и 1949 – 1956 г.) http://www.rcss.eu/index.php?section=33&sub_category=1&display=126&id=205.

²² Докато старите списания ясно са насочени към жени домакини, в „Жената днес“ се избягва названието домакиня, защото в социалистическото общество тя не би трябвало да съществува. Така списанието се насочва към не-домакинята или работещата жена. Парадоксът идва от факта, че все още жените са само 25,8% от общия брой на работниците и служещите през 1952 г., а през 1956 г. те са 27,7% (Статистически годишник, 1959, с. 61). Представянето на бъдещата жена работничка е едно от самопреализиращите се пророчества на социализма, в което желаното бъдеще и настоящето са неразрывно преплетени, а така се произвежда бъдещето (Димитрова, Вероника. Цит. съч.).

²³ Градското население се удвоява за двайсетина години: от 24,7% през 1946 г. на 46,5% през 1965 г. и с още 20% през следващите 20 години (Todorova, Maria. Historical Tradition and Transformation in Bulgaria: Women's Issues or Feminist Issues? – Journal of Women's History, vol. 5, No 3, winter, 1994, p. 132).

По един двусмислен начин те помагат да се запази тройната експлоатация на жените, наследена от селския бит: нивата (а сега работата, производството) – публичната сфера; къщата, т. е. обслужващата сфера; и децата / семейството, т. е. частната сфера. Партията помага донякъде с детски градини и работнически столове и с още обещания, голяма част от които така и потъва в утринната мараня на все канешкото се да изгрее на хоризонта светло бъдеще²⁴. Тя също подтиква и мъжете да обещават помощ въкъщи, но без да се престарава. Невъзможността или нежеланието да се изпълняват дадени обещания създава потенциал за симулация. Според мен е въпрос на целенасочена политика да се минимизират инвестициите, нужни за включването на жените в работната сила.

Тук си позволявам да изразя несъгласие с доста тиражирания в изследванията по темата за жените и социализма през 90-те израз от заглавието на известния сборник на Крис Корин – „двойният товар“²⁵. Ако се вземе предвид и натискът върху жените да „бъдат общественички“ – май стават четири товара. При това се визира масовият случай на работеща соц-жена – именно тя е „супержената“ от заглавието, дори изобщо без да става дума за трудови постижения и рекорди. Колкото до героните на социалистическия труд – не бих се и опитала да си представя колко супер трябва да е една ударничка. Впрочем идеята за свръх-жената, която се справя с всичко, не е на изследователките, участвали в този сборник. Тя пак произлиза от соц-пропагандата, макар там да присъства по-скоро имплицитно. За системата е изгодно да внушава на жените, че са свръх; това има съвсем прозрачно отношение към недостига на „придобивки“. Иронията е, че цялата тази свръх-експлоатация, независимо от всякакви видове говорене по въпроса, икономически погледнато прави жените основния – и напълно реален – герой на социализма.

²⁴ За изключително интересната история на борбата на сп. „Жената днес“ с партийната върхушка и лично Генералния секретар да се увеличи / ускори / засили изпълнението на партийните обещания към жените, завършила по един твърде обичаен начин – с Постановление-и-после-всичко-по-старому вж. Шаркова, Савина. Социалистическата жена между публичното и частното (1967 – 1973): визии, противоречия и политически действия през социализма в България (Анализ на Решението на Политбюро на ЦК на БКП от 6 март 1973 г. За издигане ролята на жената в изграждането на развитото социалистическо общество). – Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“, Философски факултет, Книга социология, Том 103, http://research.uni-sofia.bg/bitstream/10506/474/1/Savina%20Sharkova_THE%20SOCIALIST%20WOMAN.pdf

²⁵ Corin, Chris (ed.). Superwoman and the Double Burden: Women's Experience of Change in Central and Eastern Europe and the Former Soviet Union. Toronto, Canada, Second Story Press, 1992.

Още от първите следвоенни години жените са подтиквани да свързват своята личностна реализация повече с трудовата сфера – от тях се иска едно изместване на стереотипната женствена саможертва от семейството към обществото. „За преданата на народното дело боркиня“ – пише Рада Тодорова – „няма личен живот, няма майчина радост“²⁶. Семействата, и особено съпрузите, се наставляват да не се съпротивляват: „Не може да бъде достоен и културен мъж онзи, който се отнася към жената като с предмет за домашно употребление. Не може да бъде културен оня мъж, който има ориенталски дух към жената, който стои на нивото на онези турци, които са имали хареми“²⁷. Партията дава заявка контролът върху индивидуалната жена, върху нейния трудов и репродуктивен потенциал да се изземе донякъде от мъжете в нейното лично (семейно) обкръжение и да се поема от държавата.

Постепенно става ясно, че саможертва е нужна за всичките четири товара. Освен споменатите половинчати придобивки, социализмът поддържа политика на доходите, която прави издръжката на семейство с една заплата доста трудна.

Женствености

В ранния период жените се насьрчават и да се откажат от външните атрибути на традиционна (заклеймявана като буржоазна) женственост като мода и изобщо външност. (Не ми се вярва мъжете да са били доволни и никой май не е бил доволен). Що се отнася до разните типове женственост, те са подложени на унификация и на женствеността по принцип се гледа като незначителна. В началото на 50-те се закриват женските организации и се свеждат до една държавна и с това веднага се обявяват проблемите на жените за решени. Така по схема, която постепенно ще придобие всеобща валидност, потенциалното действие се превръща в думи и после се замества от тези думи: дори някъде към средата на 90-те все още не е изчерпана инерцията на този подход и проблемите на жените продължават да се обявяват за решени.

²⁶ Тодорова, Рада. За преданата на народното дело боркиня няма личен живот, няма майчина радост. – Жената днес, бр. 5, 1946/47, с. 1. Цит. по Попова, Гергана. Звено водката Радка и по-късните пиратки. – В: Литература плюс култура <http://grosnipeleikani.net/modules.php?name=News&file=article&sid=331>.

²⁷ Димитров, Георги. Българската жена завоюва почетно място в нашата страна. – В: Георги Димитров. За жената работничка. София: Профиздат, 1972, с. 78 – 79; Виж още: Жените са огромна сила. Пак там, с. 65 – 66. Попова, Гергана. Цит. съч.

От 60-те нататък до някаква степен се изоставя посоката на пренебрегване на женствеността – появяват се елементи на мода в единственото женско списание, а после и истинско модно списание. Правят се опити да се съвместят двете противоположни линии.

На жените се внушава все по-интензивно, че те могат да се справят с всичко, а щом могат – значи трябва; личи известна аналогия с вдигането на нормите след като някой постигне рекорд.

Мария Тодорова смята, че жените от българската работническа класа пренасят много аспекти от своята селска култура в града²⁸.

Тоест именно тази култура ги възпитава да си носят трите товара. Тодорова също така нарича съчетаването на кариера и деца „често непоносимо, но работещо“. Наистина, що се отнася до непоносимостта – тя е за жените, което вероятно дава отражение върху бързо нарастващия брой на разводите²⁹ и падащата раждаемост, а доколкото е работещо – то е за държавата. Може би е добре да се уточни, че предмодерното женско възпитание е в известен смисъл добре дошло за партийната политика на равенството – противоречието му с говоренето за равенство, както се видя, не е проблем. Именно комбинацията от това възпитание и егалитарното говорене позволява обещанието за освобождаване от грижи по дома и децата, с което държавата да им помогне да станат пълноценни участници в трудовия процес (дадено лично от Ленин в ранния период на съветската власт), да се изпълнява все частично, уж постепенно, с оправдания за временни трудности. Според Олга Воронина експериментът в решаването на женския въпрос е една от най-изтънчените мистификации в обществото на т. нар. „реален социализъм“³⁰ и тя има сериозно основание. Между прословутите „придобивки“, изпълнявани все отчасти, все донякъде – поради което се казва, че са останали главно на хартия, са: дългите

²⁸ Пак там, с. 133.

²⁹ Разводите в градовете се увеличават: през 1946 г. те са 15 207, а през 1956 г. те са 30 401 (Статистически годишник, 1959, с. 54). В селата също се увеличават разводите: от 10 767 през 1946 г. до 18 653 през 1956 г. (Пак там). Димитрова, Вероника. Цит. съч.

³⁰ Вж. Voronina, Olga. The Mythology of Women's Emancipation in the USSR as the Foundation for a Policy of Discrimination. – In: Posadskaya, Anastasia (ed.). Women in Russia: a New Era in Russian Feminism. London, Verso, 1994, p. 37.

отпуски по майчинство, голяма част от които, както и самите „детски надбавки“, е прекалено нископлатена; детските градини, които са дефицитни в градовете; обществените услуги, които са дефицитни по селата; ранното пенсиониране, за да се компенсират тези дефицити от тъщи и свекърви. Затова пък между първите отличия, учредени от народната власт, е оденът „Майка-героиня“: иронично признание, че държавата повече пречи на работещите жени да имат над две деца, отколкото помага. Освен дето е неуспешен инструмент за демографско дирижиране, понеже в етническата група, към която е насочено, не дава резултат, то също така институционализира и специфично женски героизъм, с което подсказва, че трудовият героизъм все пак е за мъже.

Съобразяването със стереотипните представи за мъжка и женска работа, като едновременно се насырчават жените, навлезли в мъжки професии, е много типичен пример за двойствената джендър политика в избора кои да са най-видимите медийно и пропагандно ударнички: и равенството се пропагандира, и тъкачките, предачките, доячките добре стоят до миньорите и металурзите в медиините еквиваленти на известната скулптура на Вера Мухина „Рабочий и колхозница“. Така и емблематичните за националния престиж спортистки са главно гимнастички, а спортистите – щангисти и борци.

Като че ли една основна тенденция в разпространяваните наративи на еманципиран женски героизъм е да се утвърждава дискурсивно движението от селото към града, може би най-значителното движение на епохата. Така например героинята от първия филм на кинодокументалистката Лада Бояджиева *Аз съм трактористка* (1950), след като е показана да се утвърждава в трудната мъжка професия и в очите на един конкретен неин представител, за когото се омъжва, се вижда как кара количка с бебе по градска улица. Произвежданият „шеговит“ и напълно сериозен псевдо-фолклор представя селската работеща жена като вариант на градската, тъй като самото понятие селянка / селянин се свързва с миналото, с консерватизъм, липса на прогресивност, а и теорията не го уважава особено.

Ето два примера. Първият е детско стихче:

Вижте моята майка – тя е най-добрата,
първа партизанка беше във гората.

Днес е звеноводка в кооператива –
с трактора отива първа тя на нива!³¹

³¹ <http://byronesque.blog.bg/zabavlenie/2009/03/08/jenata-syshto-e-chovek.301315>.

Вторият – е една „народна песен“:

В наше село тракториста
люби звеноводка млада –
тя живее в друго село,
а момчето страда.
Пристани ми, хубавице,
имам новичка машина,
ударник съм в наше село
вече три години!
Как да дойда, трактористе?
Председателя не дава.
„Ти си“, казва, „най-работна,
дума да не става!“³²

Друг основен тип наративи на еманципиран женски героизъм е свързан с нарастващата образованост и квалификация на работещите жени и мъжката съпротива срещу тяхната конкуренция на работното място, например:

- Специалистка / образована жена – при това млада – влиза в конфликт с мъжете работници заради оstarелите им разбирания, но ги спечелва със знания и ентузиазъм.
- Партията изпраща жена началник на мъжки работнически колектив и мъжете се затрудняват да ѝ се подчиняват.
- Специалистка / работничка страда от раздвоение и вина – не обръща достатъчно внимание на децата и съпруга си.
- Специалистка / работничка влиза в конфликт със семейството си / съпруга си, понеже поставя повелите на Партията, т. е. работата, на първо място³³.

Образът на знатната тъкачка – обобщение на работничката и дори на работещата жена – е символичен за диктатурата на пролетариата. Той е доказателство, че равенството съществува, че партията прави нещо за жените, че работникът може да е политик, а жената може всичко. Общо взето, трудовият героизъм, Стахановското движение, знатните тъкачки и пр. са в много по-малка степен икономически ефективни фактори за утвърждаването на строя, отколкото са дискурсивно ефективни пропагандни жестове. Важни са

³² <http://textove.com/text.php?song=3ffc500d>.

³³ Заимствам идеята за тази класификация от части от Гергана Попова. Цит. съч., с благодарност.

жестовете, затова накрая малко истински фолклор по темата за социализма и симулацията:

9-те чудеса на социализма³⁴

Всички имаха работа.

Независимо че всички имаха работа, никой не работеше.

Независимо че никой не работеше, петилетните планове се изпълняваха на 100%.

Независимо че плановете се изпълняваха на 100%, в магазините нямаше нищо.

Независимо че в магазините нямаше нищо, всички имаха всичко.

Независимо че всички имаха всичко, всички крадяха.

Независимо че всички крадяха, стигаше за всички.

Независимо че стигаше за всички, всички бяха недоволни.

Независимо че всички бяха недоволни, всички гласуваха ЗА.

³⁴ <http://orinavi.blog.bg/politika/2009/07/22/9-te-chudesna-na-socializma.367844>.

ДЪРЖАВНИЯТ ФЕМИНИЗЪМ НА ДЪРЖАВНИЯ СОЦИАЛИЗЪМ: *CONTRADICTIO IN TERMINIS?*!

Красимира Даскалова

В последните няколко години в полето на историята на жените и взаимоотношенията между половете – не само в бившите източноевропейски страни от съветския блок, но и сред западните исторички и историци, работещи върху региона – тече дебат за характера на мерките, които режимите на тези страни въвеждат по отношение на жените.

През 2007 г., например, румънската философка и феминистка Михаела Мирою в статията си за дискусионния форум „Е ли ‘комунистическият феминизъм’ a *Contradictio in Terminis?*“, организиран от сп. *Aspasia* (Аспазия), настоява, че съществува „дълбока несъвместимост между феминизма и комунизма“ и че прокламираните от комунизма (държавния социализъм) мерки за полово равенство не са феминистки по своя замисъл и смисъл¹. Тя също прави разграничение между феминизма като идеал и феминизма като идеология. Мирою твърди по-нататък, че дори да е имало някакви индивидуални феминистки жестове по времето на „комунизма“, те не са имали политически последствия.

Нека първо кажа няколко думи за използваните понятия. Струва ми се, без да навлизам в съществуващите дълбоки терминологични спорове по този въпрос (може би изхождайки от собствения си опит от участващото наблюдение в обществения живот на българския държавно-социалистически контекст), че терминът „държавен социализъм“ е по-подходящ от „комунизъм“ (предпочитан от Мирою), тъй като комунизмът бе артикулиран от бившите елити на държавния социализъм като идеалното общество на бъдещето, което те обещаваха на „народа“, но което никъде не бе постигнато. Основното понятие, с което оперира Мирою, е „автономия на жените“, което тя противопоставя на социалистическия държавен патриархат. Според няя феминизъмът би могъл да постигне своите цели единствено ако жените при-

¹ Miroiu, Mihaela. Communism was a State Patriarchy, not a State Feminism. – Aspasia, Vol. 1, 2007, pp. 197 – 201.

тежават капацитета да „властват над себе си, освободени от подтиксащите патриархални, андроцентрични и андроморфни културни, морални и политически ограничения“². Прави впечатление също, че Мирою не разграничава автономията като личностно качество (личната автономия като възможност за самоконтрол и житейска активност) и автономията като социална възможност (като социален контекст, който разрешава на своите граждани да действат автономно). Докато очевидно говори за автономията като социална възможност, тя изобщо не споменава другия аспект на автономията.

Разбира се, бихме могли да се съгласим с информираното теоретично мнение на Мирою, че „логиката на контрол върху цялото население функционира в процеса на социализация“ и наистина държавният социализъм не осигурява социални условия за автономия на гражданите. (Но, както показва Мишел Фуко, не е ли това същностна черта на модерната епоха като цяло?³). В същото време е необходимо да се подчертая, че не съществуват гаранции, че благоприятните социални условия – в този случай отсъствието на тоталитарен / авторитарен режим – ще доведат до автономия на жените. И още: да се приеме, че в условията на държавния социализъм автономията на жените има същия смисъл какъвто има автономията на мъжете – както изглежда от универсалистките теоретични построения за тоталитарните общества, които пренебрегват и изобщо не отчитат опита / репрезентациите на жените – означава да се приеме, че съществува една универсална епистемология, приложима към всички граждани, живели в условията на държавния социализъм. Това, разбира се, е трудно удържима теза. Не може да се отрече обаче, че социалните държави могат да бъдат или дори че са били „про-женски“⁴.

Като говори за жените в тоталитарните общества на Източна Европа, Мирою използва понятието „държавен патриархат,“ в който те не са автономни личности. Нейният анализ обаче имплицира, че съществуват някакви идеални места (западните демократии / скандинавските социални държави или източноевропейските страни преди Втората световна война?!), където жените като цяло са / или са били автономни субекти. Но дали това мнение е защитимо? Можем ли да приемем подобно бинарно мислене – за „половия контракт,“ т.е. режима на между половите отношения – на единия полюс, на което са разположени страните на „държавния социализъм,“ а на другия – западните демократии? Не са ли западните „демократични социални дър-

² Пак там, 197.

³ Foucault, Michel. *Surveiller et punir*. Paris, Gallimard, 1975.

⁴ Виж Gal, Susan and Gail Kligman. *The Politics of Gender after Socialism*. Princeton, Princeton University Press, 2000, p. 66.

жави“ също патриархални? Нека предложа някои контрааргументи като дам примери от историята на обществото, която познавам най-добре, а именно – тази на модерна България. Където е възможно, ще илюстрирам гледната си точка и с други европейски примери.

Ако разгледаме източноевропейските общества преди Втората световна война, бихме ли могли да настояваме, че жените от този регион, през този конкретен период са били автономни? Ако действително приемем дефиницията на Мирою за автономията на жените, можем ли изобщо да говорим за исторически съществувалите феминизми? Дали жените от Балканите, които до 1945 г. са лишени от равнопоставеност като гражданки, са такива автономни личности? Те не са имали право на глас, например, а когато им е било дадено такова право – в българския случай, както стана ясно през 1937 г. за местните избори и през 1938 г. за парламентарните избори – това им право е дефинирано през техните отношения с мъжете. Нека припомня, че през 1937 г. жените са допуснати да участват в местните избори, ако са майки в законен брак, а в парламентарните избори през 1938 г. техните права са отново обусловени от връзките им с мъжете: само омъжените, разведените и вдовиците имат право да гласуват⁵. Дали българските учителки са били наистина автономни личности в края на XIX и началото на XX век, когато е трябвало да се подчиняват на закони, които са им забранявали да упражняват своята професия след като се омъжат? Какво да кажем за учителките, които е трябвало да приемат закона, който е налагал техните заплати да бъдат с 10 % по-ниски от тези на мъжете учители, и да се съобразяват с изискването броят на учителките в едно населено място да не надвишава този на учителите? И отново, дали омъжените учителки, които през 20-те години на XX век е трябвало да приемат ограниченията, наложени върху тяхната преподавателска кариера и са принуждавани да напуснат учителстването, след като навършват 40-годишна възраст или 20-годишен трудов стаж, са били автономни личности? Няма нужда, струва ми се, да напомням за „автономията“ на жените с университетско образование, които според правилника на Софийския университет в междувоенния период са имали право да кандидатстват за препо-

⁵ Даскалова, Красимира. Към историята на социалните движения в България: българските феминизми (1857 – 1944). – В: Колева, Даниела и Мая Грекова (съст.). Културата: Граници и съседства. София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2005, с. 301 – 334; Даскалова, Красимира. Националната държава, модернизацията и политическото гражданство на жените (1878 – 1944). – В: Критика и хуманизъм, кн. 30, 3/2009, с. 179 – 199.

давателска позиция в университета само и единствено, ако няма кандидати мъже.

След 1944 г. в българския случай и след 1945 г. в другите източноевропейски страни социалистическите политически елити, които предприемат изравняване на правата на жените и мъжете, споделят идеите на старите патриархални управници на тези общества за правата и задълженията на женския пол. И докато Мирою е права, когато казва, че социалистическите и комунистическите идеологии като цяло и влиятелни социалистически лидери като Август Бебел и Фридрих Енгелс в частност, подкрепят идеята за еманципация на жените, то трябва да подчертаем, че – както показват ред исторически анализи – повечето от членовете и лидерите на социалдемократическите и комунистическите партии преди Втората световна война вярват, че женският труд е по-маловажен от мъжкия, и считат, че трябва да се поддържат традиционните полови роли⁶.

Както преди, така и след Втората световна война политическите елити са мъжки и не третират жените като автономни субекти, а решават какво е добре и зле за тях, без дори да ги попитат. Многобройни исторически примери вече са показали обаче, че и по времето на държавния социализъм има лидерки на комунистическото и женското движение от източноевропейските страни⁷ и Китай⁸, които – в онзи тоталитарен контекст – артикулират и се опитват да защитават своите еманципирани неконформистки мнения; при което са принудени да се справят с враждебност и проблеми от различен порядък. Друг релевантен въпрос би бил дали можем да твърдим, че повечето европейски жени, които например са лишени от избирателни права до 1918 г. (френските жени до 1944 г., а швейцарски жени дори до 1971 г.), са били автономни субекти? В действителност много феминистки исторически изследвания вече са показвали, че европейските женски движения се раждат през модерното време именно поради нуждата да бъде извоювана автономия.

⁶ За това виж Boxer, Marilyn. *Socialism Faces Feminism: The Failure of Synthesis in France, 1879 – 1914* и Quataert, Jean. *Unequal Partners in an Uneasy Alliance: Women and the Working Class in Imperial Germany*. – In: Boxer, Marilyn and Jean Quataert (eds.). *Socialist Women. European Socialist Feminism in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries*. New York, Elsevier, 1978, pp. 106 – 107, 112 – 144, 126 – 128, 133.

⁷ Както се вижда от някои от статиите, включени в насърко публикувания Francisca de Haan, Krassimira Daskalova and Anna Loutfi (eds.). *Biographical Dictionary of Women's Movements and Feminisms. Central, Eastern, and South Eastern Europe, 19th and 20th Centuries*. Budapest and New York, Central European University Press, 2006.

⁸ Wang Zheng. 'State Feminism?' Gender and Socialist State Formation in Maoist China. – *Feminist Studies*, no. 3, Fall 2005, pp. 1 – 33.

мия за жените (т. е. поради отсъствието на автономия)⁹. А дали ситуацията на жените от съвременните западни демокрации, дори от скандинавските страни, които са най-напред по постигнатото равноправие с мъжете, благодарение на водената „проженска“ политика, покрива идеала на Мирою за автономия?

Известна истина е, че феминизъмът и феминистките акции – като всички социални действия – не могат да бъдат разбрани извън техния исторически контекст. Така, макар че мнението на Мирою да изглежда логично (в тон с политическите теории и анализи на тоталитарните режими) и, без съмнение, ми е симпатично, аз все пак настоявам, че не трябва да се заема такава крайна позиция (за характера на мерките към жените), преди да бъде направено широко източноевропейско сравнително емпирично изследване, чувствително към категорията „пол“ за времето на държавния социализъм. Подобно изследване, базирано върху обща методология, ще може да систематизира основните модели на жизнени траектории и репрезентации на жените, а също да предостави разнообразни примери от опита на жените и техните действия по време на този период. Както в много други случаи в историята, прилагането на готови теории върху различни (макар притежаващи общите черти на държавния социализъм) исторически реалии, без да се отчитат вариациите на тоталитарното управление и конкретните свидетелства на контекста, могат да бъдат подвеждащи¹⁰. Това, което казвам, е не, че мнението на Михаела Мирою е правилно или погрешно, а, че преди да се правят каквито и да било оценки, трябва да се изследва реалният живот на жените в бившите социалистически страни. Подобен проект би трябало да бъде базиран върху различни алтернативни свидетелства, като например архивни документи, публикации в периодичния печат, но също интервюта по устна история, които са атрактивни със способността си да запазват неофициалното, неинституционализирано знание, да улавят например директно спомените на активистките на женското движение от онова време, на комунистическите партийни лидери, на маргинализираните и забравени гласове на „обикновени“ жени и мъже. Трябва да се каталогизират и опишат различните траектории на жени в отделните сегменти на обществата на дър-

⁹ Виж например Bock, Gisela. *Frauen in der Europaeischen Geschichte. Vom Mittelalter bis zur Gegenwart*. Muenchen, Verlag C. H. Beck, 2000, pp. 163 – 176.

¹⁰ В този контекст би било полезно да напомня апела на известния немски социален историк Ханс-Улрих Велер за необходимостта да се прави рефлексивна и исторически богата теория на модерността. Виж Wehler, Hans-Ulrich. *Modernisierungstheorie und Geschichte*. Göttingen, 1975.

жавния социализъм, които ще помогнат да се деконструира представата за монолитния характер на тези режими. Едва след като имаме резултатите на подобен род проучвания и след като отчетем многообразието на историческите свидетелства и опит, бихме могли да приемем или отхвърлим позицията на Мирою. Тази цел обаче съвсем не е лесна, тъй като липсват достатъчно емпирични изследвания върху положението на жените през този период (ако, разбира се, изключим идеологически изкривените пропагандни разкази на социалистическата държавна машина за реализираната женска еманципация). Ясно е, че става въпрос за огромен проект, който изисква интереса, знанията, енергията и самоотвержеността на много – за предпочитане феминистки изследователки (и изследователи), които са сензитивни към половите структури и йерархии на обществото.

Ако се върнем към заглавието на текста на Мирою, бихме могли да се запитаме още дали е подходящо да използваме термина „държавен феминизъм“ за източноевропейските реалии до 1989 г.? Този термин е създаден в края на 80-те години на XX век от Хелга Хернес¹¹ за скандинавските страни (но той е използван също така в Египет¹²), за да назове онези мерки на държавата, които имат еманципаторски заряд и съдействат за равноправието между половете. Съществува, разбира се, критиката на феминистките от тези страни, които оспорват мнението, че скандинавските демокрации са с такова държавно управление, което наистина позволява те да бъдат трансформирани в общества на действителното равноправие¹³. Добър пример за един контекстуален анализ, който използва термина „държавен феминизъм“, е анализът на Ванг Ченг за феминизма в Китай по времето на Мао Тзе Дун. В него са видими връзките между положението на жените, феминистките (проженски) акции и държавните мерки, свързани с регулирането на „половия контракт“¹⁴. Ако можем да приемем понятието „държавен феминизъм“ за тези исторически случаи (на скандинавските страни, Египет и Китай), защо е

¹¹ Hernes, Helga. Welfare State and Women Power. Essay in State Feminism. Oslo, Norwegian University Press, chapter 2, 1987.

¹² Hatem, Mervat. Economic and Political Liberalization in Egypt and the Demise of State Feminism. – International Journal of Middle East Studies, vol. 24, no. 2 (1992), pp. 231 – 251.

¹³ Skjeie, Hege. Gender Equality: On Travel Metaphors and Duties to Yield. – In: Hellsten, Sirkku, Anne Maria Holli and Krassimira Daskalova (eds.). Women's Citizenship and Political Rights. New York, Palgrave, Macmillan, 2006, pp. 86 – 104, p. 89; Holter, Harriet. Women's Research and Social Theory. – In: Holter, Harriet (ed.). Patriarchy in the Welfare Society. London, Global Books Resources Ltd., 1984, pp. 18 – 124.

¹⁴ Wang Zheng, Op. cit., p. 1 – 33.

неприемливо да назовем „държавен феминизъм“ мерките, въведени в от социалистическите режими в Източна Европа? Възможният отговор е: защото няма достатъчно изследвания по този въпрос.

Друга критика, която може да бъде отправена към мнението на Мирою, е, че тя изобщо не дефинира какво разбира под „феминизъм“ и не предлага никакви примери, които да изяснят неговото съдържание в зависимост от културния контекст, за който се отнасят. Ясно е, че не може да има един универсален феминистки дискурс, независим от социалните условия. И докато Мирою говори за „феминизма като идеал и феминизма като идеология,“ тя дори не спомената феминизма като социална практика – нещо, което е особено важно за историческите анализи, както показва случаите с жените в Китай. Нека отново подчертая: ако вземем в предвид единствено теоретичните дебати за тоталитарните общества, чиято научна тежест е гарантирана от участието на авторитетни интелектуалци като Хана Аренд например, не бихме могли лесно да пренебрегнем позицията на Мирою. Когато обаче се опитаме да вземем под внимание социалния контекст, т. е. отчетем всички мерки, които предприемат бившите страни на държавния социализъм по отношение на жените (и особено онези, които са свързани с икономическата независимост и репродукцията, станала обществена грижа, а не само отговорност на семейството), не бихме могли да отречем, че поне част от тях са проженски и благоприятни за жените¹⁵. Едно реално, базирано върху исторически свидетелства, сравнение между икономическото, социално и културно положение на жените в бившите страни от съветския блок и тази на жените в западните общества може да се окаже благоприятно за първите¹⁶. Някои други въпроси също се нуждаят от осмисляне: ако приемем битуващия във феминистката литература термин „държавен патриархат“ (на бившите страни от социалистическия блок) – как тази патриархалност на държавата се корелира с благосклонната към жените (въпреки че противоречива) политика на бившите два политически блока¹⁷? Какъв би бил подходя-

¹⁵ За „женския въпрос“ в социалистическа България, например, виж Лулева, Ана. „Женският въпрос“ в социалистическа България – идеология, политика, реалност. – В: Иванова, Радост, Ана Лулева, Рачко Иванов (съст.). Социализът: реалност и илюзии. Етнографски аспекти на всекидневната култура. София, ЕИМ, 2003, с. 155 – 174.

¹⁶ Както това показва Ева Фодор във: Fodor, Eva. Working Difference. Working Women's Lives in Hungary and Austria, 1945 – 1995. Durham and London, Duke University Press, 2003.

¹⁷ Виж например отделните статии, публикувани в тома под редакцията на Gal, Susan and Gail Kligman (eds.). Reproducing Gender: Politics, Publics, and Everyday Life after Socialism. Princeton, Princeton University Press, 2000.

щият термин, назоваващ политика, която, макар и притежаваща чертите на „Държавен патриархат“ е въвела също така позитивни мерки, облекчаващи (и в известна степен обезпечаващи) съществуването на женския пол? И как този източноевропейски „държавен патриархат“ се отнася към западния „частен патриархат“? Ако се солидаризираме с мнението на Мирою, означава ли това, че трябва да отречем всички онези благосклонни към жените политики и официалния идеологически и юридически ангажимент на тези държави към еманципацията и правата на жените?

Друг въпрос, който трябва да бъде дискутиран, е откъде идва преобладаващият негативизъм към феминизма в бившите социалистически страни? В търсене на отговора ще трябва да се върнем назад към историята на Европа от началото на XX век, когато лидерите на международното социалистическо движение започват своята дълга кампания срещу феминисткото движение и неговата стигматизация като „буржоазно“ и лицемерно¹⁸. Старата социалистическа неприязнь към исторически съществувалите феминизми в голяма степен може да обясни съпротивата на източноевропейските управления да използват термина „феминизъм“, за да назоват своите собствени политики. Нещо повече, след 1945 г. официалната реторика на повечето социалистически държави обвинява феминистките акции на Запад като фалшиви, палиативни, недостатъчни, двулични с претенцията си да защитават интересите на всички жени, когато всъщност се грижат единствено и само за „буржоазните“ жени. Струва ми се, че след 1989 г. термините „социализъм“ и „феминизъм“ смениха своите места и понастоящем стигмата е прехвърлена върху всички начинания на бившите социалистически страни: без значение колко прженски или благосклонни към жените са те. По този начин, ако не обръщаме достатъчно внимание на исторически сложната социална реалност, лесно бихме подминали някои от уроците на историята.

Накрая ще спомена някои развития в историографията, свързани с изследванията на взаимоотношенията между половете, които се опитват да предложат една по-балансирана оценка на наследството на държавния социализъм. Те до голяма степен се противопоставят на битуващите едностранични и претенциозно универсалистки внушения на историците на майнстрийма, които totally пренебрегват „женския глас“ в историята¹⁹. Най-често

¹⁸ За социалистическите и другите антифеминистки реакции виж Offen, Karen. European Feminisms. 1700 – 1950. A Political History. Stanford, California, Stanford University Press, 2000, pp. 200 – 212.

¹⁹ Един български пример в това отношение е излязлата нас скоро под редакцията на Ивайло Знеполски История на НРБ. София, 2010.

западните историци, които се занимават с региона на Централна, Източна и Югоизточна Европа – и то тези от тях, убедени в предимствата на една холистична социална история, отчитаща гледните точки и анализираща жизнените траектории на историческите субекти от различните полове – първи предложиха един нов прочит на историята на близкото минало. Наскоро излязлото на български език фундаментално изследване „Социалистическият начин на живот.“ Идеология, общество, семейство и политика в България (1944 – 1989)“ на немския българист Улф Брунбауер е един пример за това в каква посока трябва да се движки новата социална история на България²⁰. Изследванията на американската антропологка-българистка Кристен Годси са друг сполучлив опит в това отношение²¹.

Изследователките на социалистическото минало на други източноевропейски страни също предложиха своите нови прочити, които преодоляват терминологията на историографията от времето на Студената война. Те показват, че жените не само са били агенти на историята (както институционално, така и индивидуално), но също, че в много случаи техните мнения са били артикулирани в открита опозиция на официалните партийни повели и политики. Доста примери в този смисъл се съдържат в „Gender Politics and Everyday Life in State Socialist Eastern and Central Europe“ – том, съставен от американските исторички Жил Масино и Шана Пен и включващ материали за България, ГДР, Полша, Румъния, Унгария, Чехословакия²².

Подобни публикации се вслушват в гласовете на обикновените жени и взимат под внимание техния индивидуален жизнен опит и преценки. Те показват колко сложен и противоречив е всекидневният социализъм за различните социални актори и настояват за преоценка на съществуващите теории, които totally пренебрегват опита на жените и половия характер на социалната реалност; нещо повече – демонстрират още веднъж, че сензитивната към пола история има значение.

²⁰ Брунбауер, Улф. „Социалистическият начин на живот“. Идеология, общество, семейство и политика в България (1944 – 1989). Русе, МД „Елиас Канети“, 2010.

²¹ Виж например нейния текст в настоящия том.

²² Massino, Jill and Shana Penn (eds.). Gender Politics and Everyday Life in State Socialist Eastern and Central Europe. New York, Palgrave Macmillan, 2009.

ЗА АВТОР(К)ИТЕ (по азбучен ред на първото име):

Ана Лулева

Магистър по история (1986, Софийски университет „Св. Климент Охридски“), доктор (1997), доцент (2003). Работи в Института по етнология и фолклористика с етнографски музей – БАН. Научните ѝ интереси са в областта на всекидневната култура на социализма и пост-социализма, изследвания па пола, колективна памет, етнически общности, етнографски методи на изследвания.

Гергана Попова

Магистър по културология (1996, Софийски университет „Св. Климент Охридски“), доктор по „Теория и история на културата“ (2006). Преподавателка в Югозападния университет „Неофит Рилски“, катедра „Философски и политически науки“. Научните ѝ интереси са в областта на изследванията на отношениято власт–сексуалност, дисциплинарни и репресивни практики на социализма.

Жоржета Назърска

Магистър по история (1993, Софийски университет „Св. Климент Охридски“), доктор по „Нова българска история“ (1996), доцент по „История на България“ (2007). Специализирала в САЩ, Унгария и Франция. Преподавателка по социокултурна история, история на религиите, история на жените и половете в Катедра „Културно-историческо наследство“ при Университета по библиотекознание и информационни технологии, София. Изследва проблеми на етноконфесионалните общности, елитите, миграциите, расизма и ксенофобията.

Илияна Марчева

Магистър по история (1983, Софийски университет „Св. Климент Охридски“), доктор по „Нова българска история“ (1990), доцент (2003). Ръководителка на секция „История на България след Втората световна война“ в Института за исторически изследвания – БАН. Авторка на монографията „Тодор Живков – пътят към властта. Политика и икономика в България 1953-1964“ (София, 2001). Нейните научни области на интерес са социалната и стопанската, както

и политическата история на България като част от Източния блок по време на Студената война, когато се осъществява социалистическият експеримент, включително историята на жената, на женското движение в България при осъществяване на еманципацията при социализма и пост-социализма.

Йоана Павлова

Завършила социология през 2006 г. Продължава образованието си в магистърска програма „Социални изследвания на пола“ в Софийския университет „Св. Климент Охридски“ и е докторантка в програмата. Научните ѝ интереси са в областта на семейството и по-специално ролята и мястото на жената в институцията на брака.

Катя Владимирова

Магистър по икономика (1970), доктор по икономика (1976), професор в Университета за национално и световно стопанство и преподавателка в Нов български университет. Специализирала е многократно във Франция и Германия, по-специално по проблемите на феминизма и разделението по пол в сферата на труда и обществения живот във Франция. Преподавателската и изследователската ѝ работа са в областта на управлението на човешките ресурси и икономиката на труда и свързаните с тях пазар на труда и политики за заетост, икономически реформи и социални последици, джендър изследвания, социална политика и европейска интеграция.

Красимира Даскалова

Магистър по история (1981, Софийски университет „Св. Климент Охридски“), доктор (1992), доцент (1999) по история на културата във Философския факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Специализирала в Германия, Унгария, САЩ, Япония, Великобритания, Норвегия. Научните ѝ интереси са в областта на историята на книгоиздаването, историята на българската култура XIX-XX век, методологическите проблеми на историята на жените и пола, социалната история на Югоизточна Европа като история на пола (XIX-XX век), историята на женските движения и феминизмите (в Европа и Америка).

Кристен Годси

Бакалавър (1993, Калифорнийски университет, Санта Круз), магистър (1997, Калифорнийски университет, Бъркли), доктор (2002, Калифорнийски университет, Бъркли); доцент (2010) и директорка на Програмата за изслед-
340

вания на пола и на жените в Колежа Боудин (Bowdoin College), САЩ (2011). Носителка на редица академични награди. Настоящите ѝ изследователски интереси са в областта на етнографските изследвания на посткомунистическа носталгия в Източна Европа и приносът на държавните социалистически женски организации между 1968 - 1990 г. В частност изследва дейността и постиженията на Комитета на движението на българските жени.

Кристина Попова

Магистър по история (1976, Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“), доктор (1987), доцент (1999) по история на България в катедра „Българска история и архивистика“ в Югозападния университет „Неофит Рилски“. Специализирала в Австрия и Германия. Публикациите и изследванията ѝ са в областта на историята на социалната работа и история на детството и младостта.

Марияна Пискова

Магистър по история (1977, Софийски университет „Св. Климент Охридски“), доктор (1984), доцент (2000) по архивистика в катедра „Българска история и архивистика“ в Югозападния университет „Неофит Рилски“. Специализирала в Германия и Австрия. Има публикации и изследвания в областта на историята на аудиовизуалната памет и архивите, история на архивите, аудиовизуални архиви и документи, история на българските кино- и фотоархиви.

Милена Ангелова

Магистър по история (1999, Югозападен университет „Неофит Рилски“), доктор (2004) по история. Преподавателка в Правно-исторически факултет на Югозападния университет „Неофит Рилски“. Специализирала в Австрия и Германия. Изследователските ѝ интереси са в областта на новата българска история – история на общественото здравеопазване и социалната работа, на политиките към селското пространство след Първата световна война, на политиките на паметта в комунистическа България.

Надя Велчева

Магистър по история (1973, Софийски университет „Св. Климент Охридски“), доктор (1978), доцент (1991). Работи в Института по етнология и фолклористика с етнографски музей - БАН. Специализирала в Русия, Румъния и Гърция. Занимава се с проблемите на етничността, етнопсихологията,

етносите в смесените региони, интеграционните процеси в техния живот и култура, културното наследство.

Нуре Муратова

Магистър по история (1996, Югозападен университет „Н. Рилски“), доктор (2004) по история. Преподавателка в Правно-исторически факултет на Югозападния университет „Неофит Рилски“. Специализира в Полша. Научните ѝ интереси са в областта на историята на жените, архивите на жени и малцинства, дигитализацията на архиви, историята и паметта.

Петър Воденичаров

Доцент (2001), доктор, преподавател по социо и психолингвистика в Катедрата по български език на Югозападния университет „Неофит Рилски“. Специализирал в Австрия, Дания, Норвегия, Хърватия. Научните му интереси са в областта на социолингвистиката, междукултурната комуникация, етолингвистиката, пол-език-власт, полови идентичности.

Ралица Мухарска

Преподавателка по американистика в Катедра „Англицистика и американистика“ на Софийския университет „Св. Климент Охридски. Сред курсовете, преподавани от нея, са „Американска литература“, „Културна история на САЩ“, „Джендър, власт и общуване“, „Наративи за бъдещето: научна фантастика“. Основната и област на теоретични интереси е джендър теорията, особено куиър и камп като културни явления. Тя участва като съставителка, редакторка и преводачка на основополагащи феминистки текстове, издадени в България.

Ренета Рошева

Магистър по история (1986, Софийски университет „Св. Климент Охридски“). Работи като уредничка в Регионалния исторически музей, гр. Русе, отдел „История на България XV-XIX век“ (от 1992). Научните ѝ интереси са в областта на проучването на историята на гр. Русе, междукултурните взаимоотношения, историята на жените.

Росица Рангелова

Доктор на икономическите науки, професор в Института за икономически изследвания – БАН и хонорувана преподавателка в Университета за национално и световно стопанство и Нов български университет. Специализира

е и е била гостуващ учен в университети в САЩ, Великобритания, Холандия, Ирландия и Унгария. Научните ѝ интереси са в областта на международните икономически сравнения, измерване на икономическия растеж и факторите на растежа – човешки капитал, разходи за научна и изследователска дейност, а също на стареене на населението, миграцията и нейните икономически последици за изпращащата страна, джендър проблеми и политики.

Светла Балуцова

Магистър по английска филология (Софийски университет „Св. Климент Охридски“), магистър по история на Централна и Югоизточна Европа (Централноевропейски университет, Будапеща, Унгария), доктор по история (2005, Университет в Кеймбридж, Великобритания). Асистент в Центъра за изучаване на чужди езици на Нов български университет. Изследователските ѝ интереси са в областта на европейската история и демография; антропологията и социологията на семейството в историческа и сравнителна перспектива; историята на Европейската държава на благодеенствието.

Яна Янчева

Завършила е „Икономическа социология“ в Университета за национално и световно стопанство, магистър по антропология (Софийски университет „Св. Климент Охридски“), предстои ѝ дипломиране по специалност „Етнология“ в Нов български университет. Докторант в Института по етнология и фолклористика с етнографски музей – БАН. Интересите ѝ са в областта на проучванията на социализма.